

VIGILIA

2018 / 3

Az olvasás művészete

MARTOS LEVENTE BALÁZS: Hagyományok újraolvasása a Bibliában

FABINY TIBOR: A bölcsességi bibliaolvasás

SZEILER ZSOLT: Szentviktori Hugó az olvasásról

BALÁZS KATALIN: A tanúsítás Borbély Szilárd legendáiban
Bertók László, Halmai Tamás, Petróczi Éva és Zalán Tibor versei

RÓNAY LÁSZLÓ: Morzsák Klebelsberg Kunóról

Patrick Leigh Fermor és Lőrincz Teréz prózája

KOVALOVSKY MÁRTA: Nem rombol – épít. Maurer Dóráról

Beszélgetés Enyedi Ildikóval

83. évfolyam	VIGILIA	Március
LUKÁCS LÁSZLÓ:	Méltóságunk	161
AZ OLVASÁS MŰVÉSZETE		
MARTOS LEVENTE BALÁZS:	Cum legente crescunt... Hagyományok újraolvasása a Bibliában	162
FABINY TIBOR:	A bölcsességi bibliaolvasás evangélikus hagyománya és az új törekvések	171
SZEILER ZSOLT:	A Bölcsesség előterében. Szentviktori Hugó az olvasásról	182
SZÉP/ÍRÁS		
ZALÁN TIBOR:	A vacsora (<i>vers</i>)	190
BERTÓK LÁSZLÓ:	Úgy érzi, soha már (Firkák a szalmaszálla) (<i>versek</i>)	192
BALÁZS KATALIN:	„Amit nem lehet se elviselni, se kimondani”. A tanúsítás problematikája Borbély Szilárd legendáiban (<i>tanulmány</i>)	193
TÓTH LÁSZLÓ:	Apám lábauja, madarai; Reggel; füled megtelik; Egymásba át (<i>versek</i>)	199
BÖDECS LÁSZLÓ:	Megállíthatatlan (<i>vers</i>)	201
PATRICK LEIGH FERMOR:	Delphinia (<i>próza</i>) (<i>Heil Tamás fordítása</i>)	202
LŐRINCZ TERÉZ:	Kövek, szigetek (<i>próza</i>)	204
PETRŐCZI ÉVA:	Egy vers folytatása (<i>vers</i>)	205
HALMAI TAMÁS:	„Testről és lélekről”; „Roncs szélárnyékban”; „Nevezd csak szeretetnek” (<i>versek</i>)	206
A VIGILIA BESZÉLGETÉSE		
CSEKE-HORÁNYI ANNA:	Enyedi Ildikóval	208
SZÉP/MŰVÉSZET		
KOVALOVSKY MÁRTA:	Nem rombol – épít. Maurer Dóráról	217
MÚLTUNK ÉS JELENÜNK		
RÓNAY LÁSZLÓ:	Az erős nemzet utópiája. Morzsák Klebelsberg Kunóról	221
KRITIKA		
MOLNÁR ILLÉS:	Fényes gombostűk Isten körme alatt. Visky András: <i>Nevezd csak szeretetnek</i>	226
SZALAGYI CSILLA:	Hány méter a látótávolság? Kántor Péter: <i>Valahol itt</i>	227
SZEMLE		
	(részletes tartalom a hátsó borítón)	232

Méltóságunk

A történelem során újra meg újra fölmerült az emberi méltóság kérdése, ami az emberiség és emberség alapjára világít rá. Korunkra általánossá vált az a felismerés, hogy az emberi méltóság sérthetetlen. Ezt az ENSZ deklarálta *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában* (1948), és megjelenik más országok alkotmánya mellett a magyar Alaptörvényben is. „Minden emberi lény szabadon születik, és egyenlő méltósága és joga van. Az emberek (...) egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek.”

Ez a törvény tehát minden más szempontot felülmúl, nem ismer kivételt. Mégis nem ritkán áthágjuk mindennapi életünkben, de sokszor erősen torzítva alkalmazzák az államok életében, sőt nemzetközi szinten is. Földrajzi, faji, nemi, vallási, világnézeti, műveltségi, vagyoni vagy egyéb alapon leszűkítik az „ember” fogalmát, és kirekesztenek belőle egyeseket vagy akár egész népcsoportokat. A felvilágosodás az európai fehéreket tekintette embernek — és csak fájdalmasan hosszú folyamat nyomán ismerték el a bennszülött amerikaiak és az afrikai négek ember-voltát. — Mások csak azokat tekintik embernek, akik erkölcsileg értékesek és a társadalomnak hasznosak — azokat nem, akik „haszontalanok”, sőt talán egyenesen kártékonyak. Pedig a személy tisztelete kijár a magzatoknak, a fogyatékkal élőknek, a magatehetetlen betegeknek, sőt (bármilyen konfliktusokkal jár is!) még a gonosztevőknek is. — Gyakran a másként gondolkodókat kizárják a mindenkinek kijáró feltétlen tisztelet köréből, alantas és hamis vádakkal megfosztva őket emberi méltóságuktól. A múlt század diktatúrai fizikailag likvidálták a hatalom bírálóit és a másként gondolkodókat. Mediatizált világunk sokféle lehetőséget kínál arra, hogyan lehet a nem-kívánatos személyeket megfosztani emberi méltóságuktól.

A humánus azonban nemcsak a másik iránti tiszteletet írja elő, hanem a segítségnyújtást is a bajbajutottaknak, rászorulóknak. Ez a kötelezettség napjainkban már halaszthatatlanná vált világméretekben is. A gazdagabb országoknak segíteniük kell(ene) a szegényebb — háborúk vagy természeti katasztrófák sújtotta — népeket. Ma a Földet mintha kettévágták volna: a szakadék egyre nő a gazdag és szegény országok, kontinensek között. Az egyéni és csoportérdekek elnyomják a kiszolgáltatottak jankiáltását.

Az egyház az egész emberiség és minden ember sorsáért emel szót. Minden egyes ember Isten képmása, méltósága feltétlen és sérthetetlen, hiszen az Ő teremő akaratából született, tőle kapta páratlan élethivatását. A humánus emberségben is meglévő szolidaritás, a rászorulóknak való segítségnyújtás kötelességét pedig az irgalmas szeretet krisztusi parancsa teszi alaptörvényé.

Cum legente crescunt...

MARTOS LEVENTE
BALÁZS

Hagyományok újraolvasása a Bibliában

1973-ban született Szombathelyen. Tanulmányait Budapesten, majd Rómában és Jeruzsálemben végezte. Katolikus pap, jelenleg a Győri Hittudományi Főiskolán a Szentírásstudományi Tanszék oktatója. Legutóbbi írását 2016. 12. számunkban közöltük.

¹PL 76, 843.

Vö. Gregor der Grosse:
Homilien zu Ezechiel.

Johannes Verlag,
Einsiedeln, 1983, 122sk.

Nagy Szent Gergely pápa Ezekiel könyvéhez tartott prédikációiból való az az idézet, amelyet a modern szentírásolvasás egyik meghatározó elvének mondhatunk: *Divina eloquia cum legente crescunt* — vagyis: Isten szava az olvasóval együtt növekszik (*Hom. in Ez. I, 7, 8*).¹ A modern irodalomelmélet is többet foglalkozik már az olvasóval, elevebben érdeklődik a benne születő jelentés iránt, ennek pedig megfelel, hogy a bibliai üzenetnek sem csupán közlésértékét kutatjuk, hanem feltételezzük, hogy valódi kapcsolat jön létre az isteni és emberi szerző, illetve a címzett, az olvasó hívó és közösség között. A szent szöveg értelméhez valamiképpen az is hozzátartozik, amit az évszázadok során jelentett és jelent.

Gergely pápa kijelentését így persze máris tovább értelmezzük. Ő a lángoló trónkocsi kerekeinek *felemelkedéséről* beszélt, amely Ezekiel 1,19 szerint a négy élőlény mozgását, felemelkedését követte. Arról ír, hogy a Lélek vezeti az olvasót, amikor mélyebben érti meg az Írásokat, ezek értelme beléhatol, s ezzel lelke, sőt élete felemelkedik: szemléli az égi titkokat, eltelik szeretettel. Gergely pápa ezután a Szentírás négyszeres értelmét (történeti, előképszerű, erkölcsi, kontemplatív) bontotta ki. Ez a modern értelmezési modellekre visszatérve mintha azt sugallná, hogy az olvasó szövegértése is akkor lehet teljes, ha az Írást is minden egyes szempontból beengedi az életébe. Valahogy úgy, ahogy Pál apostol — némileg paradox, de legalábbis igen összetett módon — levelének címzettjeiben látta ajánlólevelét, Isten által a szívekbe írva (vö. 2Kor 3,1–3).

A bibliaolvasókat azonban még egy szempontból kíváncsisággal töltik el Gergely pápa szavai, még egy analógiát találnak a szavak növekedéséhez: az Írások keletkezésének történetét, ahol „egyik a másíknak zengi az igét” (vö. Zsolt 19,3), ahol a szent írók gyakran maguk is már valamilyen értelemben az Ige olvasói voltak, mielőtt tovább írták volna azt. Úgy tűnik, maga a Szentírás is állandóan úgy gyarapodott, hogy valakik a korábbi hagyományokat olvasták. A keresztény Biblia története pedig kettős irányban, mind „előre”, mind „hátra” tekintve, különös fordulatot vett azáltal, hogy egyfelől Jézus Krisztusban újraolvasta a zsidóság szent iratait, a maga részéről lezárta azokat; másfelől a zsidóság, alapvetően másként viszonyulva a kánonhoz, a kereszténység születését követő századokban saját ha-

gyományainak újabb és újabb normatív magyarázatát hozta létre a Misnában, majd a Talmudban. Az Írás és értelmezésének története a keresztény hagyományban más szinten, egy újonnan értelmezett „szent hagyományban”, az egyház megértésében folytatódott.

A következőkben három lépésben szeretnénk ezt a folyamatot valamelyest közelebb hozni. Először néhány olyan bibliai szöveget mutatunk be, amelyekben az olvasásnak és újraolvasásnak fontos szerepe van. Másodsor igen röviden néhány irodalmi és teológiai modellt írunk le, amelyek a szóbeli és írásos hagyomány fejlődését értelmezik. Harmadszor újabb példákat hozunk a Bibliából, hogy dolgozatunkat az Ige visszhangjaival fejezhessük be.

1. Olvasás és felolvasás

Ha az olvasás fogalmának bibliai vonatkozásait keressük, három alapvető szempontot fedezünk fel. Az első, hogy az olvasás milyen gyakran felolvasást jelent, egy írott szöveg nyilvános hirdetését (például Kiv 24,7; MTörv 31,10sk.; Jer 36,6; ApCsel 13,27), egy levél, s ezzel egy üzenet közvetítését (például Tób 12,12; Jer 29,29). Ilyenkor nyilvánvalóan valamilyen tekintély szólal meg a szövegben, az előfordulások jelentős részében isteni eredetű, például a törvényé.

A második megfigyelés, hogy az Újszövetség valamivel gyakrabban szól közvetlenül az olvasásról. Jézus többször kérdezi vitapartnereit: „Nem olvastátok...?” (Mt 12,3; 19,4; 21,16.42; Lk 10,26), s ezzel nyilvánvalóan egy meglévő tekintélyt, közös vonatkoztatási pontot feltételez. Ettől függetlenül a felolvasás jelentősége az Újszövetségben sem csökken, hiszen itt is szó van például apostoli levelek felolvasásáról (Kol 4,16).

Más irányba visz a harmadik: az olvasás leggyakoribb tartalmi összefüggése a megértés vagy meg nem értés kérdése. A bibliai szövegek többször szembesítenek azzal, hogy valaki nem, vagy csak nehezen érti a szöveget, s ezzel egyfelől a Biblia világának sokszínű nyelvi valóságára emlékeztetnek, másfelől élesen szembesítenek Isten szavának titokzatosságával, az emberi megértés korlátaival és lehetőségeivel.

A megértés és meg nem értés szempontja a bibliai szövegek rendeltetésére emlékeztet: arra a kérdésre, hogy mennyire érti meg az ember Istent, aki szavával megszólítja, illetve hogy akarja, meri-e érteni őt. Másfelől arra a tényre, hogy az egyszer leírt szót újra meg újra másolni, sőt fordítani kell majd, mivel az emberi kultúra és benne az emberi nyelv élő, változó valóság. A felolvasás és olvasás kettőse viszont mintegy arra készít fel, hogy a konkrét helyen és időben kimondott szó maradandó tekintélyét, az írás Szentírássá válását figyelemmel kísérvük.

Alkalmas lesz, ha az eddig mondottakat néhány példával megvilágítjuk, hiszen vannak olyan történetek a Bibliában, amelyek különös jelentőséget tulajdonítanak egy-egy szöveg felolvasásának.

Józija király idejében Sáfán felolvassa annak a törvénykönyvnek a szavait, amelyet a templom átépítésekor találtak (2Kir 22,10).

Nehemiás könyvének 8. fejezetében Ezdrás pap és társai egész nap felolvasnak a törvényből, a nép pedig úgy sír a törvény hallatán, hogy még a papoknak kell őket biztatni és vigasztalni. Dániel könyvében Dárius király ujjakat és kezet lát a falra írni, mindjárt megretten, de csak Dániel segítségével érti meg Isten üzenetét, amely hamarost bekövetkező romlását jövendőli (vö. Dán 5). Lukács evangéliuma szerint Jézus felolvasásra jelentkezik szombaton a názáreti zsinagógában (Lk 4,16sk.), Izajás próféta könyvét adják oda neki, ő pedig beteljesedésről beszél a názáretieknek. Az Apostolok cselekedeteiben egy etióp udvarnok útközben olvassa Izajás könyvét, mégpedig éppen az Úr szenvedő szolgájáról szóló részt, de Fülöp diakónus nélkül valójában nem érti, miről van szó (vö. ApCsel 8,26-40). S bár a sort folytathatnánk még, ha említettük már a törvényolvasás könnyes szemű hallgatóságát Ezdrás könyvében, utaljunk még a Jelenések könyvének látnokára, aki „a trónon ülő jobbájában” kívül-belül teleírt könyvtekercset lát lepecsételve, és sírva fakad, mert „senki sem volt képes arra, hogy felnyissa a könyvet vagy abba beletekintsen, sem az égben, sem a földön, sem a föld alatt” (vö. Jel 5).

Bár nagyon különböző korú és jellegű szövegekről van szó, könnyen úgy is érthetjük őket, mint a bibliai szöveg keletkezésének és értelmezésének kezdetleges, de értékes dokumentumait. Az első két példa főleg a Pentateuchus kialakulására emlékeztet. Úgy tűnik, Józija és kora jelentős szerepet játszott a kultusz egységesítésében, és sokak szerint meghatározó szerepe volt a Második Törvénykönyv létrejöttében. A babiloni fogság utáni kor, amelybe Ezdrás és Nehemiás működése kalauzol, a törvény egységesülésének és megfogalmazásának kora.

Újraolvasások sorozata

Ez a két példa történelmileg hasonló korba visz, de más szempontból is kiegészíti egymást. A Második Törvénykönyv a Pentateuchus, vagyis Mózes öt könyvének záró könyve, amely mindjárt a bevezetőjében (vö. MTörv 1-3) a választott nép addigi történetének újra elmondásával indít, befejezésével pedig, Mózes énekével, áldásával és halálának elmondásával azt sugallja, hogy valami különlegesen lényeges zárult le, Izrael születésének időszakára (vö. MTörv 32-34). Irodalmi értelemben az egész Második Törvénykönyv újraolvasások sorozata: a Tízparancsolaté (MTörv 5; vö. Kiv 20), a törvénygyűjteményeké (MTörv 12-26; vö. Kiv 21-23; Lev 17-26), a szövetségkötésé (MTörv 28,69; vö. Kiv 24); illetve az egész könyv újra meg újra utal a kivonulás és a pusztai vándorlás tapasztalatára, feleleveníti, vagy inkább jelenvalónak hirdeti a szabadulás tapasztalatát.

Ezdrás és Nehemiás könyve immár nem irodalmi, hanem *ténylegesen* értelemben olvassa újra a törvényt, összeolvassa, végső formát kölcsönöz neki, legalábbis elindul ennek a végső szerkesztésnek az útján. Minden jel arra mutat, hogy Izrael eredetmondáit éppen a babiloni fogság utáni korban gyűjtötték egybe, olyan formában, hogy az a korabeli jelent, vagyis a fogság után újjáépülő izraelita közösséget is szolgálja, erősítse. A vándor ősök emléke, az Istentől adott szabadulás tapasztalata, a föld és a templom (újra)

elfoglalása és felépítése olyan motívum, amely ilyen vagy olyan formában szinte mindig megismétlődik.

Másfelől, ami további példáinkat illeti, Jézus prófétai olvasása Názáretben (Lk 4,16sk.), illetve az, hogy Fülöp éppen Jézust látja az izajási szenvedő szolgában (ApCsel 8,26sk.), abba a nagy fordulatba enged bepillantást, amely az Újszövetséget létrehozta: ahogy az ősegyház Jézusra tekintve „újrólolvassa” az Ószövetséget. Az Újszövetség szerzői új történetet mondanak, Jézus történetét, nyomában pedig saját közösségük történetét is. Minderre azonban úgy tekintenek, mint Izrael történetének folytatására. Nagyrészt olyan fogalmakat, olyan irodalmi formákat, teológiai modelleket használnak, amilyeneket a zsidóság irataiban ismertek meg.

A názáreti zsinagóga és a Gázába vezető út emléke egyaránt Izajához, a próféták fejedelméhez kötődik. Az Újszövetség nem felejt el Izrael történeti hagyományait, gondoljunk csak arra, ahogy Pál apostol Ábrahámról tekint a hívők atyjaként (vö. Gal 3; Róm 4), vagy Dávid szerepére a gyermekség evangéliumokban (Mt 1,1.20; Lk 1,32 stb.). Mindez — nem utolsósorban a korabeli zsidó megújulási mozgalmak hatása alatt — mégis elsősorban a prófétai hagyományok és ismételten a Második Törvénykönyv személyes vallási megújulást szorgalmazó látásmódjához igazodik. Az evangéliumokba szinte magától értődően épülnek be a zsidó ünnepek tapasztalatai (vö. Jn 7: sátoros ünnep; Mk 14: húsvét), amelyeknek többnyire az ószövetségi elbeszélő irodalom adja meg eredetét és tartalmát. Amikor Jézus radikális erkölcsiségét hirdeti, mint már említettük, szintén utal a törvény szövegeinek olvasására. Az Újszövetség összességében mégis többet idézi a prófétákat és a zsoltárokat, részben mert ezek a végső időt, a beteljesedés idejét közvetlenebbül mutatják, részben pedig azért, mert jobban ismerték őket, közvetlenebbül ki tudták fejteni általuk vallásos meggyőződésüket.

Térjünk vissza az említett példák közül a két utolsóira is, Dárius történetére és a Jelenések könyvének látnokára. Dániel és a Jelenések könyve egyaránt apokaliptikus logikát képvisel. Ez többek között azt jelenti, hogy mindkét esetben égi segítőtől van szükség ahhoz, hogy az írások titkos értelme hozzáférhető legyen. Dárius személyes, mintegy rejtjeles üzenetet kap, a Jelenések könyvének 5. fejezetében viszont valószínűleg az egész világ történetének értelméről van szó. Dárius bűnös, de tragikus sorsú, amennyiben magától még azt sem érti, hogy sorsa meg van pecsételve. János, a látnok viszont éppen azért sír, mert a Bárány nélkül nem látná meg a történelem értelmét, nem lenne senki, aki átvegye a tekercset, feltárja a történelem értelmét, és ezzel magára vegye a világ feletti hatalmat.

Az égi jeleket és szövegeket övező titok, mint már mondtuk, jelzi az ember alapvető bizonytalanságát, esetleg bűnösségét is Istennel szemben (a Dán 5 mellett lásd még Iz 29,10sk.). Ez a titokzatosság ugyanakkor utal az apokaliptikus szövegek beavató jellegére is: szándékosan olyan atmoszférát keltenek, amely csak a beavatottak szá-

mára hozzáférhető, illetve a titkok megfejtésére hív, többek között többszörös olvasással, a titokban való elmélyedéssel. Az apokaliptika nyilvánvalóan érthetetlen szövegeket hoz létre, éppen azért, hogy a beavatás, a megértés folyamatára ösztönözzön. A jelek és események értelme csak Isten segítségével közelíthető meg. Az Újszövetség számára az *angelus interpretis*, a magyarázó angyal végül nem más, mint Jézus, a Feltámadott. Ő van jelen akkor, amikor az Írásokat olvassák, és ő segít abban, hogy általuk a történelem értelme feltáruljon.

2. A Biblia mint hagyományirodalom

A felolvasás e példáit megfigyelve a bibliai szövegek és a szóbeli hagyomány szoros kapcsolatát feltételeztük. Bibliai szövegekben, bibliai elbeszélésekben szerettük volna tetten érni a szövegek keletkezésének történetét, és rámutattunk arra, hogy az évszázadokon, történelmi, sőt üdvtörténelmi korokon át keletkező szöveg magán viseli a lassú gyarapodás, az egymásra épülő és egymásra utaló tapasztalatok nyomát. Az ószövetségi Szentírás alapvetően hagyományirodalom,² vagyis önálló művei is hosszabb keletkezési folyamatban jöttek létre. Az Ószövetségben, különösen a héber kánonban szinte csak elvéve találunk olyan iratokat, amelyek vélhetően egyszerre, egyetlen irodalmi alkotásként keletkeztek (ilyen valószínűleg Rut könyve, a Prédikátor és nagyrészt Jónás könyve). Még az is ritka, hogy olyan könyvet találjunk, mint például az Énekek éneke, amely ugyan szintén szóbeli hagyomány, szertartások, mégpedig lakodalmi dalok alapján íródhatott, de témájában, hangvételében teljesen egyedi. Az Újszövetségben Pál levelei képeznek kivételt, itt egyértelmű a szerző és műve kapcsolata. A bibliai szöveget közelebről megismerve számos visszatérő témát, motívumot fedezhetünk fel, egymással hol harmóniában, hol diszharmóniában. Éppen ezek a tapasztalatok adják azt a sajátos tárgyi, stílusbeli és érzelmi gazdagságot, amely a bibliaolvasást annyira gyümölcsözővé teszi.

Jean Luis Ska ószövetség-kutató, elsősorban a Pentateuchus szakértője, olyan általános eligazítást ad az ókori irodalomfelfogáshoz, amely a Biblia esetében különösen is hasznosnak bizonyul. Az antik irodalom alapelveinek nevezi a „régiség”, a „megőrzés”, a „folytonosság és időszerűség”, végül a „gazdaságosság” elvét, s állításait az Ószövetségből vett példákkal igazolja is.³ A négy elv közül az első három tulajdonképpen egyfajta folyamatot jelöl, egymásból következő döntéseket az irodalommal, az írásművek sorsával kapcsolatban. Tartalmukat így foglalhatjuk össze: (1) mivel az antik világban mindaz, ami régi, értékesebbnek számított, mint az új, ezért (2) a régi hagyományokat megőrizték, akkor is, ha esetleg ellentmondások feszültek közöttük, és (3) a megőrzött szövegeket úgy olvasták és úgy egészítették ki, hogy azok új helyzetekre is alkalmazhatóak legyenek. Ettől a három, egymásból következő és egymást kiegészítő mozzanattól a gazdaságosság elve kissé elkülönül: azt fogalmazza meg, hogy (4) az antikvitásban a drágább és időtállóbb írásművek elkészítése hosszú időt, nagy anyagi ráfordítást követelt,

²Vö. Walter Dietrich – Hans-Peter Mathys – Thomas Römer – Rudolf Smend: *Die Entstehung des Alten Testaments*. Kohlhammer, Stuttgart, 2014, 85.

³Vö. Jean Luis Ska: *Introduzione alla lettura del Pentateuco. Chiavi per l'interpretazione dei primi cinque libri della Bibbia*. Edizioni Dehoniane, Róma, 1998, 187–208.

ezért nehezen elképzelhető például egyazon mű sokszoros változtatása, újraserkesztése.

Mi változik, ha ezeket az elveket szem előtt tartjuk? Valójában milyen kérdésre adnak választ ezek a többnyire kimondatlan, a kor társadalmi felfogásából, kulturális és vallási adottságaiból eredő alapvető jellegzetességek? Úgy gondolom, elsősorban arra a kérdésre válaszolnak, hogy mit kezdünk a Biblia egyes könyvei és szövegei között tapasztalható feszültségekkel, eltérésekkel. Hogyan értékeljük azt a tényt, hogy a bibliai szövegeket közelebbről megismerve nemcsak szépséget és harmóniát, de sokféle értelemben kihívásokat és ellentmondásokat is találunk bennük. Ami a modern irodalomhoz szokott olvasó számára először egyszerűen következtelenségnek, és ezért fogyatékoságnak tűnik, ebben az optikában értéket képvisel, mert egy élő hagyomány része, amely megőriz és életben tart. Amit hajlamosak vagyunk az ókori emberek együgyűségének rovására írni (kezdve a két teremtéstörténet apró eltéréseitől a Noé bárkáját és az özönvíz elbeszélését illető feszültségeken át az evangéliumok közti eltérésekig), az ebben az esetben egy hosszú út egy-egy állomása, illetve egy sok hangszerre írt zenemű egy-egy szólama lesz, amelynek teljes harmóniáját talán még nem is értettük meg teljesen. Amit első látásra nehezen egyeztetünk össze az egyetlen és igaz Isten egyértelműségéről alkotott képünkkel, az lassan beilleszkedik abba a folyamatba, amelyben ezt az élő Istent egyre mélyebben értjük meg az emberi tapasztalat és történelem különböző fordulóiban.

Párhuzam a bibliai kánon kialakulásával

A vázolt irodalmi konvenció párhuzamba állítható azzal, ahogy a bibliai kánon kialakulásának folyamatát elképzeljük. Az ó- és újszövetségi Szentírás kánonjának, vagyis a hozzá tartozó könyvek listájának és rendjének kialakulása egyfelől történelmi tények sorozataként írható le, vagyis olyan írott emlékek és hozzájuk kapcsolódó állásfoglalások gyűjteményeként, amelyek a kánon kialakulásának fokozatait szemléltetik. Ebben az értelemben feltárható, hogyan követték egymást a héber nyelvű iratok csoportosításai a Kr. e. 5. és 2. század között, vagyis hogyan szilárdult meg a Törvény, a Próféták és az Írások gyűjteménye, és hogyan maradhatott mégis viszonylag nyitott, olyannyira, hogy egy ideig egymás mellett létezett a héber és a görög nyelvű szent iratok sorozata. Kifejthetjük a kánon alakulását és apró bizonytalanságait az Újszövetség esetében is, hivatkozva egyházatyák állásfoglalására és zsinati döntésekre egészen a Kr. u. 5. századig. Összesen mintegy ezer esztendő telik el, amíg egy „képlékeny kánonban” kialakul az írásművek egymás közti kapcsolata.

Ugyanakkor, és most inkább erre szeretnénk reflektálni, a kánon nemcsak történelmileg kialakult tény, hanem egyfajta teológiai gondolkodási mód is. A kánon, amelynek eredeti jelentése „nádcsál”, illetve átvitt értelemben „szabály”, „mérték”, annak a folyamatnak a tanúja, amelyben létrejön egy vallásos szöveg, ebben a szövegben

valamilyen vallásos közösség felismeri saját hitének megfogalmazását, s ettől fogva „kanonizálja”, vagyis immár kötelezővé teszi önmaga számára, rögzíti, mint egy tapasztalat vagy felismerés minden időre érvényes megfogalmazását. A kanonizált szövegektől már nem lehet eltekinteni. Legfeljebb újra lehet őket értelmezni, további szövegek hozzáadásával, kiegészítéssel, újraolvasással.

Ami az antik irodalom előbb említett alapelveiben a társadalmi-kulturális beállítottság, az a kánon esetében egy hívő közösség hite és vallásossága — ugyanis ez az, ami szabályt „keres” magának, vagy szabályt „alkot”. Hiten ez esetben a közösség életében többé-kevésbé nyilvánvaló módon megfogalmazott hitbéli meggyőződéseket, hittartalmat értjük, a vallás szerepét pedig azért hangsúlyozzuk, mert a szent szövegek igen gyakran valamilyen rituális összefüggésbe tartoznak, szertartásokkal kapcsolatban keletkeznek, vagy legalábbis előbb-utóbb ilyen összefüggésben is használják őket. A régi „*lex orandi lex credendi*” elvre gondolunk, a hittartalom és az imádságos szövegek egymást kölcsönösen meghatározó mivoltára. A szent szövegek rituális használata természetesen csak egyik módja a szövegek kanonizálásának, de meghatározó, vagy legalábbis egyértelmű módja, főleg egy olyan kultúrában, amelynek tagjai a mostaninál kisebb százalékban tudtak írni és olvasni.

A szövegek keletkezésének folyamatával valójában párhuzamos mind rituális és nevelő használatuk, mind pedig a kánonképződés folyamata. Ezért a bibliai szövegek elsősorban és eredetileg, közvetlenül hatottak egymásra, pontosabban a korábban meglévő szövegekről feltételezzük, hogy hatottak a későbbben keletkezettekre, illetve ezek szerzőire. A későbbi szövegeknek a korábbiakra tett hatása csak az értelmezés szintjén kereshető, a teljesebben kialakult kánon részeként. Az újabb szöveg nem szünteti meg a régebbi eredeti értelmét, de új összefüggésbe helyezi, esetleg kiemel valamit lehetséges értelmezési tartományából, felnagyítja, vagy éppen leszűkíti azt.

A szent szövegek olvasása

Az irodalmi konvenciók és a kánon mellé természetszerűleg egy harmadik párhuzamos megközelítés társul: az olvasás szintje, az olvasás módja. Itt újra olyasmint emelünk ki, ami bennfoglaltan már része volt az előbbieknél, hiszen azt állítottuk, hogy a régebbi írásos hagyományokat megőrizték és folytonosan újabbakkal gazdagították, sőt, a meglévő, hitben kötelező iratokhoz olyanokat illesztettek, amelyeket az előbikkal együtt is lehetett, sőt kellett olvasni. A szent szövegek rituális használata pedig igen gyakran újra és újra felolvasásukat, esetleg, a kulturális előrehaladás függvényében, egyéni olvasásukat, tanulmányozásukat és értelmezésüket is jelentette.

A szöveg közösségi használata során a közösség életritmusának, ünnepeinek rendje indít újraolvasásra, a közösséget érintő nehézségek és szükségletek adnak új és új impulzust arra, hogyan lehet része a szent szöveg a megújult életértelmezésnek. A második, egyéni esetben előtérbe kerülnek a személy élettörténetének fázisai, az őt érő örömei és nehézségei. Valószínű, hogy az egyéni ol-

vasás fel is erősíti azt a tendenciát, hogy a szent szövegekben lehetőséget találjanak az egyéni azonosuláshoz, vagyis olyan narratívák jöjjenek létre, amelyek már nemcsak az egész közösség létét, életmódját, szokásait alapozzák meg, hanem az egyén magatartásának is példaképévé lesznek. A közösségi és egyéni olvasásban ilyen módon tükröződik és újrakezdődik az, amit a régi megbecsüléséről, megőrzéséről és elevenné tételéről gondolunk: egyén és közösség is azonos kíván maradni megismert önmagával, egyben növekedni és fejlődni is akar, egy szóval: élni.

3. Újraolvasott bibliai szakaszok

Az eddigiekből többszörösen kitűnt, hogy az újraolvasást a Biblia esetében elsősorban a hagyomány teológiaiag értelmezhető folyamatának tartjuk, olyan eljárásnak, amelyet inkább a szöveg tartalma, illetve a közösség növekvő élete követel meg, és nem valamilyen stílusérték igénye. Bár a feltételezett különbség olykor csak árnyalatnyi, mégis érdemes megkülönböztetni azokat az eseteket, amelyekben egy esemény vagy egy vele kapcsolatos szöveg tartós szerepet játszik a hagyomány folyamatában, és azokat, ahol valamilyen szinten tudatos irodalmi igényű újraolvasásról, *relecture*-ről beszélhetünk.

A francia *relecture* szó köznapi jelentése javító olvasás, korrekció, egy kész szöveg másodszori átnézése, a hibák orvoslásának szándékával. Gérard Genette nyomán⁴ azonban az irodalomtudományban két egymást kölcsönösen értelmező szöveg kapcsán beszélnek róla. A második szöveg ilyenkor nem érthető az első nélkül, ugyanakkor a második elolvasása után az első is másként értjük, éppen sajátos kapcsolatuk miatt.

A biblikus tudományban leginkább János evangéliumát illetően dolgoztak ki olyan megközelítéseket, amelyek az evangélium különböző szerkesztői rétegeit ennek az irodalmi újraolvasásnak a fényében írják le.⁵ Úgy tűnik például, hogy az evangélium 5. fejezetében (vö. Jn 5,19sk.) a feltámadás kap új meg új értelmezést: az „életre támadás” előbb a Jézus szavait hallgatók konkrét, jelenbeli erkölcsi átalakulásáról, majd egyre inkább a halottak végidőbeli megéledését, sírból felkelését jelenti. A 6. fejezetben hasonló folyamatot látunk: a kenyérszaporítás emlékét az élet kenyéréről szóló beszéd szimbolikus, majd konkrét-szentségi értelmezése követi, olvassa újra. A 13. fejezetben a lábmosás elbeszélése is többsíkú: eredetileg valószínűleg Jézus cselekedeteinek példaszereplője állt a figyelem középpontjában, később mindennek szótérilógiai, végül pedig szentségi jelentőséget is tulajdonítottak.⁶ A 14. fejezetben közzölt beszéd témái visszatérnek és átalakulnak a 15–16. fejezetben, és valaki tudatosan újraolvasta az egész történetet, mielőtt kiegészítette és lezárta a 21. fejezettel, mint második befejezéssel.

János evangéliuma hasonló tudatossággal olvassa újra a teremtés elbeszélését és Mózes szerepét az evangélium előszavában (Jn 1,1–18), vagy a már említett 6. fejezetben, ahol a mannáról is szó

⁴Vö. Gérard Genette: *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Seuil, Paris, 1982, 7–14.

⁵Vö. Andreas Dettwiler: *Le Phénomène de relecture dans la tradition johannique: une proposition de typologie*. In Daniel Marguerat – Adrian Curtis (szerk.): *Intertextualités. La Bible en échos*. Labor et Fides, Genf, 2000, 188.

⁶Vö. Jean Zumstein: *Le processus johannique de la relecture à l'exemple de Jean 13,1–20*. In RRENAB: *Regards croisés sur la Bible. Études sur le point de vue*. Cerf, Paris, 2007, 325–338.

esik. Azt is hozzátehetjük, hogy az egész negyedik evangélium valószínűleg a három szinoptikus ismeretében keletkezett. Vannak részletei, amelyeket nehezen is értenénk, ha nem állna előttünk szinoptikus párhuzamuk (például Jn 6,66sk. és Mk 8,27sk.; Jn 12,23sk. és Mk 9,2–9).

És mit mondjunk arról, hogy — ha a szakértők feltételezése helyes — Máté és Lukács szükségesnek tartotta, hogy Márkot átalakítva új, bizonyos szempontból más evangéliumot készítsen? Hogyan vélekedjünk azokról a levelekről, amelyeket nem közvetlenül Pálnak tulajdonít a tudományos elemzés, és mégis nyilvánvalóan az ő tekintélyét veszik igénybe, egyben gondolkodásmódját folytatják és fejlesztik tovább?

Élő hagyomány

Mindez nem szoros értelemben vett *relecture*, de az élő hagyomány folyamata, amelyben a leírt vagy értelmezett valóság meghatározóbb szerepet játszik, mint az irodalmi előzmény. Ismét más értelemben újraolvassa, vagyis összegzi az egész Ószövetség történetét Sirák fia (vö. Sirák 42–50), és követi ebben a Zsidókhoz írt levél (vö. Zsid 11) és István beszéde a főtanács előtt (ApCsel 7), más és más optikában. Számos zsolttár elmondja Izrael történetét, ma azt mondanánk, végigimádkozza, végigelmélkedti a szabadulás, ellenszegülés és kiengesztelődés lépéseit, és valaha bizonyára egy liturgikus ünneplésnek is része volt (vö. Zsolt 68; 105; 136). A zsolttárok újraolvasásának példája, hogy egyre inkább Dávid sorsát látták bennük, Dávid személyében pedig a szenvedő igaz embert fedezték fel, így teret nyitva annak is, hogy az Újszövetség majd Jézusban ismerjen rá a szenvedő igazra.

A sort sokáig folytathatnánk, beszélve Izajás könyvének hármas tagolásáról, a teremtés és kivonulás eseményének sokszoros újraolvasásáról, a törvény szövegeinek megszilárdulásáról és többszörös újraértelmezéséről, arról a számtalan kisebb-nagyobb szerkesztői beavatkozásról, amelyek szinte tapinthatóvá teszik a héber kánon hármas beosztásának, vagy például a zsolttárgyűjtemények növekedésének és összekapcsolódásának folyamatát. És mondhatnánk még, hogy a Krónikák könyve újraolvasta a Királyokat, Második Izajás a Siralmak könyvét, és még meg sem említettük a próféták könyveinek számtalan továbbírását, ahol a fenyegetésre vigasztaló változtatás következett.

Mindez a párbeszéd gazdagsága, a látásmódok sokasága. Olyan látásmódoké, amelyek tekintettel vannak egymásra, mégis mernek újat mondani.

Ennyi gazdagság láttán mégis Pilinszky János sorai jutnak eszünkbe: „A teremtés bármilyen széles, / ólnál szűkösebb. (...) És mégis olykor belép valaki / és ami van, hirtelenül kitárul” (*Elég*). A Biblia ezer éve, megannyi értéke és értelmezése is kevés, ha nem növekszik, nem emelkedik Isten Lelke által, hogy fényt vessen a mára. Újraolvasása mindig lehetséges. Megértése azonban csak akkor valódi, ha „belép” a Lélek, és ami van, kitárul, feltárul, gyarapszik.

A bölcsességi bibliaolvasás

FABINY TIBOR

evangélikus hagyománya és az új törekvések

„A keresztény ember életében a bibliaolvasás lelkigyakorlat: hasonló az összes többi lelkigyakorlathoz, mégis eltér az ösztöstől. Mint minden lelkigyakorlat, érettséget és bölcsességet követel, valamint megfelelő környezetet: más keresztényeket, akik egyszerre támogatnak, és kihívást jelentenek.”

(Richard S. Briggs: *Bölcs bibliaolvasás*, 2015, 18.)

1955-ben született Budapesten. Irodalomtörténész, teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Anglisztika Intézetének intézetvezető egyetemi tanára.

¹Fabiny Tibor – Pecsuk Ottó – Zsengellér József (szerk.): *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*. Hermeneutika Kutatóközpont Alapítvány – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó, Budapest, 2014.

1. Empirikus bevezetés

2013. április 3–5. között a Károli Gáspár Református Egyetem Hit-tudományi Kara, a Bölcsészettudományi Kar Hermeneutika Kutatóközpontja és a Magyar Bibliatársulat „Bibliaolvasás és bibliafordítások a mai Magyarországon” címen konferenciát szervezett. Ám hamar kiderült, hogy a meghívott előadóinkat csak arra tudjuk kérni, hogy az egyházaik, közösségük által napjainkban használt bibliafordítást mutassák be, szóljanak azok fordítási elveiről és a gyakorlati hasznukról. Szó volt a zsidóság, a katolikus egyház és a protestáns egyházakban elterjedt bibliafordításokról. Mindegyik felekezet, közösség (a Jehova tanúi kivételével) önmaga mutathatta be az általa használt bibliafordítást. A konferencia anyaga meg is jelent a *Felebarát vagy embertárs* című kötetben.¹

Bármennyire is egyedülálló esemény volt neves katolikus és protestáns tudósokat vagy éppen kiségyházi közösségekhez tartozó fordítások képviselőit egymás mellé ültetni, a 2013-as konferencia valóban csak a ma elterjedt különféle bibliafordítások bemutatására és a kölcsönös eszmeceserére adott lehetőséget, s erről tanúskodik a jó visszhangot kapott kötet is. A témafelvetést az a mélyről fakadó igény motiválta, hogy kis nemzet vagyunk, ám egy az Istenünk, a zsidósággal közös a Tanach (amit mi Ószövetségnek nevezünk), a keresztényeknek egy a hite, egy a Megváltója, s (leszámítva az ószövetségi deuterokanonikus iratokat) egy a Bibliájuk, mégis, ez az egy Szentírás a *kis* magyar nép különböző közösségeiben „sokmagyarul” szól, s legalább ez a konferencia teremtsen hidat a különféle szövegek találkozásának.

Tehát a „bibliaolvasás” különféle mai magyarországi hagyományainak bemutatására egy újabb konferenciára volt szükség. Ezért a három intézmény 2015. október 22-én és 23-án, ezúttal „A bibliaolvasás gyakorlata ma” címen újabb fórumot szervezett.² Az első, „Liturgikus ol-

²A konferencia programját lásd: <http://www.hermeneutika-btk.eu/news/a-bibliaolvasas-gyakorlata-ma/> (2018.01.21.)

³Richard S. Briggs: *Bölcs bibliaolvasás a teológiai hermeneutika kontextusában.* (Ford. Fabiny Tibor.) Credo, (21) 2015/3. 29–38.

⁴Richard S. Briggs, *Bölcs bibliaolvasás. Hogyan vegyük komolyan az írást?* (Ford. Benke László.) Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 2015. (Hermeneutikai Füzetek 36.)

⁵<http://www.maiige.hu/> (2018.01.21.)

⁶<http://szentirasszovetseg.net/megjelent-az-utjelzo-2018-1-negyedevi-szama/> (2018.01.22.)

⁷<http://reformatus.hu/mutat/11517/> (2018.01.22.)

⁸<http://www.evangelikus.hu/bibliaolvasas-liturgikus-olvasatokban;> <http://www.evangelikus.hu/bibliaolvasas-protestans-felekezeteknel;> <http://www.evangelikus.hu/bibliaolvasas-protestans-felekezeteknel;> (2018.01.22.)

⁹Gyürki László: *Bibliaolvasó Kalauz.* Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2008.

¹⁰<http://www.bibliatarsulat.hu/> (2018.01.22.); Vágvölgyi Éva: *Bibliaórák.* Szent Jeromos

vasatok” című szekció keretében előadások hangzottak el a zsidó gyakorlatról, az ortodox és a római katolikus lekciónáriumokról. A második szekcióban a konferencia díszvendége, az anglikán Richard S. Briggs „Bölcs bibliaolvasás a teológiai hermeneutika kontextusában” címen tartott előadást,³ s egyúttal ekkor történt meg a szerzőnek a *Bölcs bibliaolvasás* című, ekkor megjelent könyvének⁴ a bemutatója is. A harmadik, immár délutáni szekció először a hazai történelmi egyházaknak a mai olvasói gyakorlatát kívánta feltárni. Terveink között szerepelt először a katolikus *lectio divina* bemutatása (ez külső akadályok miatt elmaradt); hallhattunk előadást az evangélikus *Losung* (*Útmutató*), illetve a református *Bibliaolvasó kalauz* eredetéről és mai használatáról, valamint a református Karácsony Sándor és a csökmei kör olvasói közösségéről. A negyedik (egyben utolsó) szekció a magyarországi kisegyházak (metodista, baptista, adventista) és olvasói közösségek bibliaolvasói módszerét, illetve a főleg neoprotestáns felekezetek közötti Mai Ige⁵ vagy Szentírás Szövetség *Útjelző*⁶ kiadványának elterjedését szemlélte.

Ennek a konferenciának is jó visszhangja volt mind a református,⁷ mind az evangélikus⁸ elektronikus sajtóban. A szervezők csak a közelmúltban kezdték el e konferencia anyagát az előzőéhez hasonlóan sajtó alá rendezni; ám ezúttal is szeretnék minél tágabbra nyitni a tervezett kötet látókörét, így a Vigilia jelen számának olvasói segítségét is kérjük további bibliaolvasói közösségek megismeréséhez. Egyedülállónak tűnik a Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat működése, például Gyürki Lászlónak a Szentírást két éven át folyamatosan végigolvas(tat)ó *Bibliaolvasó Kalauza*,⁹ amely egy négy félévre összeállított napi beosztás. Továbbá 1992 óta működik a Társulat „Élő Ige” nevű programja minden hónap első hétfőjén a hitoktatók és érdeklődők számára, amelyet Vágvölgyi Éva vezet.¹⁰

E tanulmány megírásához két irányban kezdtem kutatni. Az egyik inkább technikai, a másik pedig a személyes tapasztalatokra vonatkozik.

2. A technika anyaga

Korábbi idegenkedésemet legyőzve, a közelmúltban magam is okostelefon-használó lettem. A számítógép segítségével már régóta hozzáférhetőek a Biblia különféle magyar fordításai is, például a — katolikus szerkesztésű — *szentiras.hu* weboldalon, amely négy katolikus és két protestáns fordítást is kínál párhuzamosan. Ha az Újszövetség görög szövegét az *ujszov.hu* weboldalon olvassuk, akkor is azonnal rákattinthatunk a *szentiras.hu* által kínált változatokra. Az okos telefonokra letölthető *BibOlka* (*bibolka.ro*) eredetileg az Erdélyi Református Egyházkerület által kiadott ingyenes, internetes bibliaolvasási kalauz programja volt. Az evangélikus *Útmutató* (*Losung*) napi igéi és olvasmányai is régóta hozzáférhetőek az *evangelikus.hu* weboldalán,¹¹ ugyanakkor 2018. január elejétől immár nemcsak az igéket és azok locusait olvashatjuk,¹² hanem — a *BibOlka*-hoz hasonlóan — az igeszakasz locusára kattintva a *szentiras.hu* alkalmá-

Katolikus Bibliatársulat,
Budapest, 2008.

A szerzőtől: *A Szentírás és én*; <http://www.bibliatarsulat.hu/docum/vallvag.htm> (2018.01.22.)

¹¹<http://zope.lutheran.hu/porta/napiige> (2018.1.22.)

¹²<http://www.evangelikus.hu/oldal/a-mai-nap-igei> (2018.1.22.)

¹³Lásd: <http://www.katolikus.hu/igenaptar/> (2018.01.24.)

¹⁴<http://messiaszsidó.hu/index.php/irasok/heti-toraszakasz> (2018.01.24.)

¹⁵<http://www.bibliatarsulat.hu/docum/vallvag.htm> (2018.01.24.)

¹⁶Az alábbi adatok Kende Péter e-mailben 2018. január 26-án küldött közlésére épülnek; az összefoglalást számára Csepregi Zoltán készítette, s – többek között – ez hangzott el az említett 2015. októberi konferencián. Mindkettőjüknek köszönöm az adatközlést.

Lásd továbbá az Evangélikus Élet 2017. március 5-i híradását: <http://www.evangelikus.hu/node/12082?language=en> (2018.01.24.)

záson is megjelenik az ige; s így azonnal a hat különféle fordítást is egybevetetheti a Szentírás napi igéjén töprengő olvasó.

Miután egy kisebbségi evangélikus egyház tagjaként naponta az *Útmutató* igéjét tanulmányozom, ám munkahelyemen, a Károli Református Egyetemen hittestvéreim a Bibliát a *Bibliatársuló Kalauz* alapján olvasják, régóta él bennem az a kívánság, hogy az evangélikusok és a reformátusok szinkronban (egy ritmusban) is olvashatnák a Szentírást. Igen hasznosnak tartanám, ha első lépésben legalább egy közös *Útmutató (Losung) / Bibliatársuló Kalauz* készülne lehetőleg mind nyomtatott, mind elektronikus formában. Legalább a Magyarországon kisebbségben élő protestánsok két „nagy” egyházának lehetne ilyen lelki-olvasó közösséget, hitem szerint gyülekezetet és egyházat is építő lehetőséget teremteni. Második lépésben a nagyszámú katolikus közösség felé is lehetne nyitni; a számítógépes programok¹³ ismét segítséget teremtenek egy virtuális keresztény közösség kialakulására. A „hitben idősebb” zsidó testvéreink szintén évenként és szintén szakaszokra bontva végigolvassák a Tanachot, azon belül is a Tórát. A messiási zsidóság olvasási módszerét is követhetjük interneten.¹⁴ Természetesen illúzió olyan álmokat szőni, hogy a Szentírást minden hívő közösség egy ritmusban is olvassa; ám az talán mégsem irreális elképzelés, hogy egyszer egy internetes portál segítségével hittestvéreink szentírásolvasói gyakorlatát összhangba is lehetne hozni.

Úgy vélem, mind az egyéni, mind a közösségi bibliatársuló nem egyszerűen egy módszer „megtanulása”, vagy éppen egy vezérfonal (*Útmutató, Kalauz*) mechanikus követése, hanem egy olyan művészet, amelyet leginkább mások személyes tapasztalatának megismerése kapcsán lehet elsajátítani. Ilyen személyes tapasztalatról számol be például a már említett Vágvölgyi Éva, a Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat munkatársa. A szerző először a fiatalkori bibliatársulási nehézségeit említi meg, majd a bibliatársulási örömeinek elsajátításáról szól: „Ha az ember sokat olvassa a Szentírást, (...) megragad benne, mint a bogáncs, és ha kell, ha nem kell, előjön, megszólal bennünk.”¹⁵

Kutatásom másik iránya éppen ilyen jellegű személyes tapasztalatokra irányult. Mivel a mai bibliatársulási evangélikus gyakorlat a pietizmusra nyúlik vissza, először szólok a 18. századról, s majd csak ezek után térek rá a reformátori lutheri olvasásteológia vagy olvasásművészet kérdéseire.

3. A *Losung* eredete¹⁶

A Habsburg Birodalomból menekülő cseh testvérek a 18. század elején telepedtek le Szászországban a Zinzendorf család birtokán, és alapították meg Herrnhut települést. A helyiekkel és a hatóságokkal folytatott viták indították arra Nikolaus Ludwig von Zinzendorf gróft (1700–1760), hogy feladja udvari állását, és a közösség szervezésével foglalkozzék. A herrnhutiak teológiája ötvözete volt a cseh-morva testvérek hagyományainak, a szászországi pietizmus hatásainak

és Zinzendorf saját elgondolásainak. A napi igét (bizonyára imádkozással kísért) „sorshúzással” választották. Az első sorshúzásra 1728-ban került sor, ettől kezdve rendszeresen sorsolták a napi igéket, ezt kihirdették (plakáton, cédulákon) az egész településen. A *Losungok* rendszere gyorsan kialakult: reggeli ige, esti olvasmány. A sorsolható igék 300 év alatt ugyan cserélődtek, de a módszer viszonylag állandó maradt. 1731-ben jelentek meg először nyomtatásban az egész évre kihúzott „lözungok”. Ennek az volt a magyarázata, hogy a közösség ekkorra világegyházzá lett. A *Losung*nak idén így már a 288. (a 2018. évi) kiadása jelenhetett meg, Németországban manapság közel 2 millió példányban. Más nyelvterületeken is használatos, összesen 58 nyelven jelenik meg. Magyarországon 1950-től kerül kiadásra, 1950-től a Fébé Evangélikus Diakonissza Intézet, majd az egyházi egyesületek feloszlása után az Evangélikus Egyetemes Sajátosztály kiadásában. A kezdeti pár ezer példányos megjelenés után a kiadott példányszám folyamatosan nőtt. A 2010-es évekre érte el eddig „csúcspontját”, a 32 000 példányt.

¹⁷Fontos tanulmány ehhez Jobst Schöne: *A fundamentalizmus tévtanítása és a lutheránus írásértelmezés*. (Ford. Szűcs Kinga.) *Credo*, (18) 2012/1. 18–25.

¹⁸Timothy J. Wengert: *Reading the Bible with Martin Luther*. Baker Academic, Grand Rapids, 2013, 16.

¹⁹Például Ellen F. Davies – Richard B. Hays (szerk.): *The Art of Reading Scripture*. Eerdmans, Grand Rapids, 2003; Gerhard Sauter: *The Art of Reading the Bible*. In: *Protestant Theology at the Crossroads*. Eerdmans, Grand Rapids, 2007, 33–57.

²⁰Walter Mostert: *Az „önmagát értelmező Szentírás”. Luther hermeneutikájáról*. (Ford. Seben István.) Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1996. (Hermeneutikai Füzetek 9.)

4. A lutheri olvasásteológia elmélete és ismérvei

Bár Luther számára egyedül a Szentírás (*sola scriptura*), és nem az egyház volt a végső tekintély, fontos, hogy a lássuk: óriási különbség van a modern protestáns (főleg amerikai) fundamentalizmus és a lutheri Írás-felfogás között.¹⁷ A neves amerikai Luther-kutató Timothy J. Wengert a közelmúltban mutatta ki sokunk nagy meglepetésére, hogy az immár elektronikusan is hozzáférhető teljes Luther-*corpus*ban amíg a *sola gratia* kétszáz alkalommal, a *sola fide* pedig ezerkétszáz alkalommal, addig a *sola scriptura* mindössze húsz (!) alkalommal fordul elő, s e húsz példából is két alkalommal Luther az ellenfeleire használja a kifejezést.¹⁸

Luther számára a Biblia olvasása nemcsak teológiai aktus, a fordítása pedig nemcsak lekipásztori cselekedet, hanem művészet is volt. Mai szerzők is hangsúlyozzák, hogy a Biblia olvasása végeredményben művészet.¹⁹ Mint minden művészet, a Szentírás olvasása és értelmezése is egyszerre technika és egyszerre felülről kapott adomány, a Lélek ajándéka.

Az „önmagát magyarázó Szentírás” — „*Sacra scriptura sui ipsius interpretis*” — reformátori gondolatát egy fontos tanulmányában Ittész Gábor Walter Mostert tanulmánya²⁰ alapján mutatja be: eszerint Luther írásmagyarázata négy téves irányzattal küzdött, amelyeket — leegyszerűsítve — így summázhatunk: Róma (allegorizálás), zsidóság (literalizmus), rajongók (szubjektivizmus), humanisták (filologizmus). Luther szerint mind a négy téves értelmezés egy töről fakad, ugyanis mindegyik a „saját lelkét” (*sensus proprius*) akarja ráerőltetni a szövegre, az önmagát értelmező Szentírás viszont lerombol minden ilyen külső tekintélyt, s azok helyett élő viszonyt hoz létre az ember és Isten között. A teológia, s azon belül az írásmagyarázat feladata, hogy „szavába vágjon az igazság szavába vágóknak” (Róma, zsidóság, ra-

²¹Iltzész Gábor: *Christum treyben. Luther bibliáértelmezése a Szentírás könyveihez írt előszói alapján.* Luther Kiadó – Magyarországi Luther Szövetség – Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Budapest – Győr, 2009, 53. (Magyar Luther Füzetek 10.)

²²Az alábbiakban egy korábbi írásomra támaszkodok: *Hogyan segít Luther a Biblia gyakorlati olvasásában?* Keresztény Igazság, Új folyam, 85. szám (2010. tavasz), 5–12; http://www.ordass.hu/docs/KI_085_2010tavasz.pdf (2018.01.28.)

²³LW = Luther's Works. American Edition, Vol. 1–55. (Szerk. Jaroslav J. Pelikan – Helmut T. Lehman.) Concordia – Fortress, Saint Louis, 1955–1986. (Az idézeteket saját fordításomban közlöm.)

²⁴Scott H. Hendrix: *The Authority of Scripture at Work: Exegesis of the Psalms.* In uó: *Tradition and Authority in the Reformation.* Aldershot Great Britain, Variorum, 1996, 144–159.

jongók, humanisták), s ahhoz, hogy megszólaljon az Evangélium, el kell hallgatnia minden külsődleges törvénynek.²¹

Ami Luther számára elengedhetetlen a Biblia olvasásához²²

Oratio (imádság). Luther szerint a Szentírás olyan könyv, amely minden más könyv bölcsességét bolondsággá teszi, mivel a Biblián kívül nincs olyan könyv, amely az örök életről tanítana (LW²³ 34, 285). Térdelj ezért le a benső szobádban, igazi alázattal és komolysággal, hogy Atyád az ő Fián keresztül adja néked az ő Szentlelkét, aki megvilágosít, vezet, és megérteti veled az ő igazságát (LW 34, 285–6).

Meditatio (elmélkedés). Luther szerint nemcsak az ember szívében kell forgatnia az olvasottakat, hanem „külsőleg” is ismételtetni kell a szavakat, a szöveget újra elolvasni, a kimondott és a leírt szavakat össze kell hasonlítani, s szorgalmas figyelemmel kell kutatni, hogy a Szentlélek mit akar azok által mondani: „...igen szeretem a te törvényedet, egész napestig arról gondolkodom” (Zsolt 119.97).

Tentatio (kísértések). Miért van szükség erre a harmadik szempontra? Azért, írja Luther, mert ez tanít meg bennünket, hogy ne csak értelmünkkel, hanem saját tapasztalatunkkal is érzékeljük, hogy mennyire igaz, drága, gyönyörűsége, s minden emberi bölcsességen túlmutató bölcsesség Isten vigasztaló ígéje. Figyeljük csak meg a 119. zsolttárban, hogy Dávid milyen gyakran beszél ellenségeiről: „Még ha a fejedelmek összeülnek, ellenem beszélnek is; a te szolgád a rendeléseidről gondolkodik” (23. vers); „A kevélyek szerfelett gúnyolnak engem; nem hajlottam el a törvényedtől” (51. vers).

„Hét szabály” a lutheri zsolttárolvasás művészetében

Egy neves amerikai Luther-kutató, Scott H. Hendrix ír arról, miként mutatkozik meg Luthernek a Szentírás tekintélyéről vallott felfogása zsolttármagyarázatának gyakorlatában.²⁴ Hendrix szerint Luther a Szentírásra nem úgy tekintett, mint egy matematikai tételre: „ez meg van írva, s mivel ez Isten szava, ez igaz”, hanem inkább úgy közelített a Bibliához, mint ahogy mi egy nagy műalkotáshoz. Egy műalkotás tekintéllyel bír, ha az igényt tart az életünkre. Nem formális tehát a Szentírás tekintélye, hanem ugyanúgy küzdenünk kell annak szövegével, amint egy nagy műalkotás szövegével is küzdünk, hogy annak jelentését megértsük. Akkor válik számunkra érvényessé annak tekintélye, ha — a küzdés eredményeképpen — a szerző inspiráltsága bennünk, az olvasóban is folytatódik.

(1) *Tanuld meg követni a modellt!*

A 119. zsolttár példáiból is láthattuk, hogy a bibliaolvasásban és a bibliamagyarázatban a zsolttáros példája volt az etalon. Különösen is sokat jelentettek Luthernek a zsolttárok a megpróbáltatások és az üldöztetések idején. 1530-ban írta a 118. zsolttárról: „Noha igen kedves számomra az egész zsolttároskönyv, akár csak a teljes Szentírás, hiszen ez állandóan vigasztalás a lelkemnek, a 118. zsolttárba teljesen

²⁵Idézi Scott H. Hendrix:
i. m. 147–148.

beleszerettem. A magaménak tartom, hiszen amikor sem fejedelmek, sem hatalmasság, sem bölcsek, sem tanultak sem tudtak segíteni nekem, ez a zsoltár hűséges társamnak bizonyult megpróbáltatásaim idején.”²⁵ Luther számára különösen is kedves volt ez a vers: „*Nem halok meg, hanem élek, s hirdetem az Úr csodálatos dolgait*” („*Non moriar sed vivam et narrabo opera domini*” 17. vers).

(2) *Kutasd szorgalmasan az Írásokat!*

Két egymás melletti zsoltár alapján szóltunk eddig Luther bibliaolvasásáról. A 119. zsoltár a leghosszabb, hiszen 175 versből áll, a 118. zsoltár átlagos hosszúságú, hiszen 29 verset tartalmaz, a legrövidebb azonban a 117. zsoltár, amely mindössze két versnyi: „*Dicsérjétek az Urat mind ti pogányok; magasztaljátok őt mind a népek! Mert nagy az ő kegyelmessége mi hozzánk, és az Úrnak igazsága megmarad örökké. Dicsérjétek az Urat.*” Bármennyire is rövid ez a zsoltár, tévednek azok, akik azt hiszik, hogy ha gyorsan elolvassák, azonnal megérthetik, mondja Luther.

(3) *Alkalmazd az értelmezés eszközeit (használd az eredeti nyelveket!)*

Egy nagy művésznek is el kell sajátítania technikai ismereteket ahhoz, hogy formát öltson a műalkotás, a Biblia magyarázójának is ezért szoros tanulnia az eredeti nyelveket. Még a reformáció előtt Luther kétszer is magyarázta a zsoltárokat a wittenbergi egyetemen. Az első zsoltármagyarázat idején még nem használta gyakran az eredeti szöveget, de később szorgalmasan tanult héberül, s a második előadássorozatában már rendkívül gyakran idézi a héber eredetit. Bár Luther szerint a Lélek fontosabb, mint a nyelv, mégis mindkettő szükséges az Írás magyarázatához. Az írásmagyarázó számára nem elég a szent élet vagy a helyes doktrína, neki a nyelveket is alaposan kell ismernie.

(4) *Kapcsold össze a szöveget saját élettapasztalatoddal!*

Ezzel az egyik legfontosabb lutheri elvhez értettünk el. Bármennyire is fontos a szöveg nyelvi elemzése (egzegézise), az írásmagyarázat művészetéhez hozzátartozik saját élettapasztalatunk is. A szöveg, amit tudományosan boncolunk, akkor válik élő szöveggé, Isten élő hangjává, ha az megszólítja egyéni vagy egyházi életünket. Csak saját lelki küzdelmeim fényében értem meg a 118. zsoltár 22–23. verseit: „*A kő, amelyet az építők megvetettek, szegletkövé lett! Az Úrtól lett ez, csodálatos a mi szemünk előtt.*” Csak ha magam is a csatatérre lépek, s küzdök az ördöggel, a bűnnel, a halállal, értem meg, mit jelent az, hogy „csodálatos” az Úr műve. Luther itt a harmadik szabályra, a *tentatio*ra utal, hogy az ördög támadásai, az állandó kísértések is szükségesek ahhoz, hogy megértsük az ige nekünk szóló mondanivalóját.

Luther itt egy szellemes szójátékot alkalmaz: a zsoltároskönyv, a *Psalterium* valójában *palestra*, azaz birkózó aréna, ahol a magyarázónak addig kell küzdeni saját érzelmeivel, amíg azokat összhangba hozza az Írással. Amint egy jó műalkotás után is másképp nézünk önmagunkra, a Szentírás is átvilágítja életünket, új megvilágításba he-

lyezi élettapasztalatainkat. Mert amit olvasunk, az sokszor első látásra megbotránkoztat minket. Először hazugságnak tűnik az Isten beszéde, sőt maga Isten is hazugságnak. S mi sem mehetünk a mennybe, mielőtt ne szállnánk alá a pokolra, mondja a 117. zsoltár magyarázatában a rejtőzködő Isten (*deus absconditus*) titkát és a kereszt teológiáját hirdető Luther.²⁶

²⁶LW 14, 31, idézi Scott H. Hendrix: i. m. 154.

(5) *Imádkozzunk a Lélek inspirációjáért!*

A Szentlelket kérni kell, hogy adja nekünk azt a lelkületet, amellyel a Szentírás üzenetét befogadhatjuk szívünkbe. Kérni, segítségül hívni is meg kell tanulnunk, mondja Luther. „Nehogy az ágyadon heverésszél, miközben az írást forgotod, hanem térdre, te lusta disznó, s emeld karjaidat magasba, mondd el a Miatyánkot, hívd Istent segítségül, s könnyes szemekkel valld meg bajaidat” (LW 14, 60–61).

(6) *Keresd a központi üzenetet!*

A *Mi az evangélium?* című írásában mutat rá Luther, hogy „az ‘evangélium’ nem más, mint egy Krisztusról szóló beszéd vagy történet... nem más ez, mint egy krónika, történet, elbeszélés Krisztusról, hogy ki ő, mit tett, mit mondott, és mi történt vele... Az evangélium leg-
rövidebb megfogalmazása ugyanis ez: Krisztus Isten fia, értünk ember lett, meghalt és feltámadt, a mindenség ura lett.”²⁷ Luther szerint az elbeszélést újra és újra el kell nekünk is beszélni. Ezért is inkább *ennarratio*, azaz ‘elmondás’ Luther írásmagyarázatának formája, mintsem hagyományos szövegmagyarázat.

²⁷Luther Márton:
Mi az evangélium?
Keresztények és Mózes.
(Ford. Csepregi Zoltán.)
Magyarországi Luther
Szövetség, Budapest,
1995, 7. (Magyar
Luther Füzetek 5.)

Az evangélium magját azonban mindig meg kell találnunk, vagy akár úgy is fogalmazhatunk: „ki kell találnunk”. Isten igéje ugyanis egyszerre törvény és evangélium: az egyik követel, és azt parancsolja, mit kell tennünk, az evangélium pedig csak felszólít, hogy fogadjuk el azt az ajándékot, ami Isten Jézus Krisztusban adott nekünk. Luther tudta, hogy a törvényre is szükség van, s hogy éppen a törvény és az evangélium feszültségéből születik meg az evangélium. Nagy kísértés, ha a kettőt összekeverjük, s ha az evangéliumból törvényt, Krisztusból pedig Mózeset csinálunk. Luther szerint a megkülönböztetés képessége tesz minket teológusokká: ha meg tudjuk különböztetni a törvényt az evangéliumtól, a betűt a lélektől, a világi birodalmat Isten országától.

A központi magért, Isten igéjéért, az evangéliumért, a megkülönböztetés képességéért való küzdelem is hozzátartozik ahhoz a birkozáshoz, amit a keresztény ember a Szentírás *palestrájában* folytat.

(7) *Ismerd el a Szentírás kimeríthetetlen mélységét!*

Bármennyire is megtaláltuk az olvasás művészetével a magot, az evangéliumot, sohasem érezhetjük azt, hogy minden lényeges dolgot megismertünk, hogy kimerítettük az Írás mélységét. A bibliaolvasás művészetének iskolájában mi mindig tanulók maradunk. Luther nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy megértésünk csak rész szerinti marad. Luthert idézve Ebeling mutat rá arra, hogy „az értelmezés nem lehet ál-

²⁸Gerhard Ebeling:
Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába.
(Ford. Szita Szilvia.)
Magyarországi Luther
Szövetség, Budapest,
1997, 73. (Magyar
Luther Könyvek 6.)

landó, egyszer és mindenkorra érvényes tény, hanem csakis az ember fejlődésével folyton lépést tartó, soha be nem végezhető feladat. Ha ugyanis valamit egyszer már megértettünk, fennáll a veszélye annak, hogy a lélekből ismét betű lesz, ha nem értjük meg és nem sajátítjuk el újra. Az Írás megértésében folyvást előbbre kell haladnunk. Ha a lélek betűvé is lesz, a betűnek újra lélekké kell válnia.”²⁸

Luther írásmagyarázatát azért érdemes tanulmányoznunk, mert minden egyes vers magyarázatakor, elmondásakor saját hangszerén adja elő a Szentírás Jézus Krisztusról szóló tanúságtételét. A megértésben természetesen mindig haladhatunk előre, de az ige mélységét sohasem tudjuk felfogni teljesen e földi életben.

Luther jó mesterként tanácsot ad nekünk: „Gyakorolj csak egy zsoltáron, vagy akár egy zsoltár egyetlenegy versén. Akkor fogsz előrehaladni, ha hagyod, ha egy vers naponként vagy akár csak hetenként életre kelljen, hogy aztán a szívedbe szippanthassad azt. Ha ezt megteszed, utána a megértés és a szeretet gazdag kincseshányája tárul fel előtted, és minden megy, mint a karikacsapás.”²⁹

²⁹LW 14, 310, idézi Scott
H. Hendrix: i. m. 158.

5. A lutheránus bibliaolvasás és bibliaértelmezés ma

³⁰<https://www.lutheranworld.org/content/member-churches> (2018.01.26.)

³¹http://www1.lutheranworld.org/lwf/wp-content/uploads/2011/09/DTS-Nairobi2011_FinalReport1.pdf (2018.01.26.)

³²https://2017.lutheranworld.org/sites/default/files/documents/dtpw-hermeneutics_statement_en_0.pdf (2018.01.26.)

³³George Hunsinger:
A literalizmuson és az expresszvizmuson túl: Karl Barth hermeneutikai realizmusa. In uő: *Új teremtés hajnala.* (Ford. Tóth Sára.) Hermeneutikai Kutatóközpont, Buda-

Az 1947-ben létrehívott Lutheránus Világszövetség az evangélikusok legnagyobb szervezeti tömörülése: 74 millió tagot, 145 tagegyházat fog össze 98 országból.³⁰ A Világszövetség teológusai a reformáció 500. évfordulójára készülve 2011–2016 között négy alkalommal találkoztak, s mindegyik alkalom témája egy-egy bibliai könyv lutheránus értelmezése és kontextuális alkalmazása volt: 2011-ben Nairoiban János evangéliumát,³¹ 2013-ban Eisenachban a Zsoltárok könyvét, 2014-ben Chicagóban Máté evangéliumát, 2015-ben a dániai Aarhusban Pál leveleit tanulmányozták. 2016-ban a reformáció 500. évfordulójának előestéjén pedig egy harminc oldalas dokumentumot adtak ki *„Kezdetben volt az Ige (Jn 1,1). A Biblia a lutheránus közösség életében. Tanulmány a lutheránus hermeneutikáról”* címen.³²

A szöveggel kapcsolatban első észrevételünk, hogy a munka egy több éves közös gondolkodás gyümölcse, s ezért természetesen figyelemre méltó. Ugyanakkor — mint a legtöbb világszervezet által közzétett dokumentum — nyelvezetében erősen diplomatikus, az esetleges problémákat csak sejteti, de soha nem élezi ki, hanem mindig tudatosan lekerekíti. Megállapíthatjuk, hogy a kontextualitás, a „tapasztalatok” rendszeres hangsúlyozása inkább a hét évtizede immár egy világszervezetbe tömörült 21. századi lutheranizmus identitásáról, mintsem a Bibliáról szól. A Biblia mint isteni beszéd előtti tisztelet háttérbe szorul, noha az „Isten Igéje” kifejezést többször is használja. Kitapintható célja a lutheránus közösség terének és nyelvezetének tágítása például a „queer theology”, illetve „dalit theology” (38) fogalmainak bevezetésével. A Bibliára mint a vallási „önkifejeződés” tapasztalati dokumentumaira tekint. Ezt nevezi kritikusán George Hunsinger „hermeneutikai expresszvizmusnak”.³³

pest, 2005, 17–35. (Hermeneutikai Füzetek 29.)

Nem fordul elő a szövegben az, hogy a Biblia egy átfogó narratíva is egyben, s arról sincs szó, hogy ezek a szövegek (Isten igéje) az olvasótól átalakulást, transzformációt igényelnek (a 95 tétel kezdetére van egy rövid utalás, de nem ebben az összefüggésben). A szövegből teljesen hiányzik az „alázat” („humility”) kifejezés.

Bármennyire is hangsúlyozza a szöveg a dialógus fontosságát és a nyitottságot, alapvetően mégis konfesszionális hermeneutika marad, amely itt és most a világ lutheranizmusának szervezeti identitását és kohézióját kívánja végső soron szolgálni. Rövid kutatás eredményképpen könnyen találhatunk hasonló indíttatású református, metodista vagy baptista, vagy akár szervezeti ökumenikus irányultságú hermeneutikai nyilatkozatokat. A „felülről motivált” felekezeti vagy ökumenikus, a bürokratikus vagy diplomáciai nyelvet alkalmazó, önmagukat legitimáló nyilatkozatok helyett az „alulról motivált”, s az igazságot kereső, úgynevezett „grass-root mozgalmak” dokumentumai felé érdemes inkább fordulni; hiszen amint a kereszténység, úgy a reformáció is kezdetben ilyen „alulról motivált” „grass-root mozgalom” volt. Véleményünk szerint a lutheri bibliaolvasás és bibliaértelmezés is csak akkor maradhat meg a bölcsesség talaján, ha nem a saját szólamát akarja egyedül megszólaltatni, hanem ha nyitott alázattal belesimul az egyház kétezer éves tanúságtévőinek kórusába.

6. A lutheri bölcsesség hangja az ökumenikus bibliaolvasásban

³⁴Eric W. Gritsch – Robert W. Jenson: *Lutheranism: The Theological Movement and Its Confessional Writings*. Fortress Press, Philadelphia, 1976, vii.

³⁵Vajta Vilmos: *A „lutheri teológia” – mindig korrekívum. A reformáció mint az egyház egysége melletti hitvallás*. (Ford. Gombocz Eszter.) *Credo*, (2) 1996/1. 8–12.

³⁶Ellen F. Davies: *Teaching the Bible Confessionally in the Church*. In Ellen F. Davies – Richard B. Hays (szerk.): i. m. 9–26.

A reformáció nem egy eretnekmozgalom volt, hanem az egyetemes (egy, szent, apostoli, katolikus) egyházon belüli reformmozgalom. 1976-ban Robert W. Jenson rendszeres teológus és Eric W. Gritsch így fogalmaztak: „Luther ökumenista volt és nem szektáriánus”, s utána hozzátesszik, hogy a reformáció pedig az egyetemes egyházon belüli teológiai mozgalomnak indult. A hitvallási iratokat — Jenson és Gritsch szerint — úgy kell felfogni, hogy azok az egyetemes egyház irányába tett dogma-javaslatok voltak; ezek közül a legjelentősebb a hit általi megigazulás tanítása volt.³⁴ Vajta Vilmos, az ökumenikus beállítottságú lutheránus teológus pedig ezt írta: a lutheri reformációt nem normatívumként, hanem korrekívumként kell felfogni.³⁵

Ha így van, akkor a lutheri olvasásteológia hangjának bölcsességét meghallhatjuk a napjainkban egyre markánsabban jelentkező, ökumenikus alapon szerveződő teológiai értelmezések soraiban. Luther bizonyára egyetértene Ellen F. Davies-szel, aki a hitvalló teológiai hermeneutika három jellemző vonásáról szól: 1) a teológiai érdeklődés való olvasás; 2) az olvasás csakis a bűnbánatra, a megtérésre való nyitottsággal történhet; 3) az Ószövetség olvasása a Krisztusról szóló tanúságtétel.³⁶

Luther ma elképzelhetően egyetértene azzal az 1998–2002 között a „Szentírás-projekt” művészetének gyakorlása érdekében rendszeresen konzultáló tizenöt, különféle keresztény felekezet teológusai-

val, akik közösen „Kilenc tézis”-t fogalmaztak meg Princetonban a Biblia értelmezéséről. A rendkívül gazdag *The Art of Reading Scripture* című kötetük elején megjelenítették a téziseket, amelyeket most csak éppen jelzünk, a tartalmi kibontásunkra már nincsen lehetőségünk.

Amíg a fent bemutatott 2016-os világszövetségi dokumentumban a jellegzetesen újkori *Vergegenwärtigung* (a múlt és a jelen közötti történeti „hídverés”) logikája érvényesül, az alábbi nem hivatalos dokumentum úgy teszi jelenvalóvá a Szentírást, hogy azt „visszafelé” olvassa, s nem egy konfesszionális közösség (a 21. század eleji világ-lutheranizmus) „védjegyét” keresi és mutatja fel, hanem a *communio sanctorum*, a „szentek közösségének” téren és időn átívelő „tanúságtévők fellegében” fogalmazza meg a régi üzenetet új hangszerelésben. Nem fél a „narratíva” kifejezéstől, mint a hit egykori és mai (sokszor egybehangzó) elbeszélésétől, s a „hit-hűség” gondolata megőrzi a „szent” előtti alázat lelkületét, s végig érzékelteti azt a feszültséget, hogy a Szentírás maga is egy drámai folyamatot jelenít meg, az olvasót pedig a drámában való személyes részvételre buzdítja.

A részletek ismertetése nélkül következzenek tehát a „Kilenc tézis a Szentírás értelmezéséről”!³⁷

1. A Szentírás Isten világteremtő, ítélő és üdvözítő tetteinek igaz történetét beszéli el.

2. A Szentírást akkor értelmezzük helyesen, ha azt az egyház hit-elvei (*regula fidei*) fényében egy összefüggő drámai narratívának fogjuk fel.

3. Az Írás hű értelmezése megköveteli, hogy a bibliai narratíva egészét figyelembe vegyük: az Újszövetséget nem érthetjük meg az Ószövetség nélkül, amint az Ószövetséget sem érthetjük meg az Újszövetség nélkül.

4. A bibliai szövegek jelentését nem korlátozhatjuk az eredeti szerző szándékára. A zsidó és keresztény hagyományokkal összhangban azt valljuk, hogy az Írások jelentése többrétegű és összetett, és minden réteg Istentől, a teljes dráma szerzőjétől származik.

5. A négy kanonikus evangélium az igazságot beszéli el Jézusról.

6. Az Írás hű értelmezése azt kívánja, és egyúttal feltételként is szabja, hogy részesei legyünk az Isten megváltó cselekedetei által létrehívott közösségnek — az egyháznak.

7. Az egyház szentjei útmutatást adnak a Szentírás értelmezéséhez és megszólaltatásához.

8. A keresztényeknek különféle egyházon kívüli személyekkel párbeszédben kell olvasniuk a Bibliát.

9. Életünket az Isten országának „már”-ja és „még nem”-je közti feszültség határozza meg; következőképpen az Írás az egyházat a „megkülönböztetés” folyamatos gyakorlására hívja, vagyis hogy a világban ma is működő Szentlélekbe vetett hittel folyamatosan létrehozza a szent szövegek „friss” olvasatait.

³⁷A „Kilenc tézis” tételait itt csak felsorolom, azok magyarázatához lásd: Lelkipásztor, 2008/4. 137–139; valamint Fabiny Tibor: *A keresztény hermeneutika és a teológiai értelmezés paradigmája*. In uő: *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest, 2009, 202–206.

7. Személyes hangú befejezés

Gyermekkoromban a bibliai történeteket képek segítségével ismertem meg, mielőtt megtanultam volna olvasni. Kamasz voltam, amikor az Újszövetségen (főleg János evangéliumán) keresztül megérintett Jézus hangja, különösen a tanítványokhoz intézett bensőséges búcsúbeszéde. Megvan az az Újszövetségem, amelynek margójára a Jelenések könyvének borzalmainak olvasásakor tizenhat évesen egy nagy kérdőjeles mondatot biggyesztettem: „Ez lenne a kereszténység?” Nemsokára megfogtak az ószövetségi történetek egy világi lengyel szerző tolmácsolásában. Végzős bölcsészhallgató voltam, a Biblia „szép új világa” (Barth) fokozatosan nyiladozni kezdett előttem. Találkoztam olyan értelmezésekkel is, amelyeket nem tudtam elfogadni. Az „értelmezések konfliktusának” (Ricoeur) megtapasztalása vezetett el a hermeneutikához, ám eközben a jézusi hang figyelmeztette a lelkiismeretemet: nehogy olyan írástudó legyek, akit csak a „kulcs” érdekel, de maga nem akar „bemenni” (Lk 11,52). Tanulmányoztam a Bibliát a teológián, hívő körökben, indítottam több gyülekezetben is bibliaórai közösséget. Sajnos a többek által is említett módszerrel én még nem olvastam végig a Bibliát egy vagy két év alatt, de nem mondtam le ennek a lehetőségéről. Évtizedek óta az *Útmutató* igéit és olvasmányait reggelenként, nyugodt állapotban elmélkedve olvasom. Tíz évvel ezelőtt, amikor három hónapot Amerikában töltöttem, a napi bibliai elmélkedéseimet rendszeresen megküldtem a hittestvéreimnek. Természetesen én sem hiszek a „varázsszerű” napi igékben. Tudatában vagyok az *Útmutató* veszélyeinek: a lelkészeket és a hívőket is elkényelmesítheti. Ugyanakkor, ha a kijelölt igéket és az olvasmányokat mélyebben tanulmányozzuk, lehetetlen nem észrevenni azok egymásra adott rezonanciáit. Az elmúlt év októberétől minden reggel (a reggeli után) egy-másfél órát töltök a napi igékkel. Az „igei lelkigyakorlatomat” imádsággal kezdem, hiszen a Lélek üzenetét csak a Lélek közvetítheti a számára megnyíló szívemnek és értelmemnek. Október vége óta egy füzetbe ki is írom ezeket az igéket, több esetben a görög szöveget is. A szavak jelentésének tanulmányozása, a különféle fordítások összevetése (lám, az okostelefon áldása!) egyszerre intellektuális és lelki élmény, táplálkozás, a Lélek felfrissítő megmerítkezése. A rendszeres igei lelkigyakorlatok kimondhatatlan örömet jelentenek és erőt adnak a nap nehézségeinek, emberi feszültségeinek elviseléséhez, a mások felé megnyíláshoz és az együttérzés megtapasztalásához.

A Bölcsesség előterében

SZEILER ZSOLT

Szentviktori Hugó az olvasásról

1973-ban született Budapesten. A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Filozófia Tanszékének az oktatója. Legutóbbi írását 2017. 2. számunkban közzöltük.

„Vitákat folytatva, mintegy a peripatetikusok követőjeként számos olyan vidéket bejártam, amelyről azt hallottam, hogy ott e művészet virágzik. Így jutottam el végül Párizsba, ahol a leginkább virágzott e tudomány, tanítómhoz, az akkoriban igen nagy hírnévnek örvendő Champeaux-i Guillhelmushoz, akinél kevés időt töltöttem; (...) hamarosan elviselhetetlenné váltam számára, mert megkíséreltem némely állítását megcáfolni, egyre gyakrabban jutottam vele ellenkező következtetésre, és vitáinkban többször sikerült fölülkerekednem.” — E sorokat az a Pierre Abelard vetette papírra, aki a fáma szerint az univerzálék természetéről folytatott vitában fölébe kerekedett mesterének. A történetek után Champeaux-i Vilmos visszavonult a nyilvános tanítástól, és 1108-ban remeteséget alapított Párizs mellett, a Szajna bal partján elterülő síkon. A Szent Viktornak szentelt kolostor falai azonban hamarosan szűkösnek bizonyulnak ahhoz, hogy befogadják a Párizsból és messzi földről odaseregülő tanulni vágyó ifjakat. Közéjük tartozott Hugó is, aki az 1110-es esztendőkből „idegen földről” érkezett a kolostorba, és hamarosan követte mesterét az iskolamesteri, majd az apáti székekben. A kolostor Hugó spirituális és tudományos zsenijének köszönhetően vált a korabeli keresztény világ világítótornyává.

Szentviktori Hugó elégedetlen volt azzal, amit Párizs iskoláiban látott. Fájdalommal tapasztalta, hogy „sok a tudós, de kevesen ismerik, hogy tudni miként érdemes”. Egyrészt az akkoriban rendelkezésre álló tudásanyag már túlságosan terjedelmesnek és szerteágazónak bizonyult, így megkívánta volna, hogy a tudományokat eredetük és belső összefüggéseik szerint, rendszeresen tárgyalják. Másrészt sürgető igényét érezte, hogy a tudományok bölcsességi vonatkozásai is érvényre jussanak a képzés folyamán. A tudományoktól ugyanis azt várta el, hogy azok az emberi élet céljait segítsék. Ezért tartotta fontosnak, hogy amint a noviciusképzésnek, úgy a kolostor nyilvános iskolájában folyó oktatásnak is külön-külön művet szenteljen.¹ E rendszerező és bölcsességi törekvések szülte munka, a *Didascalicon de studio legendi* lesz vezérfonalunk az olvasás témájának körbejárásakor.

A Bölcsesség terében

A *Didascalicon* első fejezetének kezdősora invokáció, mely a Bölcsességhez fordul: „Mindenek közt legkívánatosabb a Bölcsesség, amelyben a tökéletes jó formája lakozik. A Bölcsesség világosítja meg

¹A két munka összevetését lásd Ralf M. W. Stammler: *Via ad ipsum sunt scientia, disciplina, bonitas*. In Rainer Berndt – Matthias Lutz-Bachmann et al.: „*Scientia*” und „*Disciplina*”. *Wissenschaftstheorie und Wissenschaftspraxis im 12. und 13. Jahrhundert*. Akademie Verlag, Berlin, 2002, 91–127.

²Hugo de Sancto Victore: *Eruditionis didascalicae*, PL 176. 742 A. A későbbiekben a műre az elterjedtebb *Didascalicon* címen hivatkozunk a könyv és a fejezet számának megadásával.

³Lásd *De contemplatione et eius speciebus* 2. In Barthélemy Hauréau: *Hugus de Saint-Victor. Nouvel examen de l'édition de ses oeuvres.* Pagnerre, Paris, 1859, 178. E műben is előkerül a delphoi jósdá önismeretre való felszólítása. Itt Hugó kifejezetten a Szentírás hármasságát jelöli meg a valódi önismeret forrásaként.

⁴Szentviktori Hugó: *De sacramentis* I. 10. 2. (PL 176. 329 D.)

⁵*Didascalicon* I. 2. Lásd továbbá *De sacramentis* I. 1. 12. (PL 176. 195 D): „Ézért először arra van szükség, hogy világosságyuljon, hogy meglássa önmagát, és felismerje zűrzavarának szörnyűségét és rútságát, hogy kibontakozzék, és alkalmassá váljon ama ésszel felfogható természetre és az igazság rendjére.”

⁶*Didascalicon* I. 8.

⁷Ismerünk olyan 12. századi bibliakommentárokat, melyekben a *litterát* és a *sensust* a sorközi, míg a *sententiát* a margón elhelyezkedő glosszába rendezték. Vö. Martin Grabmann: *Die Geschichte der scholastischen Methode* II. Akademie Verlag, Berlin, 1988, 15.

az embert, hogy az felismerje önmagát.”² A felütés egyszerre archaikus, hisz tudatosan a delphoi jósdá feliratára utal, felébresztve bennünk a szókratészi bölcsesség önismereti, etikai, segítő jellegét; és egyszerre hitelesen keresztény, hisz a mű további sorai nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a Bölcsesség az Ige, aki az emberek világossága, aki megvilágítja, valódi önismeretre vezet az embert.³ E ponton talán nem haszontalan egy rövid kitérőt tennünk.

Hugó dogmatikai főművében (*De sacramentis*) a bűnbeesés kapcsán a lélek három szeméről beszél. Az ember teremtésétől fogva rendelkezik testi szemmel, hogy a külvilág testi dolgait, az ész (*ratio*) szemével, hogy saját benső világát, és a szemlélődés szemével, hogy magát Istent szemlélhesse. A bűnbeesés azonban a szemlélődés világát kioltotta, az ész szemét pedig beteggő, homályossá tette, így csupán testi szemünk maradt sértetlen.⁴ Vakságtól sújtva, az ember elfelejtkezett szellemi természetéről, méltóságáról, és hajlamossá vált önmagát a testi létezéssel azonosítani. Hugó szerint ebből az állapotból csak a Bölcsesség megvilágosító ereje képes kivezetni az embert azzal, hogy mintegy „visszaszólítja őt önmagához”, önismeret-hoz segíti, ráébreszti saját, szellemi méltóságára.⁵ S mivel a Bölcsesség részint a filozófia alapelveinek a forrása, részint annak végcélja, a tudományok is részt nyerne az ember „helyreállításának”, „megváltásának” művében. Ebbe a bölcsességi-teológiai keretbe illeszkednek harmonikusan Hugónak az olvasás természetéről írt sorai. Az olvasásnak egyetlen tárgya van, a filozófia, az pedig kétféle anyagot szolgáltat, a szabad művészetek és a Szentírás könyveit. Így végső soron mind a szabad művészetek, mind pedig a Szentírás olvasása ugyanazt a célt szolgálja, az ember integritásának, istenképiségének helyreállítását. S mivel „két dolog állítja helyre az ember hasonlatosságát Istenhez: az igazság szemlélése és az erények gyakorlása”,⁶ az olvasás célja — legyen az profán *lectio* vagy *lectio divina* — az erények és a szemlélődés kialakítása az emberben.

Olvasás és értelmezés

Az olvasás tevékenységétől elválaszthatatlan értelmezés vagy magyarázat (*expositio*) taglalása keretet képez a *Didascalicon*-ban. Előbb a mű elején, a szabad művészetek kapcsán merül fel, hogy aztán újra felbukkanjon a Szentírás hármasság értelmének bemutatása után az írás legvégén. Talán nem tévedünk nagyot, ha az általában vett szövegmagyarázat és a biblikus egzegézis elveinek kidolgozásában két, eredetileg különböző hagyomány befolyását sejtjük. Hugó a Szentírás hármasság értelmezését Nagy Szent Gergelytől veszi át, míg az alább ismertett magyarázat elveinek kidolgozására inkább a korszakban éppen kiteljesedő és általánosan elterjedté vált *lectio* mint oktatási forma lehetett hatással. E két hagyomány ténylegesen összekapcsolódott a 12. században, Hugó maga is igyekszik egységet teremteni köztük tankönyvében.⁷

⁸*Didascalicon* III. 9.

⁹A Hugó által vázolt magyarázat (*littera-sensus-sententia*) nagy vonalakban megfelel a *lectio* (előadás) értelmezési struktúráinak (*littera-expositio-sententia*). Vö. Ulrich G. Leinsle: *A skolasztikus teológia története*. (Ford. Görfföl Tibor.) Osiris, Budapest, 2007, 45.

¹⁰„Aki tehát bölcsességre törekszik, az olvasson, kutasson, elmélkedjék, végezzen hasznos munkát (...). De az olvasás szó két jelentésű: a tanító és a tanuló tevékenységére ugyanúgy vonatkozik, mint az írások egyéni tanulmányozására.” Ioannes Saresberienensis: *Metalogicon*. (Ford. Adamik Tamás.) Szent István Társulat, Budapest, 2003, 88.

¹¹*Didascalicon* III. 19.

¹²Vö. Bonaventura: *Itinerarium mentis in Deum* című művével. A *manuductio* hagyományának bemutatását lásd Bakos Gergely OSB: *On Faith, Rationality, and the Other in the Late Middle Ages*. Pickwick Publications, Eugene, 2011, 147–149.

¹³A középkori olvasáshoz és a *lectio divina* gyakorlathoz lásd Jean Leclercq:

Az értelmezés problémája azért megkerülhetetlen, mivel az olvasás lényegét alkotja. Az olvasás betűk közvetítésével történik, de valójában nem magukkal a betűkkel van dolga, hanem az értelemmel, pontosabban az értelemekkel: „Az értelmezés három dologból, a szó szerinti értelemből (*littera*), az értelemből (*sensus*) és a mondanivalóból (*sententia*) áll. A szó szerinti értelem a szavak megfelelő elrendezése, ezért konstrukciónak is nevezzük. Az értelem az a könnyen felfogható és nyilvánvaló jelentés, melyet a szó szerinti jelentés első közelítésben támogat. A mondanivaló az a mélyebb értelem, melyre csakis magyarázat vagy értelmezés révén találunk rá. A helyes sorrend az, hogy először a szó szerinti értelmet, majd az értelmet, végül a mondanivalót keressük. Ha ez megvan, az értelmezés teljessé válik.”⁸

Az idézett szövegrészt az olvasás (*lectio*) személyes élménye ihlette, de a középkori előadás (*lectio*) műfajához is illeszkedik, s ez az egybeesés aligha véletlen.⁹ Az előadás a korszakban még az olvasás élményszerű tapasztalatának, sőt egyenesen a *lectio divinának* talajában gyökerezik, még nem szakadt ki teljesen abból. Ez magyarázza, hogy a középkor folyamán egyéni olvasás és „felolvasás” (egyetemi előadás) két szervesen összetartozó tevékenységnek számított, így többnyire terminológiailag sem különböztették meg azokat.¹⁰

A szövegrész alapján úgy tűnik, hogy Hugó az olvasásban egyfajta haladást, a közvetlen érzéki adottságtól való fokozatos elmozdulást lát. A szentviktori apát a szabad művészetek olvasását lezáró fejezetben „idegen földre” küldi az olvasót. Az olvasást zarándoklatnak tekintik, mely a megszokott, ismert vidéktől (érzékkelhető világ) idegen földeken (rejtett értelem) át a Bölcsességhez vezet.¹¹ Az olvasás tehát egyfajta spirituális gyakorlat, *manuductio*, „kézenfogva vezetés”. Ezzel a plasztikus középkori kifejezéssel illeték a bölcséleti erőfeszítést, mely a láthatóból kiindulva kalauzol a láthatatlan Istenhez.¹² A mai olvasó számára a betűtől az értelemig való átmenet szinte észrevétlen marad. Amikor olvasunk, voltaképpen nem is a betűkre (azok úgyszólván nem is tudatosulnak az elmélyült olvasásban), hanem kezdettől magukra a jelentésekre irányul figyelmünk, így a betű és az értelem között elterülő határsáv fel sem tűnik már számunkra. A középkor könyvei azonban másfajta olvasást követeltek. Az illuminált kódexek díszes kezdőbetűi, a betűk gondosan megformált egyedisége mintegy felragyogott a fényben tündöklő lapokon, így a betű ellenállt annak, hogy az értelem felé tovairamodó tekintet egyszerűen átlépjen rajta és az észrevétlenségbe süllyedjék. Továbbá ebben az időben — noha már használták a szóközöket — az írásjelek kezdetlegesek voltak, és a szavakat rövidítették, ezért a szöveg tagolását a hangos artikuláció pótolta. A szemnek előbb ki kellett bontania a teljes szóalakokat, melyek ismét érzékkelhető módon csendültek fel a hangos artikulációban. A szöveg olvasásában tehát a test (testtartás, a száj izmainak, a hangszálaknak a mozgása, a hallás) is részt vett.¹³ Mivel a test részvétele az olvasásban segítette az olvasottak rögzítését, a kezdeti hátrány előnyre fordult: a középkori ember gyakran kívülről — vagy inkább „szívből” — is-

*L'amour des lettres
et le désir de Dieu.*
Cerf, Paris, 1957.

¹⁴*Didascalicon* VI. 10.

¹⁵*Didascalicon* VI. 9.
A középkori magiszter előadásának kezdetén szóról szóra, mondatról mondatra értelmezte az adott szakaszt. Lásd Martin Grabmann: i. m. 14.

Sensus — értelem

¹⁶„Mert ez az egész érzékelhető világ olyan, mint egy Isten ujjá által írott, azaz isteni képességgel megalkotott könyv, az egyes teremtmények pedig olyanok mintegy, mint a szavak..., [melyeket] isteni döntés határozott el Isten láthatatlan bölcsességének kinyilvánítására.” Szentviktori Hugó: *De tribus diebus* (PL 176. 814B). Idézi Ivan Illich: *A szöveg szó-lőskertjében*. (Ford. Tóth Gábor.) Gond – Palatinus, Budapest, 2001, 64.

¹⁷*Didascalicon* VI. 11.

mert teljes műveket, kiváltképpen igaz ez a Szentírásra. A középkor emberének a szó szerinti értelmet tehát meg kellett alkotnia. De a mi technicizált olvasásunk során is előfordul, hogy a hiányos mondatok értelmét gondolatban ki kell egészítenünk, vagy a redundáns kifejezéseket el kell hagynunk ahhoz, hogy ez a kezdeti értelem előálljon. Hugó hasonlatával élve, a szó szerinti értelem az épület talapzatának, a föld alatt fekvő, teherhordó alapnak felel meg. Az alap lerakásakor a kövek gyakran nem illeszkednek pontosan, le kell faragni, gondosan egy sorba kell rendezni azokat (konstrukció). Azaz a szó szerinti értelem keresésekor gyakran ellentmondásokat, elvárásainkhoz nem illeszkedő, fals vagy egyenesen hamis értelmeket találunk.¹⁴ Ezért ahhoz a szavak jelentésének gondos vizsgálatával, a kifejezések alapos grammatikai és logikai elemzésével jutunk.¹⁵ A Szentírás olvasásánál mindennek a historikus értelem felel meg.

Az „értelem”, a *sensus* szó a latin nyelvben az érzékelni igéből ered. A kifejezés jól mutatja, hogy a középkori ember számára valaminek az „értelme”, „jelentése” nem független magától a dologtól. A dologhoz a maga jelentése, értelme olyannyira hozzátartozik, hogy azt szinte vele együtt találjuk, tapintjuk, érzékeljük. A dolog érthető volta tehát nem idegen tőle magától, éppen hogy maga a dolog mutatkozik meg benne, általa tárul föl valódi létezése. Mindezt a középkorban az is támogatta, hogy a korabeli olvasó a külvilágban is könyvet, jelentéseket, „rejtjeleket” látott.¹⁶ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az értelem keresése során ne véthetnénk hibát. Az értelem mindig a szó szerinti értelmén, így a helyesen felmért grammatikai és logikai kontextuson alapul. Figyelemreméltó továbbá, hogy amint a betűtől a szó szerinti értelemig, úgy a szó szerinti értelemtől az értelemhez való átmenetben is változás történik. A szó szerinti értelem oldalán a sokaságot találjuk. Szavak, kifejezések, önálló mondatok töredékes értelmét. Az értelem oldalán ezzel szemben megjelenik az egység, így mintegy maga az olvasó is az egységesülés és leegyszerűsödés irányába lép tovább. Az értelem ugyanis már az *egészt* tekinti. Annak feltárására irányul, hogy egy adott szakaszon belül az egyes részértelmeink (a mondatok) együtt, mint egész mit jelentenek. A *sensus* megtalálása a viktorinusok szerint az értelmet tökéletesíti, ahogy a neki megfelelő szentírási értelem (*allegoria*) is a doktrinális tartalmak, a „misztériumok” jelentésének kibontását célozza.

Miután az olvasás során bejártuk a lélek zarándokútját a szó szerinti értelemtől a szöveg értelméig, az út végén a szöveg mélyértelme vár. A „mondanivaló” megtalálásával kapcsolatban Hugó meglepően szűkszavú. Mielőtt hosszú és fárasztó Ágoston-idézetek mögé rejtőzne, csupán a következőt bocsátja előre: „Az isteni mondanivaló nem képes abszurd, hamis lenni. Noha a [szó szerinti] értelem kapcsán, mint azt kifejtettük, sok ellentmondást találunk, a mondanivaló nem enged ellentmondást, mindig egybehangzó, mindig igaz.”¹⁷ Az olvasás során végbement értelmezés tevékenysége a mondanivaló megtalálásával jut teljességre. A háromrétű szentírási értelem vonat-

¹⁸Uo. V. 9.

¹⁹Vö. uo. V. 6.: „Nihil enim sine causa appeti debet, nec desideria trahit quod utilitatem non promittit.”

²⁰Uo. VI. 13.

²¹Salisbury-i János hasonló szellemben beszél az elmélkedésről: „A filozófia és az erény gyakorlásához a következők a legfontosabbak: az olvasás, a tudományos tevékenység, az elmélkedés és a folytonos alkalmazás. Az olvasás anyagát a szerzők hozzáférhető művei alkotják. A tudományos tevékenység olykor írásos anyagra irányul, olykor azonban a nem leírt anyagra is átrándul, mely emlékezetünk rejtekhelyein van elraktározva, vagy a szóban forgó kérdés fogalmában rejtőzik. Az elmélkedés viszont ismeretlen területekig is eljut, s olykor előrehatol egészen a felfoghatatlanig; a nyilvánvaló és a rejtett dolgokat egyaránt vizsgálja.”
Ioannes Saresberiensis:
i. m. 87.

²²*Didascalicon* III. 10.

²³Duncan Robertson:
Lectio divina. The Medieval Experience of Reading. Cistercian Publications, Liturgical Press, Collegeville, 2011, 150.

kozásában a mondanivaló a tropológiai jelentésnek felel meg, s az a helyes életforma, a *mores*, a jellem, a lélek helyes rendjének kialakítását célozza. Hugó ennek kapcsán nyomatékosan jelenti ki, hogy „az egész Szentírás erre a célra irányul”.¹⁸ Vagyis a *lectio divina* végső soron — ahogy Hugó szerint a szabad művészetekhez tartozó olvasás is — a helyes életforma és a lélek integritásának elnyerésére irányul. Számára az olvasás, a tudomány ugyanis nem neutrális, vagy éppen életidegen ismeretek összegyűjtésének az eszköze. Hugó nem ismer el érvényesnek olyan ismeretet, amely nem irányul valamiképp az ember jobbá tételére.¹⁹ A lélek helyes rendjének (erények) kimunkálása és az istenképiség lehetőség szerinti helyreállítása az olvasás és az értelem keresésének végső célja. — De nem túl nagy terhet helyezett ezzel az olvasás vállára? Miként kellene azt úgy végezni, hogy segítségével az olvasó olyan értelemre leljen, mely képes megváltoztatni, jobbá tenni őt?

Elmélkedés és szemlélődés

A *Didascalicon* bevezetőjében Hugó előrebocsátja, hogy „kiváltképp két dolog vezet el a tudáshoz, tudniillik az olvasás és az elmélkedés (*meditatio*)”. Művében csupán az előbbit tárgyalja, mivel „az ilyen nagy dolog külön tárgyalást igényel”.²⁰ Azt azonban világossá teszi, hogy a gyümölcsöző olvasástól az elmélkedés elválaszthatatlan.²¹ Az elmélkedésről a következőket olvassuk: „Az elmélkedés megfontolt, lankadatlan gondolkodás, mely okosan fürkészi a dolgok okát és eredetét, természetét és hasznát. Az elmélkedés az olvasással veszi kezdetét, de nem kötik az olvasás szabályai, előírásai. Abban leli ugyanis örömét, hogy nyílt térségben nyargal, ahol szabad, átható tekintetét az igazság szemlélésére függeszti, és a dolgok hol egyik, hol másik okát érinti, máskor a mélybe hatol, semmit nem hagyva kétségben vagy homályban. A tanulmányok kezdete tehát az olvasás, a tökéletessége pedig az elmélkedés, melyet ha valaki megtanul meghittten szeretni, kész lesz több időt szentelni rá. Az életét igen örömtelivé teszi, és benne a megpróbáltatások közepette is a legnagyobb vigaszra lel. Leginkább ez vonja el a lelket a földi tevé-vevés zajától, és valamiképp már ebben az életben az örök nyugalom édességéből ad kóstolót.”²²

A szakasz az elmélkedés dicsérete, sorai szinte himnikus magasságokba emelik a meditációt. Hugó először az elmélkedés szabadságát hangsúlyozza. Nem kötik az olvasás regulái, de még magától a szövegtől is képes elrugaszkodni, új értelmek, értelmezések felé elmozdulni. Ez mégsem jelenti azt, hogy ez a megfontolt vizsgálódás az olvasástól merőben elkülönült, teljességgel önálló, külön tevékenység volna. Ellenkezőleg, Hugó szerint az elmélkedés az olvasás szerves folytatása, végbevitel (*consummatio*), kiteljesítése, a mélyértelem felfedésének legfőbb eszköze.

Az elmélkedés eredetileg a szent szövegeknek a korai monasztikus szerzetesi regulák által előírt ruminálását és recitálását jelentette.²³

²⁴Ivan Illich: i. m. 100–104.

A középkori szerzetes életében a *lectio divina* nem korlátozódott ki-fejezetten a *lectio* idejére, inkább fordítva: a szerzetes egész élete telt a *lectio* közegében. A barát munkája, sétái során, vagy éppen nyugovóra térve is halkán „zümmögte”, „ízlelgette” a Szentírás szavait, emlékezetébe vésvé az olvasottakat.²⁴ Hugó korára azonban a „meditáció” kifejezés egyre inkább a megértésért végzett intellektuális erőfeszítés általánosabb jelentését öltötte magára. Az elmélkedés arra szolgál, hogy az olvasottak ne maradjanak holt szavak, hanem értelemmel (*sensus*) teljenek meg, sőt az olvasottak valamiképp megélt tapasztalattá változzanak át...

**Gondolkodás,
elmélkedés és
szemlélődés**

Hugó szerint az eszes (*rationalis*) emberi lélek háromféleképp szemlélhet valamit. A gondolkodás, az elmélkedés és a szemlélődés segítségével. A gondolkodás során az elme pusztán futólag érinti a dolgok benne felbukkanó fogalmait, míg az elmélkedés „egy gondolat kitaró és éles elméjű megfontolása, hogy egy sokrétű problémát megoldjunk, vagy egy homályos dolgot mélyrehatóan megvizsgáljunk”.²⁵ Az elmélkedés gondos, megfontolt igyekezet, hogy egy keresett dolgot a homályból, a sötétségből fáradságos munkával napvilágra hozzunk. Egyfajta küzdelem a homály és a világosság között: „az elmélkedésben a tudás mintegy birokra kel a tudatlansággal, és az igazság fénye a tévedés felhőjének közepéből szökik elő”.²⁶ Hugó az elmélkedést a szemlélődéstől is akkurátusan megkülönbözteti. Ez ugyanis „a lélek olyan átható, szabad pillantása, mely teljes egészében kiterjed mindarra, amit szemlél”.²⁷ Az elmélkedés tehát a gondolkodástól főként abban különbözik, hogy nem csapongó, hanem módszeres, vizsgálódó jellegű, a szemlélődéstől pedig az különbözteti meg, hogy mindig egy bizonyos tárgyra irányul, melyet kitaróan, fáradságos munkával, alaposan igyekszik körbejárni. A szemlélődés ezzel szemben képes egyetlen pillantással sok dolgot átfogni. Nem diszkurzív, nem következtető, érvelő gondolkodás, hanem intuitív — Hugó fordulatával élve „kontuitív” — pillantása a léleknek, és ameddig az elmélkedés a homályos, nehezen átlátható dolgokkal birkózik, addig a szemlélődés átható pillantásában a tárgyak világlón, világosan vannak jelen. „Ezért amit az elmélkedés keres, azt a szemlélődés valamiképpen birtokolja.”²⁸ Hugó az elmélkedés szóval a ráció diszkurzív, lépésről lépésre haladó tevékenységét, míg a szemlélődés kifejezéssel az intellektus tisztán intuitív működését kívánta jelölni. Röviden: a meditáció oldalán a „keresés”, a kontempláció oldalán pedig a „megtalálás” áll. Az emberi értelem kétfajta működéséről van tehát szó, s ez felveti a kérdést, hogy miként „érintkezik” egymással e kétfajta képesség?

A fenti idézet figyelmes olvasója számára feltűnhet, hogy az kapcsolatot teremt az olvasás, az elmélkedés és a szemlélődés között. A szövegben ugyanis az elmélkedés szinte észrevétlenül áttűnik a szemlélődésbe. A középkor számára ugyanis a túlvilági színélátás előképe, „kóstolója” nem a fáradsztó elmélkedés, hanem a szemlélődés! Vagyis az elmélkedés képes átalakulni szemlélődéssé, és volta-képpen ez az olvasás valódi, végső tökéletessége. Ameddig a medi-

²⁵Szentviktori Hugó:
In Ecclesiasten homiliae,
PL 175. 116.

²⁶Uo. 117.

²⁷Uo.

²⁸l. m. 117.

²⁹Moralitáson – Hugó szóhasználatát követve – nem pusztán az erényes viselkedés szabályait kell értenünk, hanem azt a főképp a *lectio divina* közegében kibontakozó folyamatot, amely során a lélekben egyre inkább tért nyernek az erények, és Isten képmása egyre fényesebben ragyog fel a szemlélődő lelkében.

A fát elemésztő tűz képe

³⁰Lásd a *De archa Noe* és a *Libellus de formatione archae* című remekműveket.

³¹In *Ecclesiasten homiliae* 118.

³²Szentviktori Hugó: *De contemplatione eius speciebus* 1.

táció fáradtságosan, egyenként összegyűjti kincseit, addig a szemlélődés egyetlen átfogó pillantásban gyönyörködik azokban, és valamiképp maga a szemlélődő is alakul, nemesebbé lesz a látottaktól. A jól végzett olvasás tehát Hugó szerint elmélkedő, és az elmélkedés a gyakorlott olvasó esetében képes áttűnni a szemlélődésbe. Ezzel pedig az olvasás sajátos „morális” dimenziót nyer.²⁹ Az olvasás morális természete több művében is központi jelentőségre tesz szert, így Hugó belátásainak megismeréséhez a *Bárka-traktátusok* bemutatása volna a legkézenfekvőbb út, ez azonban szétfeszítené e rövid tárgyalás kereteit.³⁰ Egy rövidebb utat kell választanunk tehát, ezért Hugó egyik tömör, szemléletes hasonlatához fordulunk.

Az elmélkedés, a szemlélődés és a lelki formálódás összefüggéseit a tudós apát a fát elemésztő tűz képével világítja meg. A nedves, zöld, még nem kellően kiszáradt fa csak vesződéssel gyújtható meg, ám ha a fuvallat is segít, az ágak zavaros, gomolygó füstfelhő kíséretében végül tüzet fognak. Kisvártatva a lángok szétterjednek, körülfogják a fát, amelynek ellenállása, hangos ropogása csendesül, míg végül a fa természete átlényegülve a tűz képére formálódik. Felizzik, és immár láng, lobogás és füst nélkül tisztán, csendesen ég. Az elmélkedést a lángok és a füstfelhő küzdelme, a tűnődés (*speculatio*) átmenetiségét a lángok szétterjedése ábrázolja, míg az elcsendesedett tiszta tűz a szemlélődés allegóriája. „Az elmélkedésben — írja — az erőszakosan feltörő testi szenvedélyek keltette vihar felhőt borít a tiszta áhítattól lángra kapott szellemre. A tűnődésben egy nem várt újdonság látványra a lelket csodálkozásra készíti, a szemlélődésben a csodálatos édesség ízlelése mindent kedvessé és örömtelivé változtat át.”³¹ Az apát szemléletesen festi le, ahogyan az olvasás során teret nyer az a változás, mely a lélek integritásának irányába tart. Az ember kezdetben „testies szívvel” rendelkezik, vágyai, törekvései folyamatosan egymás ellen fordulnak, s mintegy állandó megosztottságban, háborúban áll önmagával. Ám amikor Isten szeretete megéri (a tűzgyújtás képében ennek felel meg a fuvallat), szíve tüzet fog, ám rendezetlen vágyai, egymás ellen fordult törekvései mint a gomolygó, sűrű füst akadályozzák a tűz térnyerését. Miután azonban a szellem a tűnődés, a „spekuláció” gyakorlásában megerősödik, a lélek Isten iránti áhítata kiteljesedik. E ponton azonban elbizonytalanodhatunk. Hugó lapidáris soraiból ugyanis egyáltalán nem világos, mi is az összefüggés spekuláció, áhítat, csodálkozás és újdonság között, s mindez hogyan illeszkedik a szemlélődés folyamatába.

Fontos tisztáznunk, hogy itt nem három, egymástól merőben különböző szellemi aktivitásról van szó. Az elmélkedés a szemlélődés egyik fajtája,³² ahogyan a spekuláció is. Talán leginkább úgy érdemes tekinteni ezekre, mint a fokozatosan elmélyülő, egyre inkább teret nyerő szemlélődés mozzanataira. Az elmélkedés még tisztán racionális tevékenység, amelynek a kapcsolatát a tiszta intuitív szemlélődéssel az átmeneti jelleget mutató tűnődés teremti meg. Hugó szerint egy teljesen váratlanul a szellem tekintete elé került új összefüggés alkalmas

³³A szemlélődés taglalása kapcsán ezeket az összefüggéseket Hugó tanítványa, Szentviktori Richárd mutatja be részletesen *Benjamin major (De gratia contemplationis)* című művében. Lásd PL 196.

³⁴Szentviktori Richárd alighanem Hugó szellemében állítja, hogy a lélek csodálkozását tulajdonképpen bármi (természeti tárgy, esemény, értelem-összefüggés vagy Isten misztériuma) kiválthatja.

³⁵Vö. *In Ecclesiasten homiliae* 117–118.

³⁶*Didascalicon* V. 9.

arra, hogy a lelket csodálkozásra készítse. Ez a *rácsodálkozás (admiratio)* összetett jelenség. Tisztelettel, áhítattal (*devotio*) vegyes, ennek köszönhető, hogy a lélek feszült figyelme szinte részegeződik az újdonságra. Ez a koncentrált, áhítatos figyelem vezeti át a lelket az elmélyült szemlélődésbe.³³ Hugó szerint — feltehetően — az olvasás során felbukkanó bármely új értelem-összefüggés kiválthatja a lélek elmélyült csodálkozását,³⁴ ám a választott kifejezések és a szakasz tematikája világossá teszik, hogy itt a *lectio divina* közegében mozgunk, és leginkább Isten „misztériumai” képesek áhítatos csodálkozásban láng-ra lobbantani a lelket. A lélek ezalatt egyre inkább megtisztul, felszabadul a szenvedélyek, vágyak szorításából, míg végül teljesen elmerül az igazság forrásának szemlélésében. A lélek eközben valamiképpen az Igazság képére formálódik, átalakul, leegyszerűsödik. E ponton Hugó kifejezései is megváltoznak. Már nem is a „vízió”, a látás kifejezéseit részesíti előnyben, hanem egyfajta affektív nyelvre vált. A lélek egyenesen „ízleli” Isten édességét, mintegy közvetlenül „érinti” Istent, ezzel az „olvasás” élő tapasztalattá nemesül: Isten közvetlen jelenlétének és a lélek átalakulásának együttes tapasztalatával ajándékoz meg.³⁵

A Bölcsesség terében olvasni

Vajon mi, mai olvasók tanulhatunk-e bármit is az olvasásról egy középkori iskolamestertől? Tökélyre fejlesztettük a gyorsolvasás technikáját, az olvasás olyan módszereivel és eszközeivel rendelkezünk, amelyről a középkori ember nem is álmodhatott. Az olvasás percről-percre a leghatékonyabb módon lát el minket temérdek adattal és információval. Mi szükségünk is volna a szentviktori apát porladó, dohos könyveire? Egy dolgot mindenképpen tanulhatunk a múlttól. Az olvasás maga is történeti jelenség, mibenléte, lényege folytonos változásban van, arcának nincsenek kőbevésett, örök, változatlan vonásai. Az olvasásnak az a technicizált gyakorlata, mellyel ma rendelkezünk, nem meríti ki teljességgel az olvasás *lehetőségeit*. Hovatovább, e lehetőségek a múlt újra-elsajátítása felől is gazdagodhatnak.

Talán éppen korunkban — amikor a „bölcsesség” kifejezés már magának a filozófiának az elnevezésében is kifakult — volna leginkább sürgető visszatérni a bölcsesség komolyan vételéhez, és az olvasást újra annak szolgálatába állítani. Hugó jól tudta, a szöveg mélyértelme nem vezethető le semmiféle mechanikus olvasási vagy gondolkodási műveletről. Megvilágosodásként ér minket, ajándékként, akkor, ha az olvasás maga is a Bölcsesség terében zajlik. Hugó nyomatékosan figyelmeztet az olvasás kapcsán: „Isten együtt akar cselekedni veled. Nem kényszerít, hanem segít téged.”³⁶ Az apát tudatosítani szeretné bennünk, hogy a valódi olvasás nem magányos tevékenység. Igaz, a csend, az „idegen föld”, és az odaszánt, lassan pergő idő a közege, de az olvasó nincs egyedül. Az elmélyült olvasásban Isten és a lélek együtt cselekszik. Ez az Isten terében végzett olvasás segíthet el a mélyértelem felfedezéséhez, vezethet közelebb valódi önmagunkhoz.

ZALÁN TIBOR

A vacsora

*Az asztalnál mások esznek Az
éhség kiszikkasztja a gyomor
tájékát A tányéron férgék
tekergőznek Előétel a
pokolban Körülnéz de csak vak
ablakok homálya szivóárog
a terített asztal fölé Nincs
meghíva a vendégek közé
Külön tőlük Külön hal éhen*

*Az olajfák reszketnek Level
ük fonákja vért izzad Nehéz
a kutyák közt heverve nézni
hogyan letör a kenyérből apró
falatokat s az asztalt végig
ülők szájába adja Száraz
szájpadlásába belenyilall
ahogy nyelni próbál Az Ember
az ember testének nevezi*

*a kenyeret Hontalan az ég
Mint partra vetett ámbráscetek
halott hegyek hevernek távol
A tányérokhoz senki se nyúl
Rájják a kenyeret és szájuk
sarkából kicsordul a vér Az
én testem mondja az Ember A
testem utolsó vacsorátok
A koldusnak húst vet oda Az*

*nem nyúl hozzá A kutyák is vi
csorogva húzódnak félre Nem
nyúlnak ételhez A tányérok
is némák Csak a férgék surro
gásán török a csend Sokáig
eszik az egyetlen falatot
Az Embernek testét Már merő
vér a köntösük gallérja És
a fáklyák olykor felzokognak*

*Valamennyi letörli szakáll
áról a vörösséget Vala*

*hány pohárba bort tölt Vegyétek
Igyátok mert ez az én vérem
És isznak és nem fogy a pohár
ukból a bor Szikkadt szájpaddás
ához tolja kiszáradt nyelvét
De húsítás helyett fájdalmat
okoz Nem múló szomjúságot*

*Amazok szája széléről víz
és méz csorog szakállukra On
nan köntösük szennyes gallérjá
ra Edényekben vizet hoznak
de nem nyúl hozzájuk A kutyák
sem isznak Szomjúságtól hempe
regve száraz ínyükből kifor
dulnak csorba fogaik Tányér
okon a férgek szüntelen sur*

*rogása A középső ember
szomorú Szemében ragyognak
a fáklyák Hatan innen hatan
onnan Mind rongyosak de méltó
sággal viselik rongyos élet
üket A középső néha fák
lya néha elnyeli a fényt és
akár az éjszaka hercege
kirajzolja a halál jelét*

*Megborzad Kutyák szórébe te
meti kelések borította
arcát Nem meri nézni Ismer
etlen sírás rázza Taknya ku
tyák nyálával keveredik el
Valaki közületek elár
ul engem ezen este És az
agyagos föld nyirka átjárja
csontjait Verejtékben ázik*

*Ők hangosan tiltakoznak mind
Heves kiáltások az asztal
felől Valamennyi szájából
kifordul a kenyér valameny
nyi szájából kicsordul a bor
Eltakarja a szemét Ujja
résén keresztül nézi egyik
ük arca a tányérra esik
És mohón falja a férgeket*

Úgy érzi, soha már

(Firkák a szalmaszálla)

Amit élsz

Azt írod, amit élsz, szoktad mondani...
Élsz még? Vagy csak neved használja valaki?

Alig-alig

Menni már alig-alig, de enni, inni még...
Becéz a tál, a kamra, cikiz a messzeség.

Utcán

Húzd ki magad! Ne hagyd a derekad, hátad!
Ha nem figyelsz rájuk, görnyednek és fájnak.

Váratlanul

Mert nagyon szeretné, bizonytalankodik,
váratlanul ér a döntő pillanatig.

Az jön be

Úgy érzi, soha már, többé egy sort se fog,
de elkezd, s rímnnek az jön be, hogy nyafog.

Bizakodó

Lám, ha összekötöd a szakadt végeket,
ha nem is ott ahol, folytatni is lehet...

Érintkező

Magától elalszik, magától kigyullad,
s egyszer csak sötét lesz, és nem tudod, hol vagy.

Építkeznek

Ez a félelemre, az a gyűlöletre,
s hogy akkor is jobb lesz, csak állj ki, csak állj be.

A vége

A gyógyszerek okozta kábulatban
már mindenkinek azt mondaná, jól van.

„Amit nem lehet se elviselni, se kimondani”¹

BALÁZS KATALIN

A tanúsítás problematikája Borbély Szilárd legendáiban

1987-ben született. Jelenleg a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola hallgatója és a Freiburgi Egyetem (ALU) ösztöndíjasa. Legutóbbi írását 2014. 11. számunkban közzöltük. —A tanulmány a Tempus Közalapítvány Campus Mundi ösztöndíj-programjának támogatásával készült.

¹Piilinszky János:
B. I. kisasszony.

²Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai.* Vigilia, Budapest, 2008, 27.

³Fontos megjegyezni, hogy Borbély Szilárd a legendák esetében külső forrásokat is felhasznál: Singer Magdolna: *Asszonyok álmában síró babák, születés és gyász.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2006, Pécsi Katalin: *Sós kávé – Elmeséltelen női történetek.* Novella Kiadó, Budapest, 2007. A költő e két antológiából emeli át a szövegeket, de különböző poétikai eljárásokat,

„Auschwitz tapasztalata olyan tapasztalat, amelyhez nem áll rendelkezésre sem nyelv, sem fogalomrendszer.”² Borbély Szilárd megállapítása nem tartalmaz ellentmondást, még akkor sem, ha *A Testhez (Ódák & Legendák)* című kötetében Auschwitz történetei a „legendák” másik nagy tematikus egységét képezik az anyaság ambivalenciáit feldolgozó szövegek mellett.³ Ahogyan az ismert „Adorno jogot követelt az áldozatoknak az önkifejezésre. De ez a jog csak az áldozatoknak jár ki, nem a túlélőknek. (...) A túlélők önkifejezése nem helyettesíti azoknak az önkifejezését, akik meghaltak a csöndben”⁴ — így interpretálja Heller Ágnes Adorno híressé vált radikális kijelentését, melyben egy (a tapasztalatok összemérhetetlenségéből is fakadó) „ítélet” fogalmazódik meg: az Auschwitzról való beszéd képességét egyedül az áldozatok birtokolhatják. Primo Levi a túlélő szemszögéből mégis értelmezni, interpretálni szeretné a vele történt eseményeket és az őt megérintő megrázkódtatásokat, de a kifejezés nehézségeivel, a nyelvi megformálhatóság korlátaival kell szembeülnie. Rámutat a szavak intézményesült jelentésének elégtelenségére és ezzel egyidejűleg a mögöttük húzódó kimondhatatlan többletre, felismerve azt, hogy a fogalmi általánosságot áthidalhatatlan szakadék választja el a légerekben megélt tapasztalatoktól: „*Azt mondjuk, hogy »éhség«, »fáradtság«, »félelem«, vagy azt mondjuk, »tél«, de ezek mást jelentenek. Ezek szabad szavak, szabad emberek találták ki őket örömmel és fájdalommal teli szabad életük történéseire. Ha a légerek tovább fönmmaradtak volna, született volna egy új, egy nyers nyelvezet...»*⁵ Míg Primo Levi megrázó leírása elsősorban Auschwitz testi-érzéki tapasztalatának verbális akadályairól számol be, egy közvetlen, megélt testi tapasztalatról, mellyel nem tud lépést tartani a nyelv, addig Borbély Szilárd kijelentése inkább egy kulturális tapasztalat nyelvi-poétikai kudarcát látja be, ugyanakkor Kulcsár-Szabó Zoltán megállapítása szerint „[A] legendák szövegei a saját nyelv létrehozásáért, a traumatikus tapasztalatok verbalizációjáért folytatott küzdelem színtereiként prezentálják magukat”.⁶ A kötet azonban nem csupán annak a paradoxonnak az áthidalására vállalkozik, ami a közvetlenül megélt testi tapasztalat és verbális kifejezésének ellentmondásában rejlik; a tapasztalat megszólaltatásának kísérletén túl a tanúsítás le-

beavatkozásokat hajt rajtuk végre. A legenda-parafrázisok alapja a *Legenda Aurea*.

⁴Heller Ágnes: *Auschwitz és Gulág. Múlt és Jövő*, Budapest, 2002, 22.

⁵Primo Levi: *Ember ez? Fegyvernyugvás*. (Ford. Magyarósi Gizella.) Európa, Budapest, 1994, 158.

⁶Kulcsár-Szabó Zoltán: *Traumatizált grammatika Borbély Szilárdnál*. Alföld, 2016, 67. évf. 7. sz. 57.

⁷Zsadányi Edit tanulmányában hangsúlyozza, hogy „[N]em a nőkről szólnak ezek a művek, mint például Esterházy Péter: *Egy nő* című kötete, hanem maguk a nők szólnak meg bennük. Nem a tekintet tárgyaként, hanem beszélőként szerepelnek: a saját hangjukon, nyelvükön, hangulatukat, egyéniségüket tükröző beszédmódban mondják el saját (élet)történetüket.” Zsadányi Edit: *„Hogyha eljár a szám”*. *Női élettörténet Borbély Szilárd verseiben*. Parnasszus, 2009. tél, 17–24.

⁸Foucault a „biohatalom” vagy „biopolitika” fogalmival a modern hatalomgyakorlás lényegét kívánja megragadni, mely az embert nem állampolgárként, hanem biológiai példányként tartja számon. Ez a

hetőségének és lehetetlenségének kérdését veti fel. Borbély Szilárd a tanúk elbeszéléseivel az emlékezés poétikáját teremti meg, miközben nem mond le egészen a tapasztalat realitásáról. Tanulmányomban azt a kérdést járom körül, hogy a tanúsításnak milyen lehetőségei és korlátai rajzolódnak ki a kötetben, illetve miként képesek a szövegek számot adni a megélt szenvedésről, milyen viszony rajzolódik ki a tapasztalat és nyelvi kifejezése között.

A Testhez „legendái” női sorsok tanúságtételeit reprezentálják, olyan nők szólnak meg, akik az abortusszal és a magzat elvesztéssel, a nemi erőszakkal, illetve a holokauszttal kapcsolatos tapasztalataikat mondják el.⁷ A „legendákban” nem a szentek élete látszik megtestesülni, hanem a szuverén biohatalomnak⁸ alávetett és a Giorgio Agamben-i *homo sacer* szintjére redukált élet szubjektumai. Közismert, hogy a legenda nem törekszik történelmi hitelességre és reális bizonyítékokra, a szentek élettörténeteit pedig gyakran csodás, meseszerű elemek kísérik. Ennek fényében nem túlzás azt állítani — főként a holokausztot tematizáló prózaverseket és a kötet egyetlen nemi erőszakkal foglalkozó szövegét tekintve —, hogy a tanúságtévő személyének valódisága és a tanúsítás hitelessége eleve megkérdőjeleződik a legenda műfajának keretein belül.

„Ahogy kanyarodok ki a Múzeum körútra ott a / van egy benzinkút a ahol kábé ott észrevettem / hogy egy rendőrautó jött a mögöttem aki levillogott (...) kiszállítottak a szűk kis utcába a hol közölték velem a / kitalálta a hogy természetben is le lehet tudni a / dolgokat ezt követően történt az erőszak része Péter a orális / szexre a próbált kényszeríteni a védekeztem amennyire a / tőlem telt a majd a hátam mögé került valaki és a le a / rántotta rólam a nadrágomat és megerőszkolt a egy bő / farmer volt a le lehetett rólam rántani a nadrágot a nagyon / bő a alapból volt a bő volt rám a bugyi a félre lett / húzva...” (36. A tízezer)

Az idézett szövegben egy rendőrök által megerőszkolt nő adatokra, tárgyakra és helyszínekre csupaszított beszámolóját („tanúvallomását”) olvashatjuk, mely alighanem a (kulturális) köztudatban jól ismert esetre, a „Zsanett-ügy” néven elhíresült eseményre utal. 2007-ben öt rendőrrel szemben indítottak büntetőeljárást nemi erőszak vádjá miatt, majd évekkel később bizonyíték hiányában az eljárást megszüntették és a vádlottak felmentést kaptak.

Ha a freudi elméletek felől tekintünk a szöveg nyelvi szerkezetének „sérüléseire”, akkor azt mondhatjuk, hogy az elbeszélő megnyilvánulásainak zaklatottságai — amit agrammatikusság; a névelők helytelen használata és halmozása, töredezettség, sűrítettség, kihagyás jellemez — a traumatikus eseményt követő állapotot igyekeznek megjeleníteni. Az így elfojtott traumatikus tartalmak váratlan és spontán betörése a

típusú racionalizált hatalomgyakorlás az intézményszerítéssel, a keresztlátás, a számítások birodalmába vonja az életet és annak mechanizmusait". Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása.* (Ford. Ádám Péter.) Atlantisz, Budapest, 1996, 147.

Az ember biológiai meghatározottságainak a politikában való visszatükröződése a testre vonatkozó törvénykezésekben mutatkozik meg, mely az életfeletti gondoskodástól a test védelmének kinyilvánításán át az abszolút birtokbavételéig terjed. *A probléma* című vers „az élet felett gondoskodó” hatalmi beavatkozásnak egy konkrét esetét idézi fel, anélkül, hogy a versbeszélőben felmerülne bármilyen módon is ennek a törvénynek a felülvizsgálata.

⁹Takács Miklós: *Jog, trauma és irodalom összefüggései Borbély Szilárd Halotti Pompa és Egy gyilkosság mellékszálai című kötetében.* Irodalomismeret, 2014, 2. sz. 7.

¹⁰Uo.

¹¹Zsadányi Edit: i. m. 17.

¹²Németh Zoltán: *Az alárendelt nyelve Borbély Szilárd műveiben.* Studia Litteraria, 2016/3–4, 157–168.

¹³Uo. 162.

tudatba irányíthatatlan módosulásokat kényszerít a nyelv struktúrájára, a grammatikai hibák tehát olyan jelölések a szövegben, ahol észlelhetővé, kitapinthatóvá, láthatóvá válnak az esemény közben elszenvedett testi-lelki sérülések. A pszichológiai traumaelméletek kézenfekvő magyarázatokat nyújthatnak a verbalizációval szembeni ellenkezés okaira, ami egy terápiás közegben föloldható és orvosolható, ám ha a tanúsító szöveget eredeti (jogi) kontextusába helyezzük, a pszichológia által feltárt elemek elveszítik jelentőségüket. A jog „[T]ehát éppen annak az elvárásnak nem tud megfelelni, amit a nürnbergi per óta kollektív szinten is szán neki a nyugati civilizáció, nevezetesen, hogy az erőszak okozta sebekre ez az intézmény reagáljon.”⁹ Takács Miklós jog, trauma és irodalom összefüggéseinek vizsgálata során Shoshana Felmanra hivatkozva továbbá úgy fogalmaz (a *Halotti Pompa* és az *Egy gyilkosság mellékszálai* című kötetekre vonatkozóan), hogy „aminek el kellene hangoznia a bíróságon, az pontosan az, amit nem lehet artikulálni jogi szaknyelven”.¹⁰ Minden, a pszichológia módszerével és eszközeivel bizonyított tartalom elvesz, illetve irreleváns marad a jog számára. Sőt, talán azt is állíthatjuk, hogy a beszélő nyelvrontásai nem bizonyítják, hanem éppen ellenkezőleg: aláássák a tanúvallomás és ezzel egyidejűleg a traumatikus esemény igazságát. A nyelvi hibák (mint a tévedések lenyomatai), a szó- és mondatképzés bizonytalanságai olyan zsákutcába sodorják bele a traumatizált személyt, melyben a tanúsítás képességbeli feltételeinek való megfelelés kérdőjeleződik meg.

Zsadányi Edit elemzésében a megerőszkolt nő esetét a magyar kulturális-történelmi hagyományok megsértéseként értelmezi a helyszín megnevezése által (*Múzeum körút*): „az ismert fővárosi helyeken játszódó történetek visszahelyezik a testi fenyegetettséget a kultúránk fontos kérdései közé”.¹¹ A hatalmi szervnek alávetett és kiszolgáltatott, a jogrendhez tartozó és rajta mégis kívül álló, akire az igazoltatás jogszabálya érvényes, de a vele szemben elkövetett cselekedet nem számít bűncselekménynek — a *homo sacer* helyzetére kísértetiesen emlékeztető állapot. A kötetben talán ez a szöveg világítja meg legszembetűnőbben és a legérzékletesebben a test és a beszéd elválaszthatatlan összetartozását, hiszen a nő pusztán testének alávetettségét rendkívül felkavaró és autentikus módon jeleníti meg az alulretorizált nyelv, ami maga is alárendelődni kényszerül. A tanúsítás szempontjából ezért fontosnak tartható Németh Zoltán megközelítése, aki az „alárendelt” fogalmának meglehetősen összetett, de alapvetően a Gayatri Chakravorty Spivak féle elméletből indul ki.¹² Meglátása szerint *A Testhez* kötet többek közt az „alárendelt” helyének és nyelvének megkonstruálására válik. „Az alárendelt nyelv artikulálatlan, tagolatlan hangokból áll, nyüsztés, hörgés hangjaiból, kilépve ezzel a patriarchális nyelv értelemképző és egyúttal hatalmi diskurzusából.”¹³ Vagyis ha „az alárendelt» a nyelven és a nyelvtelenségen keresztül teremődik meg”, felmerül a kérdés, hogy ez a „nyelvtelen nyelv” képes-e tanúskodni vagy mindegyre a tanúsításra való képtelenségét állítja?

¹⁴Dori Laub egy nő visszaemlékezéseit idézi, akitől gyermekét elvették a lágerben. Az esemény után találkozott egy doktornővel, aki gyermeke után érdeklődött. Az anya úgy válaszolt kérdésére, mintha soha nem lett volna gyermeke. Dori Laub: *Eros oder Thanatos? Der Kampf um die Erzählbarkeit des Traumas*. Psyche (Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen), 2000, 54. Jahrgang, 860–894.

¹⁵(Collier's, 1945. január 6, 62.) Idézi Jeffrey C. Alexander: *Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton*. In Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014, 69.

¹⁶Dori Laub: i. m. 862–863.

¹⁷Többször megpróbáltam az életem történetét leírni, de ezek a kísérletek hiábavalóak voltak. Hűen a valósághoz akartam magamat tartani, ami tényleg megtörtént. De (...) az eredmény gyenge volt, egy nem meggyőző mese.

A vasóságos könnyen meghamisítható. A hihetetlen részeket életem történeteiből ki kellett emelnem, hogy egy hihetőbb változatot ábrázoljak.” Dori

A tapasztalat és kifejezés viszonyában talán nem jelentéktelen az a körülmény, hogy a legendák versbeszélői az élőbeszéd benyomását keltik. Vagyis a legendák egyenesen megkívánják, hogy ne pusztán a nyelvi rendszer felől tekintsünk a kifejezésre, hanem a beszéd közben megnyilvánuló spontán és megismételhetetlen értelemzozzanatként fogjuk fel. A versbeszélők spontán-agrammatikus közlései, melyek szinte rögzíthetetlen és utánozhatatlan jelleggel bírnak, ellehetetlenítik a tanúságtétel következetes megismételhetőségét és a kivehető rögzíthetőségnek kontúrjait mossák el. Ezt az interpretációt továbbberősítik a versbeszélők hol személyes, hol pedig személytelen megnyilatkozásai, a megélt tapasztalatoktól és az eseményektől való eltávolodások, az önidentifikáció hiánya, amelyek egyfelől a traumatizáltság legjellegzetesebb vonásai,¹⁴ másfelől a tanúságtétel diskurzusának ellehetetlenülései. A *sámlí* című szövegben például egyre inkább bizonytalanná válik az elbeszélő én és az elbeszélte én (ön)azonossága.

„»...Szelekció! Gyűlöltem ezt a szót, / ahogy ma. Egy katonanő a lábakat figyelte. Julikához / érve állával a teherautó felé intette. Kirohantam elé térdelve: / Meine Tochter! Az én lányom! A katonanő biccentett. Julika a / helyén maradt.« És csak ültem tovább a sámlin, hallgatva / nagyanyám meséit. »Már napok óta mentünk kelet felé / gyalog menetbe« — szokta kezdeni, és nem hittem, hogy akiről / mesél, az ő volt. Mert nem is ő volt, valaki más. »Ötös / sorokban mentünk, mi hárman az egyik szélén, mivel anyád / csak a szélén bírta.« »Nem pusztán azért, hanem mert / egyszer a mellettem lévő lány kérte, hogy ő fél ott menni. / Légiriadó volt. Alacsonyán szálltak a gépek és lőttek. Őt / találták el azon a helyen, ahol kicsit korábban én voltam.«” (56. A sámlí)

„(...) nem hittem, hogy akiről / mesél, az ő volt. Mert nem is ő volt, valaki más.” — az elmondott történetben ez a kijelentés egyrészt utalhat arra, hogy az eseményeket megélt személy nem azonos (jelenbeli) önmagával, másrészt, hogy az elbeszélő számára az elbeszélte én egy beazonosíthatatlan, már-már kitalált személyként jelenik meg. Nem a túlélő létezésében kételkedik, hanem egy bizonyos körülményt megélt létezés és az általa elmesélt történet valóságában.

Hogy a korabeli sajtó híryanagából csak egyetlen nemzetközi példát említsek a táborokról szóló jelentések kétkedő fogadtatásáról, egy amerikai magazin arról számol be, hogy a harmincas évek végétől egészen 1945 elejéig (amíg a szövetségesek nem bizonyosodtak meg a koncentrációs táborok meglétéről) az amerikaiak nem hittek a zsidók tömeggyilkosságáról szóló „legendáknak”: „A legtöbb amerikai egyszerűen el sem hitte azokat a Kelet-Európából származó történeteket, amelyek szerint a náci gázkamrákban, mésszel és egyéb borzalmas dolgokkal feltöltött teherkocsikban zsidók és náciellenes nem

Laub: i. m. 863. A náci tetesekkel való összezártság több túlélőnél az elbeszélhetőség helyett az elhallgatáshoz vezetett. Giorgio Agamben könyvében az ábrázolás tilalmáról írja: „Aldo Carpi a bériai Akadémia festészet-tanára Gusenben volt deportált. Az SS miután felfedezte foglalkozását, megbízta rajzok, képek készítésével. Nem volt realista festő, mégis szívesebben festett volna a tábor életéről, erre azonban nem volt megrendelése, sőt tiltották.” Giorgio Agamben: *Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e il testimone*, Bollati Boringhieri, Torino, 2012. (A könyvből idézett szövegeket Simon Gyula fordította.)

¹⁸Lőrincz Csongor: *A tanúságtétel esemény- és differenciaelméleti megközelítése*. In uő: *Az irodalom tanúságtételei*. Ráció, Budapest, 2015, 11–59, 35.

¹⁹Paul Ricoeur: *A tanúság hermeneutikája*. In: *Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete*. (Ford. Burján Mónika et al.) JATE Press, Szeged, 1998. 186–188.

²⁰Valastyán Tamás: *A bizalom éjszakájában. Holokausztzólalomk Borbély Szilárd írásművészetében*. Studia Litteraria, 2016/3–4, 68.

zsidók tömegeit végezték ki. Ezek a történetek annyira idegenek a legtöbb amerikai élettapasztalatától ebben az országban, hogy egyenesen képtelenségnek tűnnek.”¹⁵ Dori Laub pszichoanalitikai vizsgálódásaiban egyenesen kijelenti, hogy gyakran a holokauszt-túlélő (is) kételkedik az általa megélt tapasztalat realitásában, ami nem szokatlan jelenség a traumatizált személyek körében.¹⁶ A zsidó származású író Aharon Appelfeld visszaemlékezésében a reprezentáció képességének hiányáról, egy koherens élettörténet létrehozásának a képtelenségéről vall.¹⁷ A valóságnak a tanú általi ilyen kényszeres „meghamisítása” (a hallgató számára) mintha végképp eltörölné annak lehetőségét, hogy a tanúságtétel „referenciális úton hozzáférhető esemény” váljon.¹⁸ Paul Ricoeur szerint a tanúságról való beszéd leválasztható a tapasztalatról, a *tanúság hermeneutikája* nem akar a tapasztalat után kérdezni, hiszen a tanúság a hallgató hitében eleve elnyeri igazságát a tanú életének felajánlásán keresztül.¹⁹ De mi történik akkor, ha a tanúsító beszéd is — ami eleve lemondott arról, hogy visszaadja a tapasztalat nyomait — kudarcot vall a kifejezésben / a megnevezésben? *A dolog* című versben a tanúsítást alátámasztó alapvető fogalom nem kerül megnevezésre, egészen pontosan a kimondás tilalma alá kerül. Az elbeszélő nem meri vagy nem akarja megnevezni azt a fogalmat / eseményt, amelyről a *zsidók próbáltak nem tudomást venni*:

*„Addig volt a helyzet tűrhető, / amíg nem vittek gettóba.
A zsidók próbáltak / a dologról ott sem tudomást venni. Már / közeledett, de erről nem volt szabad beszélni, / a dolog Pest felé. Aztán másnap reggel négykor / jött a csendőr, hogy pakoljunk. Június harminc / volt, és épp péntek. A süítőnap. Este meg a sábesz / lett volna. Kenyér nélkül indultunk. Az utolsó / menet mi voltunk. A dolgot a Kormányzó / akkor leállította, de ezt még végrehajtották / a hatóságok.”*

Amit az elbeszélő csupán *dologként* említ, az tehát maga a deportálás (a kifejezés elkerülése akkoriban természetesnek számított a zsidó közösségekben). A szónak többé-kevésbé tudatos elhallgatása töréseket, réseket hagy a tanúsítás referenciális szerkezetében, a szöveg így egy a tanúsításnak *ellenálló* beszédről árulkodik. Valastyán Tamás a fent idézett szövegről úgy gondolja: „a genocídium rettenetének egy fázisára az emlékező-tanúsító beszédben *dologként* utalni, ez magát a tanúsítás krízisét s lehetetlenségét teszi nyilvánvalóvá, a tanúnak a megtörtént borzalmakhoz való ambivalens-kritikus viszonyulását emeli ki”.²⁰

Borbély Szilárd kötete mint tanúsító szöveg a tanúsító beszédre való képtelenségéről tesz bizonyosságot. Vállalja a tanúsítás lehetetlenségét, ami a szenvedés kimondhatatlanságában gyökerezik. *A Testhez: a tanúsításba írt nem-tanúsítás*.

²¹Giorgo Agamben: i. m. 47.

²²Primo Levi: i. m. 113.

²³„(...) muzulmánoknak, azaz teljesen fatalista lényeknek nevezték azokat, akik elvesztették az élni akarást. Készenlétük a halálra nem valamiféle akaratú aktus, hanem az akarat teljes hiánya.” Kogon, idézi Giorgo Agamben: i. m. 40.

²⁴„Az úgynevezett muzulmán, ahogyan tábori nyelven hívták, az a fogoly, akit elhagyott minden reménye (...). Sétáló hulla volt: fizikai funkciókkal rendelkező haladkló. Bármennyire fájó is, ki kell őt hagyni figyelmünkől.” Amery, idézi Giorgo Agamben: i. m. 37.

²⁵„Nem mi túlélők vagyunk az igazi tanúk, mi megpróbálhatjuk több-kevesebb tudással és sikerrel elmondani (...), de a teljes igazság azoknál van, akik nem tanúskodhatnak, mert jóval testi haláluk előtt elvesztették azt a képességüket, hogy figyeljenek és emlékezzenek.” „Az igazi tanúk (*testimoni integrali*) azok, akik érintették, elérték a szenvedés legmélyét: a muzulmánok, az elmerültek (*sommersi*). A túlélők megbízást (*delega*) teljesítenek, az elmerülteknek viszont nincs mondandójuk. Akik helyettük, nevükben szól, tudja, hogy

Giorgo Agamben Primo Levi műveiben a tanúsítás beszédsszituációjának szintén egy határhelyzetére hívja fel a figyelmet. Agamben mindenekelőtt úgy gondolja, hogy nem értjük meg, mit jelent Auschwitz, ha nem tudjuk, mit jelent a *muzulmán*. Auschwitz, mielőtt haláltábor lenne, még egy hihetetlen tapasztalat helye is, amelyben, túl életem és halálon, a zsidó muzulmánna, az ember nem-emberré válik.²¹ „A Muselmänner, az odaveszettek, a tábor zöme; ők, az állandóan megújuló és mindig ugyanazon nem-emberek névtelen tömege, amely némán menetel és robotol, amelyből már kihunyt az isteni szikra, s amely már túlságosan kiüresedett ahhoz, hogy igazán szenvedjen. Nem is tudom, élőnek nevezzem-e ezeket a nyomorultakat; nem is tudom, halálnak nevezzem-e halálukat, amelytől már nem is félnek, mert olyan kimerültek, hogy föl se fogják.”²² A „muzulmán” kifejezést Auschwitzban használták, onnan terjedt el más lágerekben. A terminus eredetéről eltérő vélemények vannak, a legvalószínűbb magyarázat az arab „muslim” szóra utal, aki maradtalanul aláveti magát Isten akaratának.²³ Ők az élet és a halál között sýnylódó „múmia-emberek”, „élőhalottak”, „névtelen alakok”, „emberroncok”, akiket került és megvetett a többi internált.²⁴ Levi a tanúsítás valódi „szubjektumát” a muzulmánban látja, aki teljességgel elveszítette tudatosságát, szubjektum voltát és emberi méltóságát.²⁵ Agamben Primo Levire támaszkodó következtetései- nek egyike, hogy a tanúságtétel kijelölhetetlensége (*inassegnabilità*) nem más, mint egy szétszakadásnak az eredménye; a tanú és a muzulmán elválaszthatatlanságának, a beszéd lehetőségének és lehetetlenségének az egységében áll. Muzulmán és tanú, emberi és nem-emberi együvé tartozók, és mégsem egybeesők, elválasztottak és ugyanannyira elválaszthatatlanok. Ez az oszthatatlan elválasztás kifejeződik egy kettős túlélésen keresztül: a nem-ember az, aki képes túlélni az embert, de nem tud tanúskodni, az ember pedig az, aki képes túlélni a nem-embert, de tudja, hogy olyan ügyben kell tanúskodnia, amelyben számára a tanúskodás lehetetlen.

Auschwitz etikája azt a megdöbbentő üzenetet hordozza, hogy méltóság nélkül, megalázottságban, az emberség teljes megsemmisítésében is létezhet élet, s hogy ez az elpusztított (lelki) élet (vegetatív módon) túlélheti önmagát. „Auschwitz etikája abban a pontban kezdődik, amelyben a muzulmán, »a testimone integrale« elvesztette minden lehetőségét arra, hogy meg lehessen különböztetni benne az embert és a nem-embert.”²⁶ A legendákban valamennyiszer megmarad az emberi és a nem-emberi közötti különbségtétel lehetősége, *A matyóhímnzés* című szöveg az állathasonlatok révén mégis közel kerül ennek a határnak az elmosódásához: „Viszszafordulva a többiek / már kopaszra nyírva. Meg sem ismertem senkit. / Álltak ott, mint a birka. Testükre libabőr volt írva.” — mégsem egyszerően az állati létezésre való utalás ez, hiszen a „libabőr” mint az idegen igényre adott önkéntelen válasz a megélt test reszponzivitásáról ad hírt. A reszponzivitás azt fejezi ki, hogy az

olyan ügyben kell tanúskodnia, amelyben számára a tanúskodás lehetetlen.” Primo Levi: *I sommersi e i salvati*. Einaudi, Torino, 1986, 64. Idézi Giorgio Agamben: i. m. 30.

²⁶Giorgio Agamben: i. m. 76.

²⁷A rezponzivitás terminológiáját Bernhard Waldenfels dolgozta ki Emmanuel Lévinas nyomán. „Ebben az alakban érvényessége nem szorítkozik többé a mondásra, hanem a cselekvésre, a vágyra, sőt az érzékszervek működésére is kiterjed.” Tengelyi László: *Az élménytől a tapasztalatig*. Vulgo, 2004/ 5. évf. 1. sz. 12.

ember nem egyéb, mint a neki címzett megszólításra adott felelet, hogy nem tud nem válaszolni a vele szemben támadó idegen intenciókra, mert már eleve érintve, afficiálva van prereflektív módon a megélt test (*Leib*) tapasztalatának szintjén.²⁷ Úgy tűnik, hogy a legendákban a rezponzivitás ebben az összefüggésben sem veszít etikai súlyából, még akkor sem, ha a test az erőszak áldozatává válik, más akaratának kiszolgáltatva.

A versbeszélők minden tapasztalata testi tapasztalat is egyben, tanúságuk nem csupán az észlelésről, a testről lehasított steril beszéd, hanem a legközvetlenebb, legfájóbb tapasztalat nyoma is, ami jelen van a kifejeződésben. Kettősség jellemzi a legendák tanúsító-beszédét: a tapasztalaton alapuló beszéd és maga a tapasztalat beszéde. Míg az előbbi interpretációkkal, magyarázatokkal fordul a korábban megélt események felé, addig az utóbbi nem képes a verbalizáció szintjén megnyilvánulni. A nyelvkérésés, a testi-érzéki jelenlét meghatározó sajátossága a legendáknak. E jellegzetesség véleményem szerint éppen azt mutatja, hogy a tanúsítás hermeneutikája — *A Testhez* című kötet esetében — elválaszthatatlan a megélt test érzéki „közelségétől”, az „interkorporeitástól”, melyben az együtt-érzés és az együttlés „uralhatatlan” mechanizmusai fakadnak föl. Soha nem férhetünk a tanú közvetlen tapasztalatához, igazsága számunkra megközelíthetetlen marad, ezért nincs más talán, mint a testi benyomásainkba, az érzéki érintettségbe vetett hit, hiszen e tapasztalat nélkül a hit üres, de hit nélkül a tapasztalat mégiscsak vak és kegyetlen.

Apám lábaujja, madarai

TÓTH LÁSZLÓ

*Lefagyott a számítógépem,
apámnak meg Archangelszkben
a lábaujja,
én kikapcs gyorsan,
s már indítottam is újra,
ő élt utána még vagy hetven évet.*

*Melyikünk volt a boldogabb? —
töprengek rajt' hetek óta,
szemem a képernyőre szegzetten,
ő programjaival a kertjét róttá,
s a világ is elfért a zsebében.*

*Apámnak a fogságban fabarakk...
én számítógépemben lakom,
s ha nem lesz már
több memóriám,
s bezárom az összes ablakom —
az ő madarai vigyenek az édig.*

Reggel; füled megtelik

*Hajnalban kelsz
hogy ne késs le semmit
odakint a kerted olvasod
a tökből uborkából nem lesz semmi
a karalábé túl kicsi
a medence klóros vizét
ráereszted a pázsit fűvére
az ég papírsárkányként lebeg fölötted
attól félsz elszáll veled
megkapaszkodsz agg barackfádban
körbefon a szederinda
a szőlőszemek vaksin hunyorognak rád
eltévedt mókus rohan át retinádon
lábadon egy hangya próbálgatja a messzeséget
az öntözőkanna vizében halott madártetem*

jó reggelt

*füled megtelik
az Úr szívének távoli
tiktakjával*

Egymásba át

*akár az arles-i ég is lehetne fölöttem most
egymásba tűnnek a terek át
a vizek egy másik kontinens szemetét
sodorják lábam elé
holdkóros macska nyervogását*

*repíti felém gyermekkoromból a szél
a kanális parti nádasból esténként
ezernyi madárhang pöröl
a mindenséggel*

*Van Gogh lemetszett fölcimpája
világít fölöttem*

BŐDECS LÁSZLÓ

Megállíthatatlan

*A városban pár pillanatra csend lett.
Megállt a csövekben a víz,
a házban a bojlerok, a lift,
nem jöttek kint autók, sem villamos.
Az úr magányát vehettem észre,
tisztán, a lyukas, szürke felhők mögül,
ahogy mellém lépett, és éreztük egymást,
a két sarok közti él, a holdvilágos
és árnyékos rész között.*

*Mióta megismertelek,
végignéztünk egy halált.
Hogyan kezdődhetne bármi jó
valami szörnyűvel és véglegessel —
gondoltam kicsivel előtte,
hogy elfogadtam, folytatni kell
a megállíthatatlant.*

*A hegyről, ahová vittél
látszik a város, ahol élnek,
a teraszod nem arra néz,
nem láttam moccanását.*

*Aztán egyedül voltam kint,
a gangon, és pár pillanatra csend lett,
akkor pedig eszembe jutottál,
mialatt a kihunyó zajok
megadták magukat a rendnek.*

Delphinia

Egy jó karban lévő kishajó, a kithirai illetékességű Aphrodite vitte fel Paddy-t és a feleségét, Joant a Mani-félsziget keleti partja mentén Kiprianosból Kotronasba. A fedélzet tele volt utasokkal és az utasok állataival — tyúkokkal, disznókkal, kecskékkal, egy számmárral és a csikójával. Alig futottak ki a kikötőből, amikor megjelentek a delfinek.

Patrick („Paddy”) Leigh Fermor (1915–2011) brit író, utazó, háborús hős. Az angol útleírás klasszikusa. — Fermor ezer szállal kötődött Görögországhoz: a II. világháborúban Krétán harcolt, a hatvanas évek közepétől az év felét Mani-félszigeti házában töltötte, és két könyvet is szentelt görög útleírásainak. Az 1958-ban született *Delphinia* a rendkívüli gondossággal felépített prózájának kiemelkedő alkotása. A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Patrick Leigh Fermor: *Words of Mercury*. (Edited by Artemis Cooper.) John Murray, London, 2003, 123–125. — A fordító köszönetet mond Taisz Róbertnek a segítségéért, és Babócsai Károly emlékének ajánlja a szöveget.

Hamarosan elragadtatott kiáltás harsant fel: *Delphinia!* Egy delfinraj játszott félmérföldnyire kint a tengeren. Ők is ekkor vehettek észre minket, mert másodpercek múlva már féltucatnyian száguldottak felénk, ugyanabban a parabolában felbukkanva és egyszerre a vízbe bukva, mintha csak láthatatlan hámba lettek volna fogva. Már is a hajó oldalánál, az orr körül és az orrvitorla alatt nyargaltak, áramvonalasan és csillogva, elegáns csőrüktől szép rajzolatú farkukig — hátuk kagylókéken ragyogott, oldaluk fokról fokra fakult, ahogy acélszürke dűne alakú mintázataik hófehérbe mentek át. A sebesség, az energia, az erő és az eksztázis gyönyörű absztrakciói voltak, amint a vízből kiugrottak, visszavetődtek, pörögtek és tűnő árnyékként elenyésztek, majd nemsokára egyenként testet öltöttek és egy újabb hatalmas hurokban a levegőbe repültek, olyan gyorsan, hogy szinte maguk után húzták és a levegőben lerázták magukról a vizet, hogy aztán megint előre vetődjenek és csőrükkel két nagy tajtékos hullámot széthasítsanak; újra és újra elmerülve, el-elmaradozva, a hajógerinc alatt cikázva, szétválva majd összeverődve.

Időnként olyan esztelen ugrással vetették ki magukat a tengerből — csak az ellenkező irányban —, mint az öngyilkosok egy felhőkarcólóról; fel, fel, míg meg nem álltak lebegve, csőrüktől a farkukig izomgörcsben megfeszülve, mintha eltökélték volna, hogy végleg elhagyják elemüket. De a gravitáció, mint egy ferde horgászszinór, ismét előrehúzza és lerántotta őket huzagolt, pezsgő alagútjaikba. Ahogy észvesztő sebességgel szeltek a vizet, surrogó és sistersgő hangok töltötték be a levegőt. Amikor felugrottak, kórusban hördültünk fel, amikor elmerültek, egy emberként sóhajtottunk.

Áldást hordoznak ezek a teremtmények. Semmihez sem voltak foghatók azok a napok, amikor megjelentek. Először sok-sok éve, útban az Athosz-hegy felé, alkonyatkor láttam őket. Egy egész csapat bukkant fel a gőzös mellett, versenyeztek vele, és háromnegyed órára társainkká szegődtek. Lassan besötétedett, és ahogy az éj leszállt, a foszforeszkáló víz sápadt tűzű halakká változtatta őket. Fehéren izzó lángok örvénylettek belőlük. Amikor kivetették magukat a vízből, milliónyi tüzes gyémántot szórtak szét, amikor elmerültek, üstökösök hulltak alá, lefelé pörögve ölről öltre — úgy tűnt, mintha a sötét égen sülljednének mérföldről mérföldre mélyebbre —, örvénylő, izzó kondenzcsíkokat húzva, hogy aztán mindig újból fel-

emelkedjenek, míg végül, mintha az ég szakadna le, együtt lezúdulva, mindannyian egy-egy lángoló és pelyhes áramlat szalagját repítve, távoli csillagképpé váltak a tengerfenéken. Váratlanul megfordultak és eltűntek, szellemként elenyészve a mélyben.

Aztán négy éve volt még egy vizitáció egy hosszú és álomszerű nap késő délutánján, amikor hat baráttal vitorláztam a külső Kükládok között. A fedélzetről a víz fölé úszott a zene, és az első pezsgős dugó mint egy próbálövés szállt át a hajókoriáton. Jobbra Szikinosz meredek hegyoldalain kecskecsengők csilingeltek és madarak repdestek, a hajó bal oldalához közel pedig a nimfák látogatta Folegandrosz merőleges szikláin emelkedtek. A szigetek úgy vették körül a mozdulatlan tengert, mint egy világ végi tavat. Néhány valószerűtlen felhőcsík nyúlt el a nyugati égen. A nap széle hirtelen, vérvörösén felbukkant az alsó csík alatt, aranyszálakkal szegte be a felhőket, az egyre szélesedő napsugarakból és a mélyebb ég széttáruuló küllőiből japán hadi zászlót formált, mérföldekre eresztette fel a levegőbe, rózsaszirmokkal hintette be és kénes zöldre színezte ezt a selyemtavat. Nem messze egy delfin emelkedett fel, akit talán a *Vízizene* dallamai idéztek elő a mélyből, majd még egy, és még egy, mígnem egy kis csapat repült fel és merült el. Kergették egymást és lebegtek a levegőben ugyanazokban a félkörökben, játszottak és ugrándoztak, szinte bakugrásokat csináltak, megpróbáltak lábujjhegyre állni, piruettezni és átugrani a lemenő napot. Csak néha hallottunk egy-egy csobbanást, és a víz olyan sima volt, hogy látni lehetett a terjedő gyűrűket, amikor a vízbe csapódtak. A tenger rétté változott, és ezek az ugrándozások olyanok voltak, mint a gyerekek utolsó játéka, mielőtt hazahívjuk őket. Ámultan dőlünk a korlátoknak és a kötélzetnek, és csöndben figyeltünk. Aztán egyszer csak hirtelen elhatározással eltűntek; úgy, ahogy ebben a fejezetben eltűnnek az *Aphrodite* oldalától, a hajófartól és Mani árnyéktalan szikláitól.

Kala einai ta delphinia — mondta a kapitány, amikor nyomuk veszett. A delfinek jók.

Heil Tamás fordítása

Kövek, szigetek

A szerző középiskolai tanár.
Legutóbbi írását 2016. 12.
számunkban közöltük.

Három követ hoztam magammal az Égei-tengerből. Három sziget levegőjét, napját, tengerét, melyeket csupán néhány órányi hajóút választ el egymástól.

Szantorini szigetének köve rőtes barna. Megdermedt lávafolyam darabja. Soha olyan csöndet, mint ami ebben a megkövült tűzben hallgat, még nem hallottam. Mindent átjár és átlényegít. A magammal hozott használati tárgyaim, a zsebkésem, a cipőpertli, a kis doboz varrókészlet, lassanként mind megtelnek ezzel a különös csönddel. Éjjel, ahogy fáradtan lepihenek egy dísztelen szálloda apró szobájában, a csillagok fényénél látom, hogy a megszokott eszközök, ruhadarabok, melyek hozzám tartoznak, a jelenlétükben mintegy megsűrűsödnek. Szantorinit mintha nem is a tenger, hanem a csöndje tartaná, és minden, amit befogad, mázsás jelenléttel rajzolódik ki ebből a csöndből.

A Föld mélyének arcával nézünk szembe a szigeten. Az tört itt napvilágra, ami évmilliókig vaksötétben volt.

A városba vezető országúton gyalogoltam kora délután. Az egykori látatenger páragőzében lépegettem lassan előre. Testemet átjárta a vakító napfény. Azt, ami a Föld belsejéből a felszínre tört, és kővé vált, most az ég tüze olvasztotta. Szantorini királya a Nap. Ő uralkodik és parancsol a szigeten. Este, ahogy elmerül a vöröslő tengerbe a fekete vulkáni hordalék mellett, mint az izzó szénparázs, olyan. Napközben lázat, kábultságot és próbatételt jelent.

A sziget nem csap be. Keménységét, szárazságát nem leplezi. Mezítelenségében magához emel. A forró sziklák közt a kevésszavú férfibarátság szelleme virraszt. Nincs fű, nincsenek színes, illatos virágok. A levegőben a tenger sója keveredik a száraz kövek lehelletével. Az ősi, tiszta elemek jelenléte a megfáradt testnek nyugalmat, méltóságot és erőt ad. Mert a tenger, a Nap, a forró szél és a fekete homok kihívásában baráti hála ígérete rejlik.

Ha Szantorini keménységétől nem rettensz vissza, bejárod néhány városát, üldögélsz aprócska terein, megfürödsz zöldes vizében, és rábírod magad a hajdani kalóznép kiismerhetetlen észjárására, lélekben megerősödvé vehetsz majd tőle búcsút. Ahogy a hajó lassan elhagyja a kikötőt, a hófehér várost, a fekete vulkánhegyet, majd a Föld lelkéig érő öblöt, a sziget világvégi csöndjét elnyeli a tenger.

A méloszi kő egy vakító fehérre kopott márványkavics. A Nap könnyei lehetnének ezek a forró partmenti fényrögök. Tapintásra lágyak és simák, egyszerűek, de bennük megszerkesztett kristályrácsok közt hallgat a végtelen. A sziget bőre is ilyen. A parton testeddel érintheted. Gyöngéden befogad, de határaidat elmélyíti, hangsúlyos jelenlétet árkolva beléd.

A távolban fák, bokrok, virágok. Az ókori színház romjaihoz közel a völgy, ahonnan kiásták a milói Vénuszt. Lelke a szigeten maradt. Ha hálni akarsz vele, előbb igyál a vérből, amit a helybeli parasztok a fehérre meszelt hűvös kőpincéikben tartanak. Keresd meg az Apollóról elnevezett olajfaligetes öblöcskét, és feküdj a fák közé. De jól vigyázz, mert a gyöngédség az erősek imádsága, és Vénusz csak annak adja magát, aki várni tudott rá.

Hajnalban minden érintés a test mélyébe metsz. Ahogy elindulok a tenger felé, mintha meztelen talpam és a szívem között csak egy szakadozott hártya lüktetne.

Régóta tudom már, hogy a méloszi katakombák hideg és korom-marta sziklaüregeiben Krisztus Vénusz-arca ragyog.

Ahogy Szantorini időtlen csöndjével, Mélosz szerelmes ölelésével, úgy költözött belém Szifnosz a mélységével, mert ez a sziget mindenekelőtt térélmény. Szakadék, ahol az égbolt a messzeség mélypontja. Már érkezéskor, a kikötőben útítársul szegődött mellém a bányamélyi szorongás, ami a verembeesettség és az élve betemetetés halálverítékét csurgatta a homlokomra. Egy szélfújta kolostorban töltöttem az éjszakát. Mélyen a tengerbenyúló kőudvarán találtam rá arra a zöldesen csillogó kőre, amit a hajdani aranybányák rejtettek magukba. Szifnosz szaturnuszi sziget, ahol egy letűnt aranykor morzsái fénylenek, de köröskörül a bezártság árnyéka hajol föled. A hegycsúcsra épített városka lakóházai a keskeny utcákból meredek lépcsőkön pincyszerűen mélyülnek a sziklák közé. Nyitott ajtók és ablakok kísérik az idegent a forró falak mellett.

Egy aranyozott dísz tárgyakkal ékesített apró szobában haldokló férfi fekszik, arccal az utca felé. Fekete szemében az életvagy önkívülete parázslík.

Athén felé, a hajó fedélzetén fiatal matrózok pihennek. A vadállatok égő figyelmével nézik a tengert. Az örök szomjazók otthonát.

PETRŐCZI ÉVA

Egy vers folytatása

*„Galamb, galamb! Röptsd fel hát a képet,
a sárga mögött lengesd meg a kéket,
hogy megmaradjon, mozdulatlan,
egy szárnycsapásnyi mozdulatban.”
(Nemes Nagy Ágnes: A Krisztinában)*

*Ágnes, neked, csakis neked
szerettem volna megmutatni
az ibolyaszín váradi eget,
s a templomfalak sárga lángolását.*

*Ezt a csodát, amelynek
nem láttam földi mását.*

*Versedre válaszolt e látvány,
de itt a képet felröptetni kész
galamb se kellett,*

*gyorsan az öröklét része lett
ez a legkékebb firmamentum,
aranyló templomfal szegéllyel.*

*Maradj velünk, akiknek ámuló szemében
ott laktál egyként.
Igaz, másféle versbeszédben
telt asszonyidőnk e földön;
szikár, tartózkodó,
s gyerekes szenvedéllyel
vallottunk rólad.*

*El mégse hagyd,
sem azt, akit elért,
sem kihez közelít a végső éjjel.*

Nagyvárad, 2017. szeptember 14–15.

HALMAI TAMÁS

„Testről és lélekről”

Enyedi Ildikónak

*Elhangolt szív és
bolygóvá düllédő szem
a vágóhíd rés
a hihetőben*

*áldoznak ott milyen istennek?
vérehulló kiért a hús?
nincsen pokol de még sincsen test
poklon kívül ily nyomorult*

*túl betegen
él aki itt túl
de álomi a szerelem
mikor két szárvas inni indul*

„Roncs szélárnyékban”

Závada Péternek

*Tekintet nélkül
a szemre
térül
terekbe*

*a látvány
a lénytelen
hogy élet árán
csak lét legyen*

*egy fogalom előtti
fokon
ahol tapasztalattá törli
magát a rom*

„Nevezd csak szeretetnek”

Visky Andrásnak

*Egy csontja-nincs madár
fészkel a levegőben
zsoltárok mondatainál
is létezőbben*

*betevő vágóját
szabódva
bevonja vitorláját
kutak hajósa*

*fölnyergeli
a szárnyas lovakat
s az esteli
szavaknak nevet ad*

CSEKE-HORÁNYI ANNA

Enyedi Ildikóval

Enyedi Ildikó filmrendező, forgatókönyvíró a Balázs Béla Stúdióban készítette első rövidfilmjeit. Az én XX. századom című játékfilmjével a Cannes-i Filmfesztiválon elnyerte a legjobb elsőfilmnek járó Arany Kamera díjat 1989-ben. Filmjeivel szerepelt Velencében (Bűvös vadász, Tamás és Juli), Locarnóban (Simon mágus) és más meghatározó fesztiválokon. Alkotásait több mint negyven hazai és nemzetközi díjjal méltatták. Ő volt az egyik rendezője az HBO saját gyártású drámasorozatának, a Terápiának, amellyel 2013-ban Gigor Attilával együtt elnyerte a MŰOSZ Film- és Tévékritikus Szakosztályától a legjobb televíziós rendezés díját. 2017-ben a Berlini Nemzetközi Filmfesztiválon a Testről és lélekről című, legutóbbi filmjét Arany Medvével jutalmazták. Júniusban az alkotás a Sydney-i Filmfesztivál fődíjasa lett. Decemberben Prima Primissima díjat, valamint Arany Medál-díjat vehetett át. Januárban a Testről és lélekről Oscar-díjra jelölték, a díjátadó gálát március 4-én rendezik.

A Testről és lélekről sok szempontból más lett a korábbi filmjeihez képest: felhasználja korábbi jellegzetes motívumait, ugyanakkor egy rendkívül letisztult alkotást láthatunk. Hol helyezné el a filmet az életműben? Egyfajta összegzése az eddigieknek, vagy inkább egy adott probléma elmélyítése foglalkoztatta?

Arra az attitűdre szerintem nagyon kevés ember alkalmas, hogy kívülről ránézzen, és valamilyen véleményt formáljon a saját filmjéről. Az biztos, hogy semmiféle összegzésre való irányultság nem volt bennem, egyszerűen örültem, hogy végre megint dolgozhatok. Nagyon remélem, hogy ez inkább egy újabb elsőfilm, és nem valamilyen összegzése vagy lezárása az előzőeknek. Azt hiszem, bizonyos szempontból minden filmem különböző. Vannak filmesek, akiknek nagyon erős, néhány stílusjegyből álló személyes világuk van, és kizárólag azon belül dolgoznak, de én nem ezek közé tartozom. Nem monolitikus életműről van szó, én mindig inkább egy kicsit a semmiből indulok. A *Testről és lélekről*ben egyfajta minimalizmusra törekedtünk. Mindent annak érdekében igyekeztünk alakítani, hogy minél kevesebbrel minél több mindent lehessen elmondani: párlatkészítés, egyfajta desztillálás folyt a film megvalósítása során. A forgatókönyv alig változott, mégis, hatalmas kreatív szerepe van a kollégáimnak, akikkel együtt valósítottuk meg a filmet. Ezt néha nem egyszerű megmagyarázni, hogy miben is állt, „ha egyszer minden így volt eleve leírva”. A helyszíneket, a színeket, tárgyi világtól a beállításokig a film minden apró részletét, és persze a megírhatatlan, megfoghatatlan, meglepő és mégis tūpontos színészi jelenléte mind annak érdekében csiszoltuk közösen a kollégáimmal, hogy az a lehető legkevésbé didaktikusan, de minél több réteget nyisson meg a befogadóban. Ezt mind ők, a csapat egésze tette hozzá a filmhez. Verbálisan, adatok szintjén egyik szereplőnek sincs feltérképezve a múltja, de rengeteg olyan apró jel van, amelyből össze tudja rakni egy néző, öntudatlanul is, hogy milyen élethelyzetből érkeznek. Az eddigi reakciók alapján úgy tűnik, a két

szereplő lelkiállapota és valószínűsíthető múltja, háttere mindenki számára nagyjából összeállt.

A szerelem az európai kultúrában évezredek óta inkább férfitéma: nem kizárólag, de inkább a férfiak perspektívájából ismerjük. A Testről és lélekről egy férfi és egy nő egymásra találását mutatja be. Mennyiben vet fel a film kifejezetten női szempontokat?

A szerelem tulajdonképpen a kommunikáció extrém megjelenése, a kapcsolatteremtés talán legbátrabb, legteljesebb formája. Nem az volt a szándékom ebben a filmben, hogy megmutassam a női oldalt — Mária különben is egy elég extrém eset —, ráadásul bennem őszintén szólva éppen annyi empátia van Endre, mint Mária iránt. Ha sikerül megcsinálnom a következő filmemet, Füst Milán *A feleségem történetéből*, ott például kifejezetten egy férfi bőrébe szeretnék belebújni (kicsit hasonlóan Flaubert-hez, aki a *Bovarynéban* szintén a másik nem bőrébe bújt bele). Azt gondolom, nagyon fontos felmutatni mindenféle kisebbségi szempontot, és a női szempont egyelőre kulturálisan egy kisebbségi szempont. Tisztelem őket és nagyon hálás vagyok azoknak az embereknek, akik arra teszik fel az életüket, hogy hangot adjanak olyanoknak, akiknek addig nem volt hangja. Én más módon dolgozom. Bizonyos értelemben nagyon önző módon próbálok élni a fajta szabadsággal, amelyet az előttem élő generációk, nők és tisztességes férfiak kiharcoltak számomra is: nőként szabadon dolgozhatok, filmeket készíthetek arról, ami leginkább érdekel. És, tágas a világ, sok minden érdekel szenvedélyesen, nemcsak a saját nemem — mint kisebbség — hű képviselője.

A Simon mágusban a mágus és a lány közötti metakommunikáció, a Testről és lélekrőlben a két munkatárs „álomszerű” egymásra találása — kicsit úgy tűnik, mintha filmjeivel azt sugallná: az igazi emberi kapcsolatoknak egyfajta irrealitás vagy világon kívüliség lenne az alapja.

Hogy mit nevezünk reálisnak, és mit hívunk képzelgésnek, az valójában társadalmi konszenzuson alapul. Ennek a kettőnek a megkülönböztetése számomra egy udvarias egyetértésként fogható fel annak érdekében, hogy könnyebb legyen egymással szót értenünk. Éjjel átlagosan napi nyolc órát töltünk öntudatlanul, miközben olyan tevékenységet végzünk — akár emlékszünk rá, akár nem —, amelyet álmodásnak nevezünk. Úgy tűnik, ez egy olyan elemi, életteni szükséglet, amelytől ha megfosztják az embert, akkor abba vagy belebolondul, vagy belehal. Minden nap étkezünk, és mindenféle egyéb tevékenységet folytatunk, ahogy álmodunk is. Ez a reális, mindennapi életünk mindennapi része, fiziológiailag is szükségünk van rá, így én ezt a mesterséges szétválasztást (reális–nem reális) egyszerűen nem alkalmazom.

„Azért eszik inkább pépeset, mert béna a karkja” — mondja Mária Endrének. „Nem kerülgetem, elmondom, mit mondtak magáról” — szól Endre Máriához. A Testről és lélekről világában fontos szerepet játszik, és ép-

Emlékszem, amikor még csak félkész volt a film, odaadtam egy barátomnak, hogy nézze meg. Azt mondta, akkor lábadt először könnybe a szeme, amikor Sanyitól, az egyik alkalmazottól bocsánatot kér a gazdasági igazgató, a férfi főszereplőnk, Endre. Nagyon hálás voltam ezért a megjegyzésért, mert azt éreztem, hogy mindenféle elemezetés nélkül pontosan érti, mi is volt ezzel a szándékom. Bocsánatot kérni a másiktól, és elismerni, hogy tévedtünk — ez általában nem hangzik el a beszélgetéseinkben, pedig volna helye. Egyszerű és felszabadító gesztus, utat nyit két ember között, de sokszor a gyengeség, a behódolás jelének vélik. Pedig az erő jele.

pen a mindennapi emberi kommunikáció területén, az igazmondás kérdése. A valóságban ez a fajta őszinteség sokszor lehetetlen elvárás lenne, és úgy hatna, akár egy csoda, ami korábbi filmjeinek is fontos összetevője. Mennyiben tekinthető ez a csodaszerűség az ember hétköznapi tapasztalatának?

A Testről és a lélekről lassan szinte a világ összes pontján látható. Mondhatjuk-e, hogy másként fogadják a filmet a nyugati országokban és más kontinenseken, mint Közép- és Kelet-Európában?

Mária, a női főszereplő igazmondása az ő életképtelenségéből is fakad, mivel nem tud megkülönböztetni árnyalatokat a kommunikációban, és nem képes pontosan érzékelni szociálisan kicsit is összetettebb helyzeteket. Beszélgetéseink során Borbély Alexandra többek között azt emelte ki az általa megformált Máriával kapcsolatban, akinek egyébként elég küzdelmes és nehéz az élete, hogy irigyli Máriát ezért az egyenességért, amire ő személy szerint képtelen, ami persze érthető, hiszen hihetetlen mennyiségű konfliktus adódna belőle. Valahogy nagyon fájdalmasan egészségtelen kommunikációs mintázatok alakultak ki itt, Kelet-Európában, ami nagyon sok teljesen fölösleges gyötrelmet okoz a napi kommunikációban. Néhány éve, mióta összeszedtem ehhez a bátorságom, egyfajta sportot csinállok abból, hogy kimozdítom az embereket a megszokottá vált mérgező és önmérgező helyzetükből. Nem mindig sikerül, de megpróbálom kis humorral kibillenteni az illetőt abból a rutinból, hogy abba az emberbe, aki belép az irodájába, a kórházba, ahol dolgozik, vagy az üzletébe, abba először gyorsan belerúgjon, majd kioktassa. Mindjárt a legrosszabbat feltételezni arról, aki szembe jön velünk, csak beidegződés: lehet rajta változtatni. Nem azért ilyen az általános kommunikáció, mert mindenki ilyen megátalkodott, hanem inkább egyfajta tanácsalanságból történik ez, hasonlóan ahhoz, ahogy vannak rossz családi szokások, borzalmas családi minták is.

Elég sok helyen voltunk már, és bámulatos, hogy a visszajelzések alapján mindenhol milyen pontosan olvasható a film. A humora rendkívül fontos volt nekem, enélkül ez a film egyáltalán nem állna meg a helyét. Németországban vagy Norvégiában is nagyon működött, de a Távol-Keleten is. Kifejezetten meglepő volt, hogy Koreában, Kínában vagy Hong Kongban, a nagy földrajzi és kulturális távolságok ellenére hajszálpontosan értettek mindent.

Ha az eddigi filmjeimet valóban összeköti bármi is, akkor az talán az lehet, hogy filmemben próbáltam több-kevesebb humorral valahogy egy kicsit oldani a kommunikációs egymásnak feszülést, hogy aki megnézi a filmeket, ne annyira feszülten jöjjön ki a mozi-ból, hanem kicsit nyitottabban, egy kicsit jobbat feltételezve a másiktól. A lelki túlterheltség és a rossz minták miatt egyfajta teljesen kontrollálatlan frusztrációtovábbadás zajlik, ám ebből nagyon is ki lehet billenteni az embereket. Ha az ember nem azt választja, hogy alázatosan nyel egyet, és nem is azt, hogy visszaüt, akkor talán ki tud alakítani egy értelmes párbeszédet. Akkor hirtelen a semmiből egy akár csak néhány mondatos, de valódi beszélgetés alakul ki, és ez nagyon nagy öröm. Lehetne így is élni. Mária szókimondását meg lehetne úgy élni a mindennapokban, hogy nyíltan beszélünk egymással, embernek tekintjük a másikat, mögé nézünk annak az aktuális sértésnek, amely megtalált bennünket, átnyúlunk felette és közvetlenül szólunk ahhoz az emberhez, aki épp megbántott. Ez persze sok találékonyságot igényel.

A Testről és lélekről két főszereplője egy pszichológus előtt dőben rá, hogy ugyanazt álmodták, miközben a pszichológusnő azt gondolja, csak szórakoznak vele. Az előzetes beszélgetések során ráadásul Mária és Endre is szinte öntudatlanul felülkerekedik a pszichológuson. Úgy tűnik, mintha finom kritikával illetné a pszichológiát.

Nem volt ilyen szándékom, sőt! Egyrészt azért ott van Jordán Tamás is, aki gyermekpszichológusként úgy kerül bele az egész szituációba, mint Pilátus a credóba: egy felnőtt nőt kap a nyakába a felnőtt problémáival — mert ő az egyetlen személy, akiben Mária megbízik. A Tenki Réka által játszott pszichológusnő feladata nagyon más, mint egy normál pszichológusé: neki kizárólag azt kell kiderítenie, ki csempészte ki a bűgatóport a telepről, hiszen erre kérték fel. Amit látunk, nem egy terápiás ülés, hanem egy olyan beszélgetés, ahol sok emberrel leülve, minél rövidebb idő alatt, gyorsan és hatékonyan, a provokáció módszerével is élve, el kell jutni odáig, hogy kiderüljön, ki az, aki instabil a rendszerben. A filmben az epizód szereplők egyik legfontosabb funkciója az, hogy a velük való ütközésben nyilvánulnak meg a főszereplőink, nekik köszönhetően ismerjük meg jobban őket. A pszichológusnő és Endre beszélgetése egyfajta párbajhelyzet. Endre veszt: alaposan megnézi magának a vele szemben ülő pszichológust, amit a pszichológus nem hagy szó nélkül, és könnyedén összezavarja a kamaszosan sutává, kiszolgáltatottá és indulatosá váló Endrét. Megtapasztalhatjuk a pszichológusnő személységének erejét, nyugalját, szuverenitását. Ez azért is fontos, mert a második párbajban, Máriával szemben a pszichológus alulmarad. Ha úgy tetszik, egy friss győztest látunk belépni a ringbe, így Mária szándéktalan győzelme csak még jobban mutatja Mária csendes, zárt személyiségének az erejét. Hiába ül szemben egy felszabadult, megélt nőiesség egy nagyon öntudatlan, zárt és fel sem fedezett nőiességgel, Mária, bár nem is tud róla és végképp nincs is a szándékában, összezavarja, védtelenné teszi a pszichológust. Ez a jelenet nagyon fontos eleme volt a filmnek: ez volt az, amit a castingon minden színésznővel elpróbáltunk. Fontos volt, hogy el tudjam hinni, hogy ez a sután öltöző, mulya, csöndes nő, aki ott ül egy ragyogó, kirobbanó nővel szemben, aki ráadásul abszolút kontroll helyzetben van, mint kérdező és mint szakember, el tudja bizonytalanítani, meg tudja zavarni ezt a másik embert, anélkül, hogy akarná. A színésznek ehhez meg kellett éreznie a női főszereplő személyiségének intenzitását, azt, amilyen Mária maga. Tulajdonképpen az volt színészilag a legnehezebb feladat, amit végül Borbély Alexandra tudott megvalósítani, hogy ezt a fajta erőt, a személyiség erejét a nő legsutább pillanataiban is érezzük, és ne azt lássuk, hogy most éppen erős, most meg félénk, suta, majd megint erős, hanem a legsérülékenyebb, a legkiszolgáltatottabb pillanatában is jelen legyen a személyiségének az ereje. Ez ugyanakkor egy szelíd erő, nem valami ellen irányul, hanem egyfajta öntudatlan szuverenitás.

A nyolcadik Duinói elégiában Rilke azt írja, hogy az élőlények az emberrel ellentétben a világot közvetle-

Igen, ez tényleg így van, bár, meg kell mondjam, én mindig így tekintettem az állatokra. Az előző filmjeimben az állatok valóban tettek mindig egy gesztust, egy szívességet felénk, mondhatni udvariasságból. Rilke csodálatos és pontos leírását adja említett versében az állati lét totalitásának és tisztaságának. Volt egy filmtervem, köz-

niül, a maga teljességében érzékelik. Előző filmjeiben az állatok vagy zenei kísérettel jelentek meg, vagy emberi nyelven beszéltek. A Testről és lélekrőlben az álombéli szarvasok a filmkockákon teljesen valóságosak, és csak a természet zöreijeit halljuk körülöttük. Mintha az állatvilághoz most inkább Rilke felől közelített volna.

A második játékfilmjében, a Bűvös vadászban is szerepel egy nyúl, aki az őt üldöző kutya elől menekül. A Mária-kegyhely ekkor megelevenedik, Szűz Mária előlép a festményből és elrejt a kápolnába a kisállatot.

Legújabb filmjében a férfit és a nőt egy olyan álom köti össze, amelyben emberföltötti érzékenység, mármár természetfeletti erő tükröződik. A filmben mégsem az álom, hanem a férfi és a nő világa van elemelve a valóságtól.

vetlenül Az én XX. századom után: két ember több évezredes párjáról szólt a forgatókönyv. Néha a harc, néha a barátság kerekedett fölül, de a film fő témája összességében a barátság volt. Egy játékos, abszolút nem ezoterikus reinkarnációs történetet írtam, és ennek során döbbszemtem rá arra, hogy aki előző életében teszem azt nyúl volt, abból későbbi élete során talán még lehet ember, de ez fordítva már egyszerűen nem lehetséges. Írás közben hirtelen hihetetlenül terheltek — bár kincsekkel is bőségesen terheltek — és zsúfoltnak találtam azt a csomagot, amelyet átadott volna annak a kis állatnak az az ember. Azt éreztem, hogy ha ez megtörténne, azzal egyszerűen megsemmisítené az ember ezt a kis állatot. Ez egy nagyon érdekes tapasztalat volt, és többet nem voltam képes ebbe az irányba folytatni a munkát. Az eredendő bűn kérdését, amelyet addig én soha nem tudtam megérteni, ott, írás közben teljes mélységében átéltem magamban.

Ennek az előképe Gottfried Keller *Hét legendájának* egyike. Keller kora keresztény legendákat dolgozott fel a könyvében, életközeli, elképesztően bájos történeteket abból az időszakból, amikor még nem telepedett rá olyan mértékben az egyházi hierarchia a hitgyakorlásra. Az egyik legenda Szűz Máriáról és egy fiatal apácáról szól, akit annyira csábít a világ, hogy egyszer, amikor kinéz a zárdáablakán, hirtelen elhatározásból kiugrik az ablakon és elindul, be az erdőbe. Ott találkozik egy lovaggal, aki elviszi őt a kastélyába. Szülneki kilenc fiút, felneveli őket, majd, amikor elérkezettnek látja az időt, sok év múltán, visszatér a kolostorba. Rettenetesen mély bűntudata van, de nem azért, mert férfival volt és gyerekei születtek, hanem azért, mert mindazt a munkát, amit neki kellett volna elvégeznie — ami egy elég alantas munka volt a zárdában —, ráhagyta a többiekre. Miután megérkezik, vérvörösré pirulva, és beáll a misére vezető sorba, nagy megdöbbenésére senki nem kérdezi, hogy hol járt: mintha fel sem tűnt volna senkinek, hogy évekig nem volt a zárdában. Azután kiderül, hogy amikor ő elment, Szűz Mária belépett a helyére, takarított, pucolta a krumplit, és mindent elvégzett helyette.

Igen, itt az úgynevezett mindennapi élet fogható fel egy nagyon erős absztrakcióként. Azért, hogy együtt tudjunk élni egymással, ki kell találnunk valamiféle absztrakt szabályrendszert. Ha beljebb és lejjebb ereszkedünk önmagunkba, akkor nagyon sok minden, ami elválaszt minket és fragmentálttá teszi az életünket, hirtelen eltűnik a horizontról. Felerősödnek azok a szempontok, amelyek összekötnek minket, ahol egyek vagyunk. Furcsán hangzik, de ezt szerettem volna valahogy a marhavágóhídon is érzékeltetni. Mária a lelkét nagyon egyszerű, elemi, fizikai, taktilis élményeken keresztül próbálja megnyitni. Ahogy Szent Pál mondja, a test a lélek temploma, az egyikhez a másikon keresztül vezet az út.

Egy test lelkéről van inkább szó, egy belső metamorfózisról, vagy inkább a másik lelkén keresztül vezet saját magunkhoz az út a filmben?

Inkább az utóbbi. A másik ember az impulzus. A vágy a másik ember felé irányul, de ennek érdekében ennek az egész útnak, amelyet megtesz például Mária — neki a zártsága miatt még nagyobb utat kell megtennie — tulajdonképpen mellékes ajándéka, hogy megismeri a világot úgy, ahogy addig nem ismerte. Valószínűleg nem is merte volna soha megtapasztalni, hogy milyen érzés például a fűben feküdni. Máig emlékszem, amikor éppen elkezdett mászni a kislányom, a tanyánkon voltunk Jászberény mellett. Leterítettünk neki egy takarót a fűbe, és amikor a takaró végére ért, egyszer csak megállt a szélén, és elkezdte óvatosan, egyenként megnézni a fűszálakat; csak nézte, mi ez az egész itt körülötte, miféle bolygóra is került ő valójában. A fiammal, aki a második gyermekünk, ugyanezt tettük, amikor megtanult mászni, ő azonban nekilendült és elkezdte habzsolni ezt az új világot a füves talajon. Hogy mennyire mások vagyunk, nemtől függetlenül, és mennyire sokféleképp barátkozunk meg a bennünket körülvevő világgal, az már gyermekkorunkban látszik.

A Testről és lélekrőlben a férfi és a nő mondhatni feltámasztja egymást, a Simon mágusban pedig konkrét feltámadás-történetet látunk. Simon mágus látszólag elveszti a párbajt, meghal, de nem veszik ki a gödörből, hanem visszaásásák, majd, mint a film utolsó képkockája sugallja, újra életre kel. Feltámadásról vagy inkább újjászületésről van itt szó? Létezhet-e egyáltalán olyan, hogy valaki, mint a filmben a mágus, önmagát támasztja fel?

Igen, létezhet. Van egy csodálatos, *Lázár* című verse Nemes Nagy Ágnesnek, ahol a legutolsó verssorban ez áll: „Mert feltámadni éppolyan nehéz.” Máig emlékszem egy döbbenetes mondatra, amely egy Ken Loach-filmben hangzott el: egy ötven-hatvan év közötti nő mondja valakinek, hogy „ezen és ezen a napon, ebben az évben haltam meg”. Meg lehet úgy is halni, hogy az ember fizikailag él tovább, itt van köztünk — abból lesz aztán a feltámadás. Nem újjászületésről van itt szó, mert Simon nem tiszta lappal és nem a nulláról indul. Az újjászületésben az a szomorú, és az a könnyebb-ség is, hogy az ember azt az egész nagy csomagot, ami az addigi élete volt, nem viszi tovább, mert nem emlékszik rá. Én azt látom, hogy soha, még nyolcvan fölött sem késő egyszer csak elengedni bizonyos görcsöket, és nyitni, beengedni rengeteg mindent, amit az ember előtte nem tudott. Nem vagyunk képesek arra a fajta totális jelenlétre, amelyre Rilke szerint az állatok képesek, de legalább egy picit belekóstolunk abba, és megérezzük, milyen nagy ajándék az, hogy egyáltalán itt vagyunk. Van a filmben egy nyilatkozat, amelyet a kis fekete rendőr lobogtat, ezen az szerepel, hogy a mágus azzal a feltétellel vállalta a párbajt, hogy ha veszít, akkor a testét nem mozdítják el onnan, ezért történik meg a visszatemetése, miután látják az emberek, hogy Simon tényleg meghalt. Ahhoz, hogy feltámadjon az ember, ahhoz előbb tényleg meg kell halni. Amit Péter csinál, amire vállalkozik, az pedig valójában egy bűvésztükk: három napig életben maradni a föld alatt.

Simon jelleme sok tekintetben a bibliai Péterhez hasonlít, a szenciacióhajhász filmbeli Péter viszont mintha

Igen, ez volt a szándékom. Hogy a sok kis keresztény szekta közül melyik lett végül a befutó, az egy nagyon érdekes kérdés. Van a keresztény egyházak logisztikájában, szervezeti rendszerében egyfajta kíméletlen racionalitás (hasonlóan más világvallásokhoz): az egyháznak mint vallási intézménynek nagyon kemény döntéseket

a bibliai Simon mágushoz volna közelebb. A filmben Simon mágus inkább tűnik kereszténynek, mint gnosztikusnak: alázatossága, ugyanakkor magabiztossága alapján, ahogy feltámad a harmadik napon, és ahogy megremeg a föld, inkább jézusi alaknak gondolhatjuk.

kellett meghoznia, olyanokat, amelyeknek a jézusi tanításokhoz nem sok köze van, vagy épp ellentétesek velük, de ez tette lehetővé, hogy elterjedjen, és ennyire kompetens módon tudja továbbadni ezeket az értékeket. Elég sok időt töltöttem el annak idején azzal, hogy próbáltam minél többet megtudni arról, hogy ez vajon hogy történhetett, és mit nyertünk, mit veszítettünk ezáltal. A kereszténység az egyházi szervezet működési elvei miatt egy folyamatos skizofrén állapotot vállalt fel azzal, hogy sikeres lett. Az én szememben a kereszténység eredeti üzenete a lehető legszebb üzenet. Szent Péter nagyon praktikus módon egy olyan intézményi és hierarchikus rendszert állított fel, amely hihetetlenül hatékony volt, de hogy miként lehet egy ilyen szép és radikálisan lázadó üzenetet ilyen intézményesített módon továbbvinni, az számomra kérdés.

A Bibliában is Péter győz a párbajban, a filmben is azt konstatálja a külvilág, hogy Péter véghezvitte, amit vállalt, Simon pedig belehalt. Simon mágus a források szerint egyébként valóban meghalt a párbaj után nem sokkal, mintegy belátva, hogy kudarcot vallott. A filmbeli Simon mágus képes volt a külvilág felé vállalni a kudarcot. Fontos volt nekem, hogy mi, nézők, vele maradjunk, és az, ami a riporterek távozása után történik, közös titka legyen Simonnak és a nézőknek. A kudarc vállalásának ténye számomra nagyon lényeges eleme volt a *Simon mágus*nak, miközben egy olyan erejű karaktert igyekeztem felépíteni — ehhez szükség volt Andorai Péter fantasztikus színészi jelenlétére —, aki nem csinál csodákat, mégis úgy tekintünk rá, mint egy mágusra. Elveszíti a párbajt, de mégis vele vagyunk, és nem Péterrel: ez folyamatos próbatétele volt a mágust játszó Andorai Péter személyiségének, színészi erejének. Általában a rendező igyekszik mindent alapakolni a hősnének, amit csak tud, amivel segít az ő kisugárzásának, mi viszont itt folyamatosan terheket pakoltunk a vállára, gyarló, esendő, távolról sem hősi helyzetekben mutattuk: Simon az utcán pénzt koldul, vagy éppen megszámolja az előre, készpénzben kért fizetését, amelyet a bűntény megoldására kapott. A bibliai Simonban is volt jó néhány vásári elem, ami egy picit benne van Simon filmbeli foglalkozásában is. Felhívják, és ő megy megoldani a helyzeteket, lényegében ebből él: hahnizásból. Máig emlékszem, már Andorai Péter is megriadt, hogy nem lesz-e az sok, ha leül koldulni az utcán. De inkább olyan apróságokkal egészítettük ki a jelenetet, hogy a zsebkendő, amelyre a mágus várja az aprót, szépen vasalt zsebkendő, az öszszegyűjtött pénz után pedig fogja magát, és egyszerűen leint egy taxit. Annyira bíztam Andorai Péter színészi erejében, hogy folyamatosan csak tettük rá a súlyokat, az ellenkezőjét csináltuk, amit általában egy hőssel csinál egy filmes.

Két, Tarkovszkij filmjeiből jól ismert színésszel dolgozott együtt

Van az orosz színésziskolában valami nagyon izgalmas, ami egyben nagyon kockázatos is. A színészek minősége, akár Amerikáról, akár Oroszországról beszélünk, ugyanolyan, de az orosz színészek jelen

első két játékfilmjében, 2017 novemberében pedig ön nyitotta meg a Tarkovszkij: Emlékek tükre című kiállítást a Múcsarnokban. Miért pont őket választotta filmjei szereplőjévé? Mennyire érzi magát közel Tarkovszkij világához, szemléletéhez?

mernek lenni a filmben, nem kell őket akcióba helyezni ahhoz, hogy a vásznon valamit jelentsen a létük. Tudom, hogy erre elvileg más színészek is képesek lennének, de valamilyen módon ez le van tiltva bennük. Az én XX. századomban és a Bűvös vadászban is ilyen jelennel bíró szereplőkre volt szükségem, és bár nagyon sok jelentkező volt erre a szerepre, az ember, ha lehetősége van rá, a legerősebb, a legvarázslatosabb színészt szeretné megszerezni. Alexander Kajdanovszkij, aki Tarkovszkijnál többek között magát a *Stalkert* alakította, nem egyszerűen egy csodálatos színész volt — fantasztikus volt egyébként vele dolgozni —, de nagyon jó barát is lett. Kevesen tudják, hogy rendezett két játékfilmet is, és készülöben volt egy harmadik is, amikor negyvenkilenc éves korában váratlanul meghalt. Nagyon-nagyon erős tehetség volt, és egy nagyon varázslatos személység. Oleg Jankovszkij klasszikusabb értelemben vett színész volt, egy hihetetlenül nagyvonalú, elképesztő nagy tudású ember, sokat lehetett tőle tanulni, de Kajdanovszkij volt az, aki különösen közel állt hozzám, és nagyon kétségbeejtő volt hallani, hogy bár tudta, hogy ugyanennyi idős korában halt meg az édesapja ugyanabban a betegségben, halogatta a szívműtétet, amit végül már nem tudtak elvégezni rajta. Tudatosan el akarta kerülni ugyan a bajt, de ez a tudatosság valójában csak egy moharéteg volt a tudattalan nagy szikláján — azt gondolom, nem véletlen, hogy halogatta a műtétet.

Maga Tarkovszkij mostanában kezd igazán közelebb kerülni hozzám. Szinte kötelezően, lánglelkű kamaszként, majd a húszas éveim elején éjjel-nappal Tolsztojt meg Dosztojevskijt olvastam. Jó néhány Dosztojevskij-regényből egész passzusokat tudtam fejből. Később eltávolodtam ettől a fajta gigantikus látomás-megközelítéstől, ezért, a tehetségnek járó csodálaton túl zárt maradtam Tarkovszkij felé. Mostanra jobban látom a munkái mögött az esendő, a küszködő, a kereső embert, ami végtelenül szíven ütő. Elképesztő bátorságán és tehetségén túl tulajdonképpen ezeken keresztül, mint ember került hozzám nagyon közel Tarkovszkij, és mostanra tudott igazán felmelegedni a szívem iránta. Ehhez kapcsolódó élmény Tolsztoj *Szergij atyája*, ami nekem meghatározóan fontos volt szintén a húszas éveimben, és ez a hatás egészen a mai napig meg is maradt. Lényegében folyamatos próbálkozások és kudarcok története ez a kisregény, amely nekem nagyon vonzó terület. A mű azt mutatja be, milyen borzasztóan nehéz valóban aláztatossá lenni. A *Testről és lélekről*ben nagyon igyekeztünk Herbai Máté operatőrrel úgy pontosak lenni, hogy közben szerények maradjunk. Számomra egy kicsit olyan a lélek, mint egy parafadugó, amely próbál lesüllyedni a víz mélyére, de mindig felugrik, és a felszínen táncol. Mi megpróbáltunk ebben a munkában „lent maradni”, amennyire csak lehet.

Akár a díjátadókon, akár egyszerű hétköznapi napokon látjuk, észre-

Az egyik medál egy indián ékszer, amelyet édesanyám hozott egy indián rezervátumból. Ha viselem, úgy érzem, mindig velem van az anyukám, aki egyébként él, és nagyon jól van. Belőle és az apám-

vehető a nyakában egy lánc két medállal. Meg szabad kérdezni, milyen jelentősége van ennek az életében?

ból vagyok összegyúrva, és bár sokkal nyilvánvalóbb az, amit apukámtól örököltem, anyukám csöndes értékei nélkül én egyik filmet sem tudtam volna megcsinálni. Nagyon fontos az a fajta figyelem az életben, ahogyan ő létezik: érdekes, hogy bárhol megjelenik, az állatok is azonnal felismerik benne a partnert. Egészen elképesztő történeteket tudnék erről mesélni. A másik medál története a *Simon mágus* című filmemhez kapcsolódik. A film elkészítése után életemben először belezuhantam egy depresszióba. Nagyon személyes volt a film, nagyon sok mindent beletettem, és valahogy ez lett a következménye. Mentem végig egyszer a Király utcán, keserű és üres volt minden, amikor megállított egy férfi, azóta sem tudom, hogy ki volt, és a kezembe nyomta ezt a tibeti pénzermét. Azt mondta, hogy ezt az érmét a *Simon mágus* miatt adja nekem, majd továbbment. Nagyon jókor jött, és nagyon jól esett, különösen az, hogy ezt egyszerűen odaadta nekem, majd minden kérdés vagy magyarázkodás nélkül továbbment. Már nagyon-nagyon kopik, remélem, még egy ideig tartja magát.

Az utóbbi időszakban nagyon elfoglalt. Ez a Testről és lélekről utóéletének, nagyon sikeres fogadtatásának vagy már az újabb filmnek köszönhető?

Párhuzamosan történik most minden. Ősszel minden európai országban bemutatták a *Testről és lélekről*t, és lassan a világ többi részén is megtörténnek a bemutatók. Kilencvenegy országba adtuk el a filmet, ez kilencvenegy moziplakáttal, trailerrel, bemutatókkal, interjúkkal jár együtt — kemény munka, amivel, úgy érzem, tartozom a forgalmazóknak, akik pénzt és szintén sok szeretetteljes munkát tettek bele abba, hogy a saját területükön bemutassák a filmet. A feladatokat és a részvételt természetesen felosztottuk egymás között a színészekkel és a producerekkel. Meg kell mondjam, végtelenül hálás vagyok azoknak a forgalmazóknak, akik ilyen szerzői filmekkel foglalkoznak. Nem egyszerűen csak az éppen soron lévő, mindenki más által megvett filmet vetítik a plázamozikban, hanem rengeteg munkát, gondolkodást és szeretetet fordítanak arra, hogy az úgynevezett szerzői filmek is eljussanak a nézőkig. Ahova lehet és fizikailag bírok, elmegyek, bár nagyon-nagyon kimerítő hatnyolc interjút adni egy nap, közben nem kiégni, és valóban egy igazi dialógust fölépíteni. Ilyen volt ez az ősz, nagyon-nagyon sűrűre sikeredett, most már azért talán csendesebb lesz. Koreában ott voltam a bemutató előtt egy sajtó-„junketen” (akármennyire nem szeretem ezt a szót, nem tudok rá pontosabb magyar kifejezést), Hong Kongban is; Tajvanra már nem tudtam elmenni, ott ezt telefoninterjúkkal oldottuk meg, a többi távol-keleti megjelenés januárban indult el. Közben pedig nagy erővel dolgozunk *A feleségem történetén*, a mai napon például hajnali három órakor még pályázati anyagot készítettünk, a grafikus szegény közben kórházba került, onnan fejezte be a munkát, hősiesen, mert ma volt a határidő. Ez most egy nagyon szép időszak.

NEM ROMBOL — ÉPÍT Maurer Dóráról

Maurer Dórának egy korai, 1959-es rézkarcán a képmezőn kívül hosszú szöveget olvashatunk, többek között ezt a mondatot: „Dulle Griet nem rombol — épít (építve rombol)”. Bár Dulle Griet neve és személye a németalföldi mondavilág népszerű alakjára és Brueghel festményére utal, tekintsük most e rézkarcra írt lapszéli jegyzetet aktuális helyzetjelentésnek vagy jövődőlésnek.

Rövid írásomban Tandori Dezső két versének részletét szeretném idézni az *Egy talált tárgy meg-tisztítása* (1973) című kötetéből. Nem véletlenül választottam ezeket, hiszen 1969–70-ben keletkeztek és Maurer gondolkodásával rokon észjárás, magatartás kifejezői.

1.

„próbálj úgy gondolni az időre:
FOGLALT-tábla
egy üres asztalon.”
(*Sem-jelek*)

Az 1960-as évek időszakának jelentőségét ma világosabban látjuk, mint korábban. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy a magyar művészet valamennyi ágában — a képző- és iparművészetben kívül az irodalomban, a filmben, a zenében — feltette azokat a húsbavágó, életfontosságú kérdéseket, amelyek az előző évtizedekben kimondatlanok maradtak. Helyüket többnyire alkérdések foglalták el. A hatvanas évtized két alapvető, megkerülhetetlen problémája a szabadság, illetve a hagyományokhoz való viszony volt, azaz olyasmi, aminek végiggondolása és művekben való megfogalmazása égetően sürgős feladatot rótt a korszak legjobb művészeire. Ezeknek a kérdéseknek és a rájuk adott válaszoknak segítségével kelt tetszhalálából újra életre a magyar művészet az évtized első felében; ezekből merített erőt az 1966 körül fellépő új generáció, hogy „helyretolja a kizökkent időt”, azaz megkísérelje visszakapcsolni művészetünket az egyetemes művészetnek abba az áramkörébe, amelyből 1949-ben — politikai-kultúrpolitikai okokból — kiszakadt.

E fontos művészettörténeti folyamat kezdete visszanyúl a 1956-os forradalmat követő évekre, végét pedig — ez egyúttal a következő periódus kezdete is — a hetvenes évtized első esztendei táján jelölhetjük meg. Ezek között az időhatárok között játszódtak le azok a folyamatok,

amelyek — sokszor nem könnyű küzdelmek árán — elvezették a magyar művészetet a szabadsághoz — vagy legalábbis egyfajta szabadsághoz — és képessé tették az önmagával való szembenézés bátorságára, a tradíció vállalására vagy megtagadására éppúgy, mint a lázadás és újítás merészségére. Nyomasztó kettőség jellemezte az évtized elejét: a diktatúra súlya nehezedett a mindennapi létre és a szellemi életre egyaránt. Az idő múlásával persze a lassú oldódás jeleit is érzékelti lehetett. Igaz, az utókor ezeket a jeleket könnyebben veszi számba, mint akkor a kortársak.

A hatvanas évek Magyarországára különös teret és különös „nyersanyagot” kínált a hazai művészek számára. Bonyolult és ellentmondásoktól feszülő anyagából született meg például Kondor Béla, Ország Lili, Schaár Erzsébet, Juhász Ferenc, Nagy László, Örkény István vagy Jancsó Miklós nagy teljesítménye, s ide vezetnek vissza az évtized végén kibontakozó ifjú nemzedék új törekvéseinek gyökerei. „Jég és aszály közt játszi évszak” — Petri György szavai plasztikusan jellemzik ezt a korszakot.

E viszonylag rövid, alig másfél évtizedes periódus keretein belül sokféle esemény, jelenség és eredmény torlódott egymásra, került egymás mellé az előző korszakot lezáró, 1957-es Tavaszi Tárlattól a Fiatalképzőművészek Stúdiójának 1966-os kiállításán keresztül az úgynevezett Iparterv-generáció jelentkezéséig.

Ami a képzőművészetet illeti, a hatvanas évek egyik legfontosabb és vitán felül álló műfaja a grafika — elsősorban a rajz, a pasztell, a rézkarc, a fametszet, a linómetszet, a monotípiá — volt. Gazdag, sokszínű terület, amelynek művelői sokféle hangon szólaltak meg, lapjaik sokféle stílust olvasztottak magukba. Ők kissé más hangon beszélhettek, mint nagy klasszikus testvéreik, a festők vagy a szobrászok; a grafikusok könnyedén iramló vonalai vagy drámaian megütő sötétvilágos felületei sokszor szabadabban, bátrabban tették fel kérdéseiket, és grafikai beszédükben szellemesebb, fordulatossabb képeket alkalmaztak, érzékenyebb, egyszerűbb szórakoztatóbb részletek nyüzsgöttek a képmező tükrében, a papírfelületen. Amikor 1968-ban a Magyar Nemzeti Galériában megnyílt az *A mai magyar grafika* című nagy kiállítás, a köznapi látogatók meg a művészettörténész-kritikusok egyaránt jókedvűen lubickoltak ebben az üdítő közegben. Kondor érzékeny, karcsú rajzai és csúfondárosan szálkás képzelete, a tőle ellesett mesterfogásokat alkalmazó Kondor-követők, Gross Arnold lili-

puti világának groteszk bája vagy Csohány Kálmán karcainak a vidéki kapuk dőndülésére emlékeztető érdes vonalai éppúgy elbűvölték őket, mint a művészettörténet nagy grafikai hagyományának nyomán ballagók lapjai. A kiállított művek többsége a dolgokat szokatlan fénytörésben mutatta; a művészek a megszokott grafikai nyelv szabályainak leleményes átformálásával új viszonylatokat fedeztek fel — és végül új, még ismeretlen területek meghódítására tettek óvatos, vidám kísérletet. Az elegánsan futó tsvonalak, a nyers, akadozó sziluettek, a sötétre maratott foltok a rézkarcokon, a papíron elporzó szattellfelhők békésen megfértek egymással, mint ahogyan a világ komoly és ironikus szemlélete, a kompozíciót átítató, kézzelfogható valóság és a szertefoszló álomvilág sem hadakozott egymással. Németh Lajos úgy látta, Kondor volt az összekötő kapocs a grafika 19. századi tradíciója és a jelen törekvései között, s aztán részben az ő tevékenysége, részben mások keze nyomán jött létre a hatvanas évek hazai grafikájának stílári sokfélesége. Egyszerre szólalt meg a képzőművészet hagyományos jelrendszere, a balladák nyomasztó, felhős hangja, a bánatos foltok és feldúlt felületek, a történetek csúfondáros grafikai fordulatai és a tépelődő önirónia ábrái — és ez a furcsa, össze-vissza kórus valahogyan mégsem hatott hamisnak. Talán mert mindez — ahogyan a cikk végső megállapítása mondja — „a modern magyar grafika új lehetőségeit ígéri”.¹

Németh Lajos Maurer Dórát azok között tartotta számon, akik hamarosan beteljesítik ezeket a lehetőségeket. Szabadi Judit írásából világosan láthatjuk, és megérthetjük azt is, miért: „Maurer Dóra rézkarcain a megkövesedett múltak süllyedő-fogyó emlékei és a még alakatlan, de formálódó élet nedvektől duzzadó hajtásai fonják át egymást. Erőszakos, elpusztíthatatlan vegetációk ezek a születés misztériumába zárva. Ami halott, az is az életet hirdeti: szitakötők, levelek, gyökerek megszenezedett lenyomatait őrzik a kővek. »Holtak háza« és »Virágok háza« a végletei és az egysége Maurer Dóra látomásos absztrakciójának, amelyben az embriószerű alakzatok, a cseppkővé vált gyanta, a megolvadt sziklák, a fa erezete, mint álomba varázsolts preparátumok a létezés törvényeinek esszenciális hordozói.”²

A leírás talán érzékelteti, hogy ebben a pillanatban milyen különös, szokatlan hangvétél, milyen meglepő és újszerű formavilág jelent meg a hatvanas évek magyar grafikájában. Kicsiny méretű és hagyományos technikájú lapjaival kezdetben Maurer feltűnés nélkül illeszkedett be a műfaj tradicionális kereteibe, megszokott világába. Egészen 1966-os, a Dürer Teremben rendezett kiállításáig így volt ez. A *Pompeji*-sorozat

és *Az este* képei viszont ugyancsak megleptek mindenkit. Akkoriban másoknál aligha látott lények, mások által nem használt alakzatok tűntek fel művein, álldogáltak vagy suhantak tova a papír síkján, az árnyékok többértelműségével, olykor bizonytalan, sokféleképpen értelmezhető jelenéseként, könnyű lenyomatukat rajta hagyva a kompozíció felületén. Valóság és álom keveréke, bravúrosan formált részletek nyüzsgése, folytonosan változó, mozgékony figurák — ember? állat? növény? tárgy? — egy megfoghatatlan, puha közegben. A művész által felidézett képeken a dolgok vagy történések gondos leírása helyett sejtelmesen a színre lopakodó jelenések tűnnek fel a kompozícióban. Felfejthetetlen és megfejthetetlen dolgok titkos szálai, egy láthatatlan háló kapcsolja össze a részleteket. A kiállított rézkarcok 1961 és 1964 között születtek, és jól felismerhető rajtuk a szürnaturalisták hatása, elsősorban a tárgyak és a tér karakterének különös felfogásában és ábrázolásában. Azt gondolom, grafikai tevékenységén belül ez a pont lehetett, ahonnan kiindulva Maurer lekanyarodott az akkori magyar grafika útjáról és saját ösvényére tért. „Újra konkrétábbá kell válnia Maurer művészetének — írta a kiállítással kapcsolatban Pernecky Géza. — Ez kétféle módon képzelhető el. Vagy visszatér a képhez, vagyis a megrajzolt tárgyi világhoz (persze, ehhez új tárgyakat kell találnia), vagy tovább lép az anyagok felé, de akkor el kell hagynia a papírt... érdekes kiállítása máris magán viseli az átmeneti jelleget.”³

A kiállítást követő évben, 1967-ben a művész elgondolkodva jelentette ki. „Ez nem jelenti azt, hogy a rézkarc műfaját elvetném. Csak talán egy időre a grafika háttérbe szorul.”⁴ De persze mégis azt jelentette: ha az ember végigtekint eddigi munkásságán, észre kell vennie, hogyan vékonyodik, majd fogy el a grafikai szál, és hogyan adja át helyét a tárgy-jellegű alkotásoknak, hogyan válik egyre fontosabbá a műveken belül az eltolasos szerkezet, hogyan veszi át a (telj?)hatalmat a fotó, a film, a színek teret alakító ereje vagy a festmények furfangos geometriája.

2.

„próbáld egymás után,
próbáld egyszerre mind,
próbáld se így, se úgy”
(*Sem-jelek*)

Maurer, aki a Képzőművészeti Főiskolát elvégezve ugyan nem kapott diplomát, mert „nem felelt meg az elvárásoknak”, ugyanakkor a szakma és a műkritika kezdetől fogva elismerte kivételes rézkarcoló tehetségét, hamar beilleszke-

dett az ott már jelenlévő mesterek közé. De hamarosan kivált a mezőnyből, kibújt a hagyományból. Ő, aki fiatalon már a rézkarcolás elismert mestere volt, 1970-ben egy budai bérház második (vagy harmadik?) emeletéről ledobott az udvarra egy üres rézlemezt, majd lement érte, hogy kíváncsian megvizsgálja a deformálódott, megronsolódott fémét. Ez a gesztus cseppet sem hasonlít az elrontott rajz vagy valamely technikai hiba fölött mérgelődő rézkarcoló dühös mozdulatához, amint sutba vágja a sikerületlen munkadarabot. Ebben az előre megfontolt action gratuit-ben inkább kíváncsiságot, művészeti kalandvágyat kell látnunk: mi történik, ha...? hogyan? mi az eredmény? dokumentálható-e az akció, és az a lemez használható-e valamire? mire? Mindezekben a kérdésekben túl, végső soron a rézkarc-műfajnak, a rézlemeznek a megszokottól eltérő felfogásával találkozunk itt: nem technikáról (rézlemezre karcolt rajzkompozícióról, savakról, levonatról), hanem anyagról, magának a rézlemeznek materiájáról. Tudjuk, Maurer nemcsak magas fokon művelte a rézkarcolás mesterségét, de könyvet is írt róla.⁵ Ezért is érezhetjük, hogy a műtermek, vagy inkább a kézműves műhelyek fémes illata, savas levegője veszi körül azt a deformálódott nyomólemezt. A rézkarc-műfaj hagyományos eszközeit most elsősorban anyagként fogta fel; úgy bánt a fémlemezzel, mint háziasszony a kinyújtott tésztával: formálta, hajtogatta, eltűnődött a hajtogatás-roncsolódás nyomait őrző felületek és szélek fölött. Formálta az anyagot, amelynek korábban — gyakorlott rézkarcolóként, mestersége törvényei szerint — csupán a felületét használta. A lemezt nem síkként, hanem háromdimenziós materiaként fogta fel, alakítható masszaként kezelte, amely megőrzi a nyomokat; nem az alkotói folyamat első fázisa és végeredménye közötti közvetítőnek tekintette, hanem önállóan viselkedő anyagként. Végső soron az anyagok iránti elmélyült érdeklődés alakította már 1963–64-ben a *Pompeji-sorozat* formavilágát; a puhán szétfolyó, határozatlan körvonalú, amorf képződmények, az álomszerűen elúszó, bizonytalan térben lebegő alakzatok, a csipkeszerűen finom, amőbaszerű, sejtelmes felületek a savval történő maratás furfangos manipulációinak voltak köszönhetőek. 1970-ben jut el savval folytatott kísérletei végpontjára: a *Savcsöpögtetés nyomólemeze* című munkájával, ahol a sav végül átlukasztja a lemezt.

Három évvel korábban még megnyugtathatta Frank Jánost, hogy csak ideiglenesen hagyja abba a rézkarcolást, és néhány év múlva természetesen folytatja azt. 1970 után hosszú időn át készített még nyomatokat, de már nem tért vissza a műfaj klasszikus tradícióihoz. Későbbi

nyomatai elsősorban a nyomólemezzel folytatott akciók dokumentálására születtek.

Dieter Ronte jól látta, hogy Maurer „nem folytatni, hanem megváltoztatni akarja a hagyományt, ki akar bújni belőle”.⁶ A magyar grafika ment tovább a maga útján még éveken át, megőrizve érzékenységet, stílris sokszínűséget, illusztratív báját; Maurer azonban nem tartott vele: egy erőteljes fordulattal más irányba kanyarodott, és más irányba kezdte építeni az utat.

3.

„Szerettem volna, ha úgy van.
Nem volt úgy,
Kértem: legyen úgy.
Ugy lett.”

(*A puszta létige szomorúsága*)

Nem véletlen, hogy Maurer Dóra a maga akcióját abban az évben hajtotta végre — 1970-ben —, amikor a magyar képzőművészetben, de a hazai kultúra más területein is újfajta jelenségek tűntek fel. Korábban ismeretlen, olykor a hagyományt megkérdőjelező, mélyre futó és messzire vezető gondolatok, új nézőpontok, váratlan gesztusok, szokatlan kifejezési formák — a művészeti „másként-gondolkodás” hűségese jeleként (Maurer Dóra szellemében szólva: nyomai, lenyomatai) tűntek fel a láthatáron, hogy aztán hamarosan csendesen morajló földmozgásokkal rendezték át az ismert terepet. 1968-ra megérett az idő a változásra és teljes fegyverzetben színre lépett, betört a magyar művészet küzdőterére az a fiatal nemzedék, amely céljának azt tartotta, hogy visszakapcsolja a hazai művészetet az egyetemes áramlatok hálózatába. A világ is átalakulóban volt, már éreledtek azon a feszültségek, amelyek végül az európai fejlett társadalmakban a diákmozgalmak provokatív és anarchisztikus lázadásáig, a közép-európai szocialista országokban pedig a rendszer hosszan elhúzódó válságáig vezettek. Magyarországon az új gazdasági mechanizmus árnyékában az évtized vége felé lehetségessé vált az a viszonylagos engedékenység, amely ugyan nem bátorította, de — sokféle lehetséges szempont alapján — csak időnként és helyenként akadályozta az új-szemléletű törekvések létrejöttét.

Ha az ember csak nagy vonalakban gondolja végig a hatvanas-hetvenes évtized fordulójának azokat a művészeti eseményeit, amelyek a „másként-gondolkodás” fontos szellemi hajlékai voltak, nagyjából feltérképezheti azt a képzeletbeli hálót, amely a különböző művészeti ágak rokontörekvéseit már a kezdeteknél egybekapcsolta s a legkülönbözőbb elképzeléseket,

eszközöket közös szellemi burokba vonta. Amikor Maurer magasból leejtett fémlemezére, annak földre csapódó erejére és megroncsolódott formájára, vagyis Maurer gondolkodásának és gesztusának erejére gondolunk, látnunk kell körülötte a történések és művek közegét. Ezúttal csupán néhány, azokban az években született eseményt említenék, mert úgy hiszem, ezek szinte tapinthatón érzékletességgel rajzolják fel azoknak az éveknek atmoszféráját, s eléggé pontosan mutatják az összefüggéseket. Ma az 1966-os Stúdió-kiállítást az 1967 és 1970 közötti időszak beharangozásának látjuk. Aztán következett 1967-ben az első szobrászati szimpózium (Székesfehérvár, Könnyűfémű), 1968-ban szerveződött az első Iparterv-kiállítás, a Textil/Falikép '68; ebben az évben forgatta Sára Sándor a *Cigányokat*, és Gazdag Gyula a *Hosszú futásodra mindig számíthatunk* című filmjét. 1969-ben létrejött a második Iparterv-kiállítás, a Szüreenon-társaság bemutatója, ebben az esztendőben alakul meg a Pécsi Műhely, és megkezdí tevékenységét a Halász Péter vezette Kassák Ház Stúdió; ekkor készül Bacsó Péter filmje, a *Tanú*, ekkor kezdí írni Tandori Dezső az *Egy talált tárgy megtisztítása* kötet verseit, és megjelenik Konrád György *A látogató* című műve. A nevezetes Maurer-lemezakció évében, 1970-ben kerül sor az úgynevezett R-kiállításra és a pécsi Mozgás '70-kiállításra, megkezdődik a balatonboglári kápolnatárlatok sorozata, Pauer Gyula megírja a Pseudo-kiáltványt; megalakul az Új Zenei Stúdió és a Huszonötödik Színház; bemutatják Jancsó Miklós filmjét, az *Égi bárányt*. Ehhez a rövid felsoroláshoz hozzá kell tennünk még ezeknek az éveknek néhány olyan képzőművészeti alkotását, amelyek nyílt vagy titkos aknamunkájukkal ugyancsak aláásták és aztán meg is változtatták a művészet tradicionális fogalmát, és új lehetőségeket tártak fel a maguk és mások számára. Ha csak olyan művekre gondolunk, mint Jovánovics György nagy gipszfigurái (*Ember*, 1968; *Baj*, 1969), Pauer Gyula első pseudo-szobrai (ezek a pécsi Mozgás '70-kiállításán szerepeltek), Nádler István *Vonzások* című festménye (1970), Konkoly Gyula feliratos táblái (*Itt jelentkezzen öt egyforma ember*), Erdély Miklós *Tavalyi hó* című munkája (1970), vagy Haraszty István *Függemagzója* (1970), felidézhetjük azoknak a sorsfordító esztendőknek atmoszféráját. Engedélyek és tiltások között, alkalmi jóindulatot és ártatlan nemtudást felhasználva, szemfüles kol-

légák és jól értesült haverok segítették — olykor öntudatlanul — a kiállítások létrejöttét és a művek megszületését. Vagyis a gondolatok megszületését, amelyek aztán láthatatlanul, de sikeresen fokozatosan átformálták a magyar művészet arcát. Ma használt — anyaggal, képpel, mozgással, szoborral, tárggyal, műtárggyal kapcsolatos — fogalmaink eredetét kutatva ezekhez a hatvanas-hetvenes évek fordulóján bekövetkezett változásokhoz kell visszamennünk.

És persze, ha messzire előre szaladtunk is, vissza kell térnünk Maurer Dóra 1970-es lemezakciójához. A pálya nagy fordulatát jelentette, nemcsak azért, mert szakított egy műfajjal (bár a következő időben azért még rendszeresen rögzítette a nyomólemezzel folytatott akciók lenyomatát), hanem elsősorban a bátorság és erő miatt, amely a szerkezet, a sorozat, a folyamatosság iránti érdeklődésének (ez az érdeklődése a korai rézkarcokon már érzékelhető) szabad utat tört.

Az ifjú generáció tagjai különféle irányokból érkeztek az újat akaró törekvések küszöbére. Maurer a grafika, a rézkarc felől közeledett, és hamarosan rátalált azokra, akiknek gondolkodása azonos irányba tartott. 1973-ban képpers-kiállítást rendezett a balatonboglári kápolnában. Ugyanabban az esztendőben készült el *Triolák* című filmjének első változata, ebben az Új Zenei Stúdió egyik tagja, Jeney Zoltán működött közre. Egy másik filmjében (*Relatív lengések*, 1973–75) Haraszty Istvánnal és ugyancsak Jeney Zoltánnal dolgozott együtt. 1975-ben kezdte meg Erdély Miklóssal a Ganz-Mávag művelődési házában a kreativitási gyakorlatokat. A szálak összeértek.

KOVALOVSZKY MÁRTA

¹Németh Lajos: *Mai magyar grafika. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*. 1968. február–március. In: *Képzőművészeti Almanach 1*. (Szerk. Szabadi Judit.) Corvina, Budapest, 1969, 24–28.

²Szabadi Judit: *Grafikánk új törekvései*. Kortárs, 1968. szeptember, 1499.

³Perneczky Géza: *Két kiállítás*. Élet és Irodalom, 1966. október 24., 13.

⁴Frank János: *Szóra bírt műtermek*. Magvető, Budapest, 1975, 121.

⁵Maurer Dóra: *Rézmetset, rézkarc*. Corvina, Budapest, 1976.

⁶Dieter Ronte – László Beke: *Dóra Maurer. Arbeiten/Works/Munkák 1970–1993*. Present Time Foundation, Budapest, 1994.

AZ ERŐS NEMZET UTÓPIÁJA Morzsák Klebelsberg Kunóról

Mádl Dalmának ajánlom

Olyan időszakban, amikor a nemzet emelkedését gazdasági mutatókkal igazolják, kevesebb súllyal esik latba kultúrája, amely pedig gazdagodásának, elismertségének fontos tényezője. Trianon után hazánk mély válságba süllyedt. Nem látszott kiút, eluralkodott a pesszimizmus. Ebből a szemléletből mutatott menekvést gróf Klebelsberg Kuno, aki közéleti tevékenységének javát önzetlenül, anyagi haszonszerzés vágya nélkül a magyarság ügyének szentelte, s példája sok vonatkozásban — ebben is! — napjainkban sem vesztített időszerűségéből. Érdemei felismerésének bizonyítékai a róla szóló könyvek és tanulmányok, ahogy kúriájának eredeti formájában történő visszaállítása is.

Mint mindegyik elkötelezett reformernek, neki is voltak ellenfelei és rosszakarói, nemtelen támadó és irigyei. Olykor bíróságon kért és kapott elégtételt. Háta mögött némelyik közvetlen munkatársa is gúnyosan nyilatkozott róla. Mindazonáltal makacs kitartással, megalkuvás nélkül haladt célja, a művelt Magyarország megvalósítása felé. Megszámlálhatatlan beszédet mondott el, felterjesztések özönét írta s adta be a remélt pozitív végkifejlet reményében. Reálpolitikusként tudta, a kultúra sok pénz emészt föl, az iskolák és egyetemek alapítása és működtetése ugyancsak anyagi ráfordítást igényel, de úgy vélte, hogy Magyarország léte vagy nemléte az oktatás színvonalassá és általánossá tételén nyugszik, máskülönben elsüllyed a szláv óceánban. Újra meg újra hazafiúi kötelességnek, jövőépítő tettek nevezte a szellemért vállalt áldozatokat. Fennen hangoztatta, hogy az idegen és ellenséges környezetben a kultúrfőlény megvalósításával lehet szilárd államot teremteni. Már az első világháború éveiben megtapasztalhatta, mennyire szerencsétlenül alakult a magyarság és a nemzetiségek viszonya: a Julián Egyesület elnökeként a horvátországi magyarok kulturális gondozását irányította, majd a miniszterelnökség politikai államtitkáráként még inkább belelátott a nemzetiségi politika hibáiba.

A vesztes háború után Bethlen István első kormányának belügyminisztereként tevékenykedett, 1922 és 1924 között pedig kultuszminiszteri tarcát kapott. Ekkor fogalmazódott meg benne az elhatározás: a magára maradt, kis országgá nyomorított hazája felemelésének programja. Meggyőződése szerint az oktatás és nevelés színvonalának növe-

lésével olyan helyzetet lehet teremteni, amelyben a magyarság szellemi színvonalának emelésével be tagozódhat Európa közösségébe, s ebben alakíthatók ki a mindenki által remélt revízió lehetőségei. Ennek érdekében megszállott szenvedéllyel dolgozott, mert mindenképp meg akarta valósítani az utódállamokban élőkkel szemben a kultúrfőlényt, amely a nagy európai népekkel egyenrangúvá tette volna a megtépzott öntudatú magyarságot, s valóssá tette volna elszakított területeinek visszaszerzésére irányuló törekvését. Ehhez a magyarságnak már akkor megvoltak az európai szemhatárú, közismert művészei, akik a kultúra minden területén maradandót alkottak. Gyakran emlegette Herczeg Ferenc színpadi sikereit, Bartók és Dohnányi zenevilágának kiküzdött tekintélyét és Zala György szobrászművészetét. Tudatosan tájékozódott a hazai kultúrában, hite szerint fegyver nélkül is elismerést szerezhetnek tekintélyei a magyarságnak.

Klebelsberg Kuno tudatosan építette fel az oktatás és a kultúra megújított intézményrendszerét. Nem ötletelt, kész tervvel kezdett munkához, s ebben a tervben csak olyan célkitűzések szerepeltek, melyeket munkatársaival egyetemben megvalósíthatónak látott. Az első világháború gyászos végkifejletéből azt szűrte le, hogy reformokat csak békeidőben, higgadtan lehet eredményesen kivitelezni. Jól látta, hogy Magyarország a háború kárvallottjaként úgy lett kis ország, hogy miniszterelnöke, Tisza István ellenezte leghatározottabban a háborút. 1927-ben írta: „Nagy erkölcsi és politikai örökséget hagyott Tisza István nemzetére. Ebben a hagyatékban azonban kétségtelenül legértékesebb az, hogy ellenezte a háborút, mert mindinkább groteszken fog festeni az emberiség pártatlan részének öntudatában az, hogy az állítólag igazságot osztó győzők éppen azt az országot csonkították meg leginkább, amelynek vezetői államférfia ellenezte leghatározottabban a háborút.” (1927. november 1.)¹

Pontosan érezte, hogy a háborúnak a magyarság semmiképp sem lehetett volna nyertese. (Ebben is Tisza István véleményét követte.) „Tisza előtt a helyzet képe ekként úgy állott, hogy ha legyőznek bennünket, úgy elveszthetünk mindent, de győzelem esetén is rettegünk kell, mert hatalmas pozíciónk és közjogi helyzetünk a monarchia keretében lehanyaglanék és paritásos dualizmusos pozíciónkból a kialakuló föderáció egy néptörzsvé süllyedtünk volna alá. (...) De Tisza István akkor is férfi volt véges-végig, aki nem adott fel magából egy szemernyit sem, aki szembenézett a végzettel, a halállal, és mint hős, mint mártír esett el

a becsület mezején; a szó szoros értelmében beváltotta azt a mondását, hogy nagy akciókban el kell menni a golyóig. Tiszának ez a mártírhalála erkölcsileg azonos Batthyány Lajos, Perényi Zsigmond és az aradi tizenhárom nagyszerű helytállásával, s amiként az 1849-i heroikus bukás volt erkölcsi alapja az 1867-i kiegyezésnek, azonképpen Tisza mártír vérében újhodott meg 1919-ben, amikor a kommunizmus összeomlott, a nemzeti Magyarország.” (1929. október 31.)

Felismerte, hogy reformterveit el kell fogadtatnia a nyilvánossággal, ezért járta az országot, nyilatkozott, cikkeket írt, beszélgetett tevékeny hivatalnokokkal, s azokra a nagy elődeire hivatkozott — Széchenyre, Kossuthra, Deák Ferencre —, akik nemcsak hogy egyáltalán nem intézkedésekkel, hanem tollukkal szereztek hírnevet jobbitó elképzeléseiknek. Érezte, hogy kultúrpolitikai elképzeléseinek „sorsdöntő” a jelentősége, de óvakodott rendeletekkel érvényt szerezni terveinek, az érvelés és meggyőzés eszközeivel élt. A Trianont követő években a nemzetet eluraló pesszimizmust helyébe az alkotó, tettekkel önmagát igazoló hazafiság eszményét vallotta a jövő építése egyetlen normális lehetőségének. Hitt abban, hogy törekvései megvalósítása közben megértő, felelősségüket átérző politikusokra támaszkodhat. Közéjük sorolta Horthy Miklós kormányzót és elsősorban Bethlen Istvánt, kinek kormányába lépve kezdetek nagy munkája befejezéséhez.

„A legújabb kor országaiban az államhatalom erősen összpontosítva van, úgyhogy az összes lényeges dolgokat jóformán egy akarat, egy kéz intézi. (...) Parlamentáris alkotmányunk világában ez az ember szükségképpen a miniszterelnök. (...) A valóság az, hogy Bethlen István államművésze a szerencsétlenségek mélységeiből oda emelte fel Magyarországot, hogy egy stabil kormányzat rendbe hozta az állam pénzügyeit és visszaállította erőnk és jelentőségünk tudatát az európai köztudatba, úgyhogy Olaszországban olyan fogadtatásban részesült a magyar miniszterelnök, mint ahogy nagyhatalmak vezető politikusaival bánnak.” (1927. április 17.)

Fenntartás nélkül vallotta sajátjának Bethlen elképzeléseit, ezért is lett a kultúrfejlény gondolatának hirdetője és megvalósítója. A parlamentben szemléletes képpel élve kérte ehhez képviselőtársai támogatását: „A kiegyezés korának folyamán a bennünket környező országok előtt és felett mi közművelődési téren tényleg bizonyos előnyre tettünk szert, amelyet lehet röviden kultúrfejlénynek vagy hosszadalmasabban közművelődési elsőbbségnek, előbbre valóságnak nevezni. (...) *A világtörténelem végzetes útján* négy gépkocsi robot. Az első gépkocsi kénytelen gyorsítani, mert a másik három már nyomában van, már harsonajelt ad, jelezve,

hogy kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. (...) Arra a kocsira pedig, amely még elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva: Magyarország. Kérem: t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. (...) Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek (...) mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohasem leszek. (...) Én nem hozhatnám fel a magam védelmére Trianont. A *politikai Trianonba bel[le] kellett mennünk*, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.” (1928. május 4.)

1925-re készült el Klebelsberg Pogány Friggyessel közösen készített tervezete az oktatás és a kultúra átalakításáról. Az egyes elemek logikusan épültek egymásra, s igyekeztek minden fontos ágazatot átfogni, számítva az egyházak segítségére is. A katolikus egyház például hatalmas birtokai jóvoltából meghatározója volt az iskolázatásnak, némelyik rendalapító, például Kalazanci Szent József a modern órabeosztással forradalmasította az oktatást. 1927-ben Klebelsberg részletesen megindokolta a népoktatás szükségességét. Bőven szerzett tapasztalatokat a Julián Egyesületben. 1904 és 1914 között ügyvezető igazgatójaként a Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Szlavónia területén lévő magyar szórványtelepüléseken élőkét segítette gazdaságilag és a kultúra területén. Innen került a kultuszminisztériumba adminisztratív államtitkárnak, azzal a megbízással, hogy a népművelést irányítsa. 1925-ig itt dolgozott a népiszkolai hálózat megteremtésén. „(...) mikor a magyar államnak végre volt pénze népiszkolák építésére, akkor a részletes katonai térképen az utolsó faluig, az utolsó tanyaig, az utolsó majorig minden fel volt dolgozva, és elő volt készítve, jóformán csak egy villamosgombot kellett megnyomni, és megindulhatott a nagy munka.” (1927)

A tennivalók között elsősorban azokra a tájegységekre koncentráltak, amelyek addig szinte teljesen kimaradtak az oktatásból, és semmiféle kulturálódási lehetőséggel nem rendelkeztek. Ilyen volt a szétaprózott alföldi tanyavilág. A bajok orvoslására Klebelsberg több mint 300 tanyasi és külterki iskola építtetését rendelte el. Később derült ki, iskolák építésével nem orvosolhatók a bajok, hiszen tanítókrol is gondoskodni kellett, és meg kellett oldani a távolabb élők közlekedését. Am gondos munkával elhárították a nehézségeket. Olyannyira, hogy vasárnaponként tanítók vezetésével hallgatták a gyerekek Tóth Tihamér nekik (is) szánt szentbeszédeit. A tanyasi gyerekek rendszeres oktatása forradalmi lépésnek bizonyult.

Megoldatlanok voltak a Budapesthez közeli, az-
zal szinte egybe épült, ám közigazgatási szem-
pontból még különálló települések iskolaügyei.
Tanintézmények nem épültek, az órákat bérelt
helyiségekben tartották (templomok sem voltak
mindenütt, a hívek lelki ellátását agyonterhelt pa-
pok végeztek szükségképpén). Klebelsberg
felismerte, hogy körülbelül 10 ezer tanköteles gyere-
k számára több mint 200 tantermet kell létesí-
teni, erre is utasítást adott.

Keményen bírálta és majorsági iskolák létesíté-
sére ösztönözte a nagybirtokosokat, mert a lati-
fundiumok ilyen vonatkozásban ugyancsak elha-
nyagolták a területükön élőket (a „puszták népét”,
amelynek sok tagja félig földbe vájt cselédházak-
ban tengette sanyarú életét).

A helyzetet mindenképp javítani kellett, hogy
nagyobb célok is megvalósulhassanak. Klebelsberg
elképzelését mégis bírálták, főként azok, akiknek
anyagi áldozatokat kellett hozniuk. Nekik így vá-
laszolt: „A budapesti észjárásra jellemző, hogy igen
komoly és figyelemreméltó helyről kultuszminis-
zteri működésemet azért támadták meg, mert
tanyai népiskolákat építettem s hogy ezáltal tűr-
hetővé, tarthatóvá tettem a szétszórtan lakást a ta-
nyákon; holott iskolák hiánya a tanyás szülőt arra
kényszeríthette volna, hogy falvakba tömörüljön.

Ezzel szemben a száraz valóság az, hogy nép-
iskolák hiányában is azért tanyáján maradt volna
a nép, de még egy nemzedéken át megmaradt volna
az Alföldön az analfabétáknak az a magas szá-
ma, ami majdnem kirekesztett bennünket a ko-
molyan vett kultúr nemzetek sorából s alföldi
népünk gazdasági boldogulását is annyira me-
gnehezíti.” (1932. augusztus 28.)

Szívügyének tekintette a polgári iskolák szá-
mának és színvonalának emelését is. Ez az iskola-
típus az első világháború után lett igazán népsze-
rű: — amint fogalmazta —, „a kereső életre készülő
embernek nagyobb szellemi útravalót adó, egészen
speciális oktatási intézmény”. Megjegyzendő: na-
gyon fontosnak vélte, hogy az ide járók megfele-
lő színvonalú „szellemi útravalót” kapjanak, azaz
nem sorvasztották el a humán tárgyak oktatását,
hiszen ezeknek alapvető szerepet tulajdonított a
kultúrfölény megvalósításában. „Szükségünk van
— írta — a nemzet széles rétegei, nagy tömegei ér-
telmi szintjének igen számottevő felemelésére.”
A polgári iskola tehát nem felületes, hanem alapos
ismereteket adott, hozzájárult a benne tanulók nem-
zettudatának megszilárdításához és emeléséhez.
Ugyanakkor Klebelsberg küldetésének érezte,
hogy a középiskolákban eredményesen oktassák
az idegen nyelveket. A németet minden iskolati-
pusban kötelezőnek szánta, emellett azonban az
angolt és a franciát is elsajátítandónak vélte,
„újban” azonban az olasz sem elhanyagolható

(a magyar politika Mussolinival keresett minél
barátságosabb kapcsolatot). Annyival többek vagyunk,
ahány nyelvet tudunk — hangoztatta. Hogy a köz-
épiskolai nyelvoktatás minél eredményesebb és
sokoldalúbb lehessen, az egyetemi tanszékeket is
meg akarta erősíteni.

Gondja volt a leányoktatásra is (nagyobb váro-
sokban a koedukáció ismeretlen volt). Amint írta:
„A leányoknál is félretettem a furkációs rendszert
és számukra két középiskola-fajtát konstruáltam: a le-
ánygimnáziumot, amely a latint továbbra is taní-
tani fogja, és mint nálunk egészen új típust: a leány-
líceumot, amely latinmentes lesz és az oktatás
középpontjába két nyelvet és irodalmat állít. Az ál-
talános iskolatípus a leánylíceum lesz és a leány-
gimnázium csak olyan helyen tartható fenn, ahol
helyben leánylíceum is van, mert nem lehet a szü-
lőket és a leányokat arra kényszeríteni, hogy jobb
belátásuk ellenére kénytelenek legyenek latinos köz-
épiskolát igénybe venni.” (1926. december 25.)

Reformterveinek megvalósítása végett különös
figyelmet tanúsított egyetemek iránt. Úgy emle-
gették, mint egyetemalapítót, s valóban: új egye-
temek alapításán és a régiek kibővítésén fáradozott
ernyedetlen buzgalommal. A kolozsvári egyetemet
Szegedre, a pozsonyi Pécsre telepítette. (Az utób-
biraól érdekesen írt Thienemann Tivadar, a szel-
lemtörténet meghonosítója. Színvonalukról el-
lentmondó közléseket ismerünk: Kolozsvári
Grandpierre Emil lesújtón nyilatkozott a pécsi ok-
tatásról, Szegeden viszont élénk szellemi központ
alakult ki.) Klebelsberg az egyetemeket a szellemi
elitképzés műhelyeinek szánta, a parlamentben el-
hangzó ellenvetéseket keményen visszaverte. A pé-
csi egyetem kiépítésének tervét bírálókat is elhall-
gattatta memorandumával (Pécsset Heidelbergnek
nevezte.): „A magyar Heidelberg újban meg-
mozdult, gyönyörű kiállítás emlékiratot küldött
szét a közélet jóformán minden számottevő tagjá-
nak, lándzsát törve a pécsi egyetem kiépítése mel-
lett. A memorandumnak, úgy látszik, nagy volt a
meggyőző ereje, mert a büdzsé vita során meg-
lepetés ért, s míg korábban még egyik-másik kor-
mánpárti szónok is, elismerem, nagyon udvarian-
san és mérsékelt hangon, de sokallta az egyetemeket
és különösen az azokra fordított kiadásokat, most
rendre álltunk a dunántúli képviselők vagy hét-
nyolcan és mindegyik követelte a Pécsset égetően
szükséges építkezéseket.” (1929. június 16.)

A „kiművelt emberfők” számának szaporítása
céljából vitatta a sokak által támogatott numerus
clausust. „Ha valaki ezt az indennitási vitát vég-
gighallgatta, annak az lehet a benyomása, mintha a
magyar kultúrpolitikának csak egyetlenegy nagy
kérdése lenne, és ez a numerus clausus. Egyesek ha-
tározati javaslatokat nyújtottak be a tekintetben,
hogy töröljék el a numerus clausust, mások pedig

viszont olyan irányban nyújtottak be határozati javaslatokat, hogy szigorítsuk annak végrehajtását. Szóval a vélemények elágaznak, a látszat azonban minden oldalról kétségtelenül az, mintha nekünk ma a kultúrpolitikában nem lenne más égető kérdésünk, mint ez a probléma. Nem csinálok titkot abból, hogy én a numerus clausus elvileg nem helyeslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözlött erre a maradék Magyarországra, úgyhogy ma kétségtelenül kellett volna nagyobb számban vannak az intelligenciának olyan tagjai, akiket a maguk szakmájában foglalkoztatni nem vagyunk képesek.” (1924. január 29.)

Nagyigényű (és a maga számára is bizonytalan) vállalkozása a Collegium Hungaricum hálózatának megteremtése volt. A tapasztalatok azt mutatták, hogy sok fiatal keresi tudása elmélyítését külföldön, de a legtöbb esetben nem az állam pénzén. A fentől jövő segítség hatalmas pénzekbe került, s a megterülés bizonytalansága, idejének megjósolhatatlansága még őt is megriasztotta, bár szilárdan kitartott elképzelése megvalósíthatósága és hasznos volta mellett. Sokat jelentett számára, hogy tervét a kormányzó is támogatta, s a magyar kultúra hírvivői őszinte sikereket arattak például külföldi kiállításainkon, felkeltve azt az igényt, hogy Európa egyes államai támogassák kulturális elképzeléseit, egyfajta — nem gazdasági — exportot. Ismételten hangoztatta, hogy kiszabadulva Trianon utáni kisebbségi érzésünkből, meg kell mutatni Európának kultúránk értékeit, s ezáltal a következő nemzedékek számára is megbecsülést és aktív támogatást szerezni. A Collegium Hungaricumban nevelődő és európai szemhatáru fiatalok a hazai kultúra és művelődés gazdagításában is jeleskedtek, nagyon kevesen voltak, akik külföldön keresték boldogulásukat, hiszen hazatérve megfelelő állások és lehetőségek várták őket, jövőjük biztonságos és kiszámítható lett. Klebelsberg arra törekedett, hogy a hazai és a külföldi művelődés elemeit egészséges arányban vegyítő fiatalok legyenek a vágyott kultúrfőlény megalapozói. Nemcsak a Collegium Hungaricumok alapítását szorgalmazta és segítette, hanem tekintélyes számú külföldi ösztöndíjat is alapított. Némi büszkeséggel mondhatta el: „Ezekről a gondolatokról vezérelve 166 külföldi ösztöndíjat alapítottunk. (...) E végből klasszikus-filológusainkat és archeológusainkat Athénbe és Rómába, romanistáinkat Párizsba és Rómába, germanistáinkat Bécsbe és Berlinbe, angol nyelvészeinket Aberdeenbe, fizikusainkat, kémikusainkat és biológusainkat Berlinbe, Dahlembe és Cambridge-be, orvosainkat Bécsbe, technikusainkat és közgazdáinkat az Egyesült Államokba, történészeinket Bécsbe és Rómába, művészeinket Rómába és Pá-

rizsba, jövő diplomatainkat Genfbe, Párizsba és Oxfordba, katolikus teológusainkat Rómába, Bécsbe és Münsterbe, a protestánsokat Genfbe és Berlinbe küldjük. Bécsben, Berlinben és Rómában Collegium Hungaricumaink vannak, és ez a Collegium Hungaricum elnevezés nemcsak üres név, hanem törvény útján megalkotott intézménytípus, amely rendszeren különféle osztályokra bomlik. Bécsben és Rómában a Collegium Hungaricum keretében történeti kutatóintézetek vannak, Rómában pedig osztály művészek számára műtermekkel, de főképp otthont adnak a collegiumok fiatal tudósoknak, akik doktori vagy mérnöki okleveleiket már megszerezték és ismereteik kiegészítése végett bizonyos külföldi intézetekben tovább dolgoznak. Csupán modern filológusaink mennek már főiskolai tanulmányaik tartama alatt külföldre, hogy az illető élő nyelvben tökéletes kiejtést, és megfelelő társalgási készségre tegyenek szert. A Collegiumokban lakást és ellátást biztosítunk, de emellett a többi városokba kézi ösztöndíjakat adunk.” (1930. február 18.)

Személyesen is meggyőződött arról, eredményes-e a fiatalok külföldi képzése és továbbképzése. Ellátogatott Rómába, Berlinbe, Bécsbe, Helsinkibe és Varsóba tapasztalatokat gyűjteni. Személyes jelenlétével is jóindulatra hangolta a kormányokat, hogy támogassák Magyar Intézetek szervezésére kialakított terveinek megvalósítását.

Természetesen tudta, hogy a magyar kultúra legfontosabb műhelyei nem külföldön, hanem idehaza vannak. Körömszakadtáig küzdött, hogy a költségvetésekben kellő arányban szerepeljenek a kultúrára szánt összegek. Fontos feladatának mondta a Zeneakadémia támogatását (olyan kiválóságok működtek az intézményben, mint Bartók, Kodály, Hubay Jenő, Dohnányi), s megfelelő apánázst küzdött ki a színházak számára is. Óvakodott attól, hogy hatalmi szóval beleavatkozzék működésükbe, nem politikai meggyőződése vezérelte intézkedéseiben, hanem a minőség megőrzésének és követésének igénye.

„(...) mosolygok azon, ha valaki mennydörög azért, hogy nálunk Ady-kultusz van. Franciaországban Verlaine sokkal dekadensebb irányzatot képviselt, és a franciák Verlaine-t mégis magukénak vallják. Ez egy kornak szükségképpen irányzata volt (...), és éppen abban van a magyar nemzet európai mivolta, hogy minden európai szellemáramlat eljutott hozzánk — de éppen csak hozzánk, mert a Balkánra nem jutott el. Amiatt tehát, hogy egy európai szellemáramlat — ha egyénileg nem is helyeselhettük — megvan nálunk, nem kell panaszkodnunk. Egyik jele ez annak, hogy mi, igenis teljesen be vagyunk kapcsolódva az európai szellemi, irodalmi és művészeti áramlatokba. (...)

Mi az, amire az államnak ügyelnie kell? Kettő. Az egyik az, hogy mind a két irányzat képviselve

legyen: úgy a konzervatív, mint a haladó irányzat, és tényleg azoknál a kinevezéseknél, amelyek itt támadás tárgyát képezték, mind a két irányzat képviselve volt, a konzervatív irányt képviselte például Glatz és Réthy; a másik szempont, amelyre igazán ügyelni kell, az, hogy minden irányzathoz az igazán tehetséges embereket kell kiválasztani. (...) Lehet bármilyen az egyéni felfogása valakinek Csókról vagy Vaszaryról, de, hogy Csók és Vaszary a maguk irányában jó művészek, azt senki kétségbe nem vonhatja.” (1924. január 29.)

Olykor kemény küzdelemben érvényesítette elképzeléseit Klebelsberg Kuno, kivált a hadügyérekkel kellett csatáznia, akik mind magasabb kiadásokat szántak fegyverkezésre. Horthy átérezte a kultúrfőlny eszméjének jelentőségét, de — nemcsak ő — az elcsatolt területek minél gyorsabban megvalósuló visszaszerzését vélte a legsürgősebbnek, ezért szövetségeket keresett, akik viszont a kultúrfőlny helyett a katonaság főlnyét gondolták a legelső megvalósítandónak. Klebelsberg nem hátrált meg, de kompromisszumokat kellett kötnie, emiatt több fontos elképzeléséről is le kellett mondania. Ám nem szűnt meg hangoztatni, hogy a nemzet kulturális és szellemi felvirágoztatása mindenkinek közös érdeke, legyen akár törzsszökös, akár asszimiláns tagja a nemzetnek.

„Valamennyi beszéd, hírlapi cikk és törvényjavaslat (...) egyetlen életcél, egyetlen életideál szolgálatában áll. (...) Mindenütt a magyar műveltség megmentését és felvirágoztatását igyekeztem erőmhez képest szolgálni és azon túl a magyar ügyet, mert ha idegen hangzású nevet viselő magyarnak szabad valamiben különböznie a többi magyartól, ez a különbség csak abban állhat, hogy a szenvedő hazát, ha lehet, még jobban szeresse.” (1927. március)

„Szerencsére, úgy látom, nem hiába nyúltam annyiszor tollhoz éppen a magasabb műveltség érdekében. Szerencsére vannak jóhiszemű emberek is, akiket meg lehet érvekkel győzni. Korábbi jóhiszemű ellenfeleim közül egyre többen lépnek hozzám a parlament folyosóján és a társaskörökben és — ki hal-kan, ki hangosan, ki a sajtóban, ki a parlamentben — férfiasan megmondják és megvallják: *Igazad volt!* Egy vetés érik itt, de nem az én vetésem ez, hanem a nemzeté.” (1928. március 4.)

Attól a pillanattól, hogy a Bethlen-kormány tagja lett, kölcsönös szolidaritást vállaltak a miniszterelnökkel, aki ugyancsak azonosult a kultúrfőlny megvalósításának eszméjével, s a költségvetések megtervezésénél lehetősége szerint komoly anyagi erőket összpontosított erre a célra, kockáztatva azok bírálatát, akik gyorsabb és hatékonyabb gazdasági fejlődést, ütőképesebb katonaság megeremtését sürgették. Velük ellentétben a miniszterelnök sok kérdésben távlatosan gondolkodott és

intézkedett (és részben ez lett a veszte; a pillanatnyi érdekek szerint gondolkodók, a türelmetlenek általában népszerűbbek, mint a megfontoltan építkezők; a magyarok különben is hajlamosabbak a percek megbecsülésére, mint az órákéra). Mindketten tisztában voltak azzal, hogy a kultúrfőlny megvalósítása áldozatokat kíván, ám nem kételkedtek eredményességében. Az idő sajnos nem adott lehetőséget ennek ellenőrzésére, hiszen a Bethlen-kormányt megbuktatták, a második világháború után pedig veszteségeink csak növekedtek. (Még emlékszem első elemista koromból az osztályteremben függő hatalmas plakátra, Nagy-Magyarország térképével, s az aláírásra: „Nem! Nem! Soha!” Hová lett ez a reménység, amely nemzedékeket éltetett, s néhány esztendeig valóra válni látszott?...) Pedig Bethlen és közvetlen munkatársai 20 évvel előre gondolkodtak és terveztek.

„Bethlen István (...) a most kezdődő nagy rekonstrukciós műben a művelődést a magyar nemzeti erő többi tényezőivel egyenrangúnak tekinti. (...) Mintegy húsz évre előre szerves programot állítottunk fel, megállapítva a szükséges intézkedéseket és intézményeket s azok egymásutánját. (...) Ilyen eljárás mellett elérhetjük azt, hogy a végén egy hatalmas mű kerekedik majd ki, és a végrehajtás fokozatossága következtében évente mégis csak kisebb, könnyen viselhető áldozatokra lesz szükség.” (1926. augusztus 25.)

Történetietlen volna Klebelsberg vitathatatlan eredményeit a mába átültetni, hiszen működése óta a kultúra fogalma hihetetlen mértékben gazdagodott, de például az iskoláztatás és az egyetemek területén visszafejlődés érzékelhető, melynek gyászosak lesznek a következményei. Nemcsak az ismeretek és a tudás csökkenésével kell számolni, de a nemzet tudat hanyatlásával, az áldozatkészség elsorvadásával is. A pedagógus-pálya egyre kevésbé vonzó, a külföldre távozott fiatalok pedig nem is fontolgatják hazatérésüket. Klebelsberg áldozatossága, a közérdeket előnyben részesítő magatartása is példánk lehet. Joggal mondták a „legnagyobb álmú magyar kultuszminiszternek”. Napjainkban sajnos a kultúrának és az oktatásnak nincs külön minisztériuma, holott szükség volna rájuk, hogy megszűnjön a kapkodás, távlatok nélküli tervezés. Sok egyéb pozitívuma mellett ezért is érdemes fel-felidézni Klebelsberg ténykedésének pozitívumait. A felnövekvő nemzedékeknek, de az öntudatos, művelt, ideálokat valló magyarságnak is tartozunk ezzel.

RÓNAY LÁSZLÓ

¹Az idézeteket a Kairosz Kiadó „Magyar örökség” sorozatának Klebelsberg-ről szóló kötetéből válogattam. (Válogatta és szerkesztette: Újváry Gábor, 2013.)

FÉNYES GOMBOSTÚK ISTEN KÖRME ALATT

Visky András:

Nevezd csak szeretetnek

Bár Visky András a nyolcvanas évek óta publikál verseket, költői és drámaírói munkásságában az ezredforduló után vált meghatározóvá az őt és családját érő traumatikus diktatúratapasztalat: a költő apját, az evangéliumi ébredésben aktív szerepet vállaló Visky Ferencet a román hatóságok 1958-ban bebörtönözték, édesanyját és annak hét gyereket (köztük az akkor másfél éves szerzót) pedig kitelepítették. A Szentírás nyelvi és fogalmi erőterében értelmezett traumatapasztalat nemcsak több verssközet és dráma központi motívumává vált, de a szerző teljes irodalmi és színházi életművére meghatározó hatást gyakorolt.

A *Nevezd csak szeretetnek* verseiből csak néhány szól direkt módon a szülőkről és a traumalelkezetéről, a hátsó borító szövege mégis ennek az emlékének idézi. Visky költészete ugyanis akkor sem érintetlen ettől a tapasztalattól, ha éppen nem direkt módon ír a kitelepítésről. Lírai paradigmája a fogság és a szabadulás dimenzióiban működik, nála ezek a fogalmak a lét metaforái. Erre a legjobb példa a kötetből talán a *Röhrig Gézának* ajánlott vers, a *Mint a lovat* (49), amely jellemző módon írja egybe a pusztai vándorlás öszövecséges történetét saját családtörténetével. A két narratív horizont fizikai szinten is találkozik: „Átkeltek a Jordánon, / majd a megáradt Dunán, / átvonultak az előszobánkon is”.

A verseskötethez képest vasos, 130 oldalas könyv formailag és tematikusan is sokszínű: a versek a pársoros miniatúrtól a hosszabb, balladisztikus történetközpontú költeményekig, a magánéleti, irodalmi és színházi referenciájú szövegeknek át a nagy, bibliai témákat aktualizáló, átíró és kommentáló művekig széles skálán mozognak. Ez utóbbiak a kötet IV. ciklusában szerepelnek. Láthatóan ez az a terület, ahol Visky lírája leginkább elemében van, hiszen itt a legnagyobb a tét: a személyes hangú meditációk Barjézus, Pál apostol, Betsabé életének egy-egy mozzanatából vagy épp Mózes temetéséből elindulva sosem öncélúan és nem is didaktikusan, hanem problémaként kommentálják a hivatkozott igéket. Megkerülhetetlen, olykor megoldhatatlan feladatként, amelytől nem szabadulhatunk. De talán nem is a probléma az, amitől szabadulnunk kell.

A *József és testvérei* című (52), *Ascher Tamásnak* ajánlott vers — amelynek zárósora adja a kötet

címét is — jól illusztrálja Visky módszerét: az ismert történetek új fényben való felmutatását. József testvérei az éhínség során Egyiptomba (azaz tudtukon kívül: az általuk eladott Józsefhez) vonulnak: „Mennek a gyilkosok, mennek / lefelé, egyenesen József kitárt / karjaiba, örök jövővények. // Csak a befogadó bosszú ment meg / attól, aki vagy, nevezd csak szeretetnek”. A kötet vége felé haladva egyre hosszabb versek, monológok és — jobb szó híján mondjuk — elbeszélő költemények következnek. A *Több gondom volt magával a testtel* (97) című egy az egyben a *Visszaszületés* című, Kertész Imre *Kaddisa* nyomán készült dráma egyik fejezete, a jegyzetek előtti utolsó vers pedig Visky *Caravaggio terminál* című drámájának függeléke: *Caravaggio elkészíti az eltűnt képek leltárát* (121). Előbbit olvashattuk egy dráma részeként: a *Visszaszületés* a *Ki innen* című drámakötetben jelent meg, utóbbi pedig címével egyértelműsíti a *Caravaggio terminál* című Visky-drámához való tartozását. Ez felveti a kérdést, hogy másként olvassuk-e ugyanazt a szöveget verseskötetben, kvázi-töredékként, versek között? Előbbi egy koncentrációs táborból visszatért, de a polgári életbe visszailleszkedni képtelen ember hangja, aki továbbra is magában hordja a tábort: „van más rend, mint a tábori?” — kérdi. Utóbbi Caravaggio eltűnt képeinek fikatív leltárja, amint a festő egyenként kommentálja az eltűnt képeit, eltűnésük körülményeit. Ezek a beszélői helyzetek azok, ahol Visky igazán remekel: amikor nehéz (és talán nem is szükséges) eldönteni, hogy szereplőit vagy monodramát olvasunk.

Poétikájára ugyanis nem annyira költők hattak, hanem a modernizmus válságából és traumáiból táplálkozó irodalmak, mindenekelőtt a beckett-i abszurd dráma és Kertész Imre prózája. És persze a mindent átítató bibliai szövegvilág és az attól elválaszthatatlan (nemcsak a kitelepítésre, hanem az egész diktatúrára értendő) fogságtapasztalat. Versei balladisztikus monológok, amelyek az emberi lét abszurditását mutatják föl. A keresztény költészetben mindig ott a kísértés, hogy ezt valahogy feloldják, de Visky verseiben éppen ezek a túlfeszített, paradox helyzetek mutatnak rá emberi kategóriáink szűkösségére, elhasználtságára. A szentség és a véres brutálítás, a győzelem és a bukás, a Szentírás szövegei és saját történetünk nem választhatók, sőt nem is választhatóak el élesen egymástól, sőt: a pólusok közötti oscillálás ad lehetőséget, arra, hogy elhasznált szavaink újra megteljenek élettel, hogy valami valódi, érvényes, jelentéssel bíró jöjjön

létre. *A történet vége: a régi Isten* (104) című vers a legjobb példa erre: ebben a falusi harangozó mesél, vagy inkább: gyón a régi isten haláláról, aki „gyermek volt még”, és „nagyon is udvarias férfiak” „megvagdoszták a húsát / sőt dörzsöltek bele / körme alá fényes gombostűket szúrtak”. A diktatúra embertelensége és a szakrális passiótörténet úgy járja át egymást, hogy az mindkét jelentéssíkot erősíti: a traumatörténetet megszenteli, a passiótörténetet hús-vér valóságként mutatja fel a vers — ez a feszültség adja Visky költészetének erejét.

A modernista optimizmussal való leszámolás Viskynél nem áll meg a nagy narratívákkal szembeni posztmodern szkepszisben, sőt: szinte minden szövegében a Nagy Narratívába botlunk, de személyes téttel bíró, elkeseredetten komoly kérdésfeltevései megóvják mindenfajta konformizmustól és ideologikumtól, és az olvasót is versről versre kirángatják minden (esetlegesen még meglévő) komfortzónájából. Visky ugyanis ódzkodik mindentől, ami könnyen jövő, magától értetődő, megnyugtató. Kényelmetlen kérdésekkel faggatja az Urat, de a faggatózásban ott a remény, hogy a válasz lehetséges. A (cinizmustól mindig mentes) szkepszis és a reménynek ez az öncsalás nélküli, makacs fenntartása a manapság sokat hivatkozott metamodern paradigmához rokonítja, amely önmagát a posztmodern utáni, de attitűdjében a modernizmus és a posztmodern között oszcilláló, és ebben a dinamikában a kettőt meghaladó áramlatként definiálja. „Fell kell szabadítanunk magunkat a béklyó alól, amit egy évszázad modernista ideológiai naivitása hozott létre, és szerelmes utódjának poszttraumás cinizmusa zárta le”¹ — írja a metamodern gondolat egyik alapító művésze, Luke Turner. A fentiek fényében láthatjuk, hogy Visky András legutóbbi kötetében a radikális ellentétek feszültségében létező, abból energiát nyerő oszcillációs logika jelen van; ugyan nem annyira a modern-posztmodern, sokkal inkább a szent és a blaszfém,² a kortárs és az örök, a magasztos és a brutális pólusai között. Mindezt azonban kár lenne egy népszerű irányzat nevével fémjelezni, hiszen a komplexitás dinamikája épp a korstílusokon túlmutató művek sajátja Szent Ágostontól Pilinszkyig és tovább. Azoké a szövegeké, amelyek bepillantást adnak a kettéhasadt kárpit mögé: arról beszélnek, amiről csak hallgatni lehet. (*Jelenkor*, Budapest, 2017)

MOLNÁR ILLÉS

¹Luke Turner: *Metamodernista kiáltvány*. (Ford. Horváth Benji.) Helikon, 2016. december 10.; <https://www.helikon.ro/metamodernista-kialtvany/> (2018.02.03.)

²Lásd: „Bibliát nem úgy olvassuk, mint egy muzeális tárgyat, hanem azt mondjuk, ez a nyelv mindig megújítja magát. Miért? Mert szent. Azt hiszem, a szentség közelébe — és ezt a mondatot most félve mondom ki — nem tudunk jutni anélkül, hogy ne vállalnánk a blaszfémiát. A blaszfémia a szentség kapuja.” *A szó, ami kimond engem — Jakus Ágnes interjúja Visky Andrással*. 2016. augusztus 11.; <http://www.parokia.hu/v/a-szo-ami-kimond-engem/> (2018.02.03.)

HÁNY MÉTER A LÁTÓTÁVOLSÁG? Kántor Péter: *Valahol itt*

Kereső várakozás, várakozó keresés alakítja Kántor Péter új kötetének véletlen találkozások szötte költői alapvetését, melyet megtalált apróságokra kiterjedő figyelmével összegez a *Valahol itt* című, 2017-ben megjelent kötet kezdő költeménye — már-már lemeztelenített egyértelműséggel: „Vár valamit. Keres valamit” (*Egy madár repül*). Az összegzés ezáltal elérhetővé formálja a versek karakterét és az őket érlelő eljárásokat, hisz e szövegvilágban épp a külvilágból érkező esetlegességek válnak játékosan közvetlenné, áttetszően szándékolttá és metaforikusan jelentéssé. Ekképp a spontán (a szándékolatlanságot vagy tudatlanságot imitáló folyamaton keresztül) felfedezett szép lesz a versek motorjává, s a metaforaképzést is ilyen véletlenszerűnek tűnő szösszenetek generálják — általában közvetlenül a képből, egy-egy látványból kölcsönözött kiindulópontból. Ezek után már majdhogynem mindegy lesz, hogy a beszélő az utcán sétál-e, vagy a természetre figyel, esetleg képzeletben vagy valóságosan is múzeumok terein jár-ke, fotókat szemlél, mert ezeken keresztül az ismerőség érzése folyamatosan feszültséget hoz létre: a visszaemlékezés feszültségét.

Ködből kirajzolódó alakok sorakoznak értő megszólításra várva, a mindenkori nézőnek szegezve a kérdést, ahogy a Helmut Schulze-fotó ürügyén beszélő költemény, a *Köd a Gohliser Strassén* szól: „ez jön, amaz egy, vagy fordítva, mindegy, / mi közöm hozzá? Mi közöm mindehhez?” Szemünk előtt születnek a belátások, így a spontaneitás a szándékolttá műalkotás ellenében képviseleti a poétika fő elgondolásait, akkor is, amikor gazdagon szerteágazó műfaj, az ekfrázis több képviselője talált helyet a kötetben, például a visszatérően ismerős Lucian Freud-, Vermeer-, Van Gogh-, Brueghel-ekfrázisok, melyek ellenpontozzák a kötet átütő világossággra törő, dalokká formált, beszélgetések nyomvonalain kirajzolódó, átlátható karakterét. Ennek visszatérő volta nem újdonság, hisz Kántor Péter korábbi kötetének felütésében is hasonlóan járt el, miként a *Megtanulni élni* verssorozat első része váltig ismételtgeti:

„A kis dolgokkal fogom kezdeni”. Apró részletek uralását jelenti e célkitűzés, hogy adandó alkalommal ki lehessen bontani őket az összetettebb szövegszervezés, egyenesen egy egész kötet irányában. Hisz a képleírásokat tartalmazó *Boldog ember* ciklus nyitóverse is egy vászonra festett férfi hát megidéző leírásával veszi lendületét, a rámutatást szó szerint a megnevezésre redukálja, miközben észrevétlenül sóhajtásszerű, mindennapi beszédfordulatot állít vissza a szó konkrét és valóságos jelentéstartalmára, s e libikókaszerű nyelvi jelentésjátékra utal ekkor, nem kevés iróniát mozgósítva: „Egy hát, igen. Egy ember háta.” Ahogy pedig a sóhajtás (hát igen) rámutatásra fordul, a hangsúly az egy számnévből határozatlan névelőt képez, a bizonytalanságot kifejező módosítószó (hát) a testrész célzatos megnevezése válik (hát), érzékelhetően ironikus távolságtartással jelenetezett pátosz kíséretében.

A pátosz egyébként is meghatározó vonása a képleíró verseknek — felsorolásokon, részletező megfigyeléseken, ritmikusan fel-felmerülő hasonlatok szövedékén át a szövegek erős érzelmi hatást váltanak ki anélkül, hogy valójában érzelmek lennének. Sőt, ez utóbbit némiképp hártják is maguktól, mégpedig a hasonlító-jelenetező leírás útján, feledtetve azokat az elemzési és értelmezési gyakorlatokat, melyek esetében a szöveg közeli felfejtése mérhetetlen távolságra veti a mű esztétikai valóságát. Kántor Péter szövegei a körültekintő, gondos leírás által közelebb tudnak férközni a megfigyelt műalkotáshoz, s e hatás megteremtésében a kis lépések poétikai eljárását látom kulcsfontosságúnak.

A várakozás folyamatában és a kivárt jelenléti alkotó közegében születő belátásokat követi a versbeszéd. Mégsem szemlélődő, inkább vitatkozó-monologizáló odafordulás jellemzi rendre a megszólalást, látványból kiinduló személyes üzenetet hordoz minden egyes kijelentés az élet maga alakította képeiről. A már idézett *Köd a Gohliser Straßén* egy fénykép leíró elbeszélése, ezen belül pedig leginkább egy elbeszélő fotó némaságát feloldó beszédfolyamnak lehetne nevezni. A látványból indulnak a leírás kijelentő mondatai („Köd van a Gohliser Straßén”), és a tárgyilagos kommentárba helyenként beszüremkedik egy-egy átfogó, metaforikus ténymegállapítás: „Mintha a semmi kezdődne ott puhán, a sarkon túl”. A fotó részletező bemutatása ekkor pillanatról pillanatra vált az elvont metaforikus és a részletező konkrét közlés végpontjai között, ahol

*Átellenben épp arra tart néhány ember,
alig kivehető, homályba vesző alakok,
mint elmosódott, halvány kottajegyek.
A köd elnyeli a hangokat...*

Miközben a köd sűrű anyagához hasonló, sejttésszerű áttűnések írják újra a látványt, jelezve az

eltűnés véglegesen egyirányú folyamatát, a mondatok és mondatrészek, metaforák és hasonlatok láncszerűen egymáshoz is szövezik őket, s a felszíni szerkezetben kapcsolatfenntartó szerepet kapnak. A szó összekötő szövedékét jelöli a vers felületén az ember eltűnését feloldó hangok beszédben tartása, hisz amit a köd eltüntet már a látókörből, azt a mondat szemantikailag visszaadja, vagyis a köd ugyan halvány kottajegyekre halványítja az emberek alakjait, ám a következő mondat a hangok témáját kibontva mégis visszaidézi őket. Ez a jövátétel mozgatja a Kántor-mondatokat: a nyelvben, tehát a látvány szavakból formált, beleérző kiolvadásában visszaadni a látókörön kívüli létezőket, messze a látóhatáron túl, mely ugyan a Schulze-fotó esetében nem lehet több „huszonöt méter” távolságánál, vagy ahogy a *Ködben* című vers jelenetezi: „Felszívott minden színt a szürke, / özszeolvadt az ég és a folyó, / elmosódtak a határvonalak.” A köd, az elmúlás redukciója így ellentételezhető az emlékezés szólamaival tükröző, múltba tekintő, valamint a jelen aprólékos leírásában megoldást kereső, leíró jellegű beszéd által. A vers is „a ködből jött, / azért, hogy megegye a ködöt”, látványból a semmiből érkezett, valójában az emlékezés végtelen idejéből, miként a generációk egymásra következő sora: „Most annyi idős vagyok, / amennyi az apám volt, mikor meghalt, / mondta az apám egy nap” (*Indián*). A felidézett jelenre utaló, mégis múltat idéző „most” kitágítja az időt, megnyitja az egymásra következők sorát.

A jövátétel törekvése egyfajta rituális szövegszervezést is lehetővé tesz: a költemények hosszú sora kérdezi ugyanazt: „Mi közöm nekem (...) ehhez a kékeszürke alkonyi derengéshez...?” A látványból kiinduló, megragadó jellegzetességek mind jelentést nyerne, minden megfigyelt állapot személyes jelenlétet hordoz, a beszélő a maga személyes meglátását teszi hozzá. Közel és távol, (valahol) itt és ott különbsége oldódik fel a déja vu felismerő katarzisaiban. „Vagy ez is volt már?” — gyanakodhatnánk Esterházy Péterrel, hisz alakok és történések mind a személyesen is túlmutató közös alapélményéből táplálkoznak, ebbe a lényegi közösbe képesek lejutni a konkrét személyes élménytől távolodva. A lépéstávolság a személyes élménytől és érzelemtől pedig meghatározóan befolyásolja a szövegek érzelmi állapotát, mely úgy juttat el a szenvedélyes felismeréshez, hogy közben nem engedi szóhoz a konkrét személyes érzelmet: a félelmet, a rettegést csak távolról szemléli, tárgyilagos hangja a leírás monologizáló kimondásában oldja fel mindezeket. Ugyanígy a kedélytelen közönyt is ebben a lépéstávolságban szemléli, kis lépésekben, miniatűr témákban, elgyötört dallamfoszlányokban („De hát mit mondjak? Mit mondhatnék? / *Te vagy a fény az éjszakában!*” [kiem. az eredetiben — Sz. Cs.] *Mi fájt? Gyere, mesélj!*).

A költő tehát újtára indul, lejegyzí a leghétköznapibb látványokból szerzett tapasztalatait, ez érzékelhetően eltökélt célja, ahogy Ottlik Géza írja: „Ami megtörtént az emberrel, vagy amit tesz, amit vele tesznek, amit szeretne, amit tapasztal, érez, lát, hall: [az író] azt mind átéli, tudomásul veszi, reagál rá, visszagondol rá, rendezni próbálja, hordozza, építi, szóval éli az életét.” Kántor Péter is e „létezésszakmában” keresi a dolgok megszólíthatóságát, s ugyanakkor fülel, mi szólítja meg őt magát. Összegzően kérdezi: „Hogy jutottam idáig el? / És hogy jutok innen tovább?” (*Az óváros felé menet*). A mindenkori egyedi eset leírására tesz kísérletet a kérdező, a képeket látó, a megjelenéseket észlelő beszélő. Ez történik akkor is, amikor egyetlen kép leírását határozza el, amelynek egyediségében és a képen ábrázolt személyességet is magába foglaló jelenlétében valami általánosabb megfogalmazására készül. Minden egyes tárgynak, ahogy minden embernek egyéni története van, melyet ábrázolhatóságában megjelenít. „Üres fotel a kandalló mellett. / Csak most állt fel belőle valaki, / most hagyta el a helyét, a szobát” (*Egy fotel*). A költői beszéd az egészből, a totalitás látványából indul, innen érkezik az egyedihez, a mindig egyhez. Az *Egy fotel* ekfrázisa arcképszerű felrajzolása egy történetiséget őrző tárgyi létezésnek, melyet a képen keresztül ismer fel a mindenkori látványt felidéző néző: „Vagy ez a te foteled, és akárhol is vagy, / történjen bármi bármikor veled, / ez a fotel, ez őrizi a helyed?” Látótávolságon belülre kell férkőznie a versnek, hogy a kép, a fotel, a látvány közelében megszülethessen a belső lényeg, mely mindannyiunk számára jól ismert, közös alapformákat tartalmaz.

Szintén a totális látvány részletezésével indul az *Egy nő az ablaknál* című képleírás, amely látótávolságon belül is jelzi az egyedi megközelítésének nehézségeit. A kép földrajzi elhelyezkedését tárgyaló sorokat („Egy nő ül az ablaknál, / egy ideig Párizsban ült az ablaknál, / most meg Londonban ül az ablaknál”) az alak statikusságát megszólaltató, a bemutatás dilemmáit is tagláló gondolatmenet követi:

*moccanatlanul, ölébe ejtett kézzel
és mintha egy kicsit elfordítaná a fejét,
az ablak felé, de éppen hogy csak,
vagy nem is — nehéz erről biztosat állítani,
ugyanis a feje szinte teljesen árnyékban van*

ahogy a látott vonások leírását a sejtethető részletezése:

*és mintha kontyban lenne a haja, igen,
de hogy barna-e vagy szőke, azt nem tudni,
ahogy azt se, hogy a szája kicsi-e vagy nagy,
a szája leginkább csak egy sejtetem*

Ez a nem jól kivethető, csak sejtethető vezet el az egyáltalán nem látható, a zeneiség, a hanghatás

szférájának a mű konkrét szövegvonzásában felcsendülő részleteiig, melyek maguk is felhasználják a nyelv zenei komponenseit. A költemény ekkor a csendhez és a csendbe halkan belesuttogott szavakhoz érkezik. Ez a csend azonban nem hanghiány, nem néma, ahogy az ábrázolt nőalak sem láthatatlan, hanem úgy beszélés és halk hangú, mint egy zenemű feszültség előtti pillanatai: „és a csend, ami mindenhol hallatszik, / mindent átjár és mindent betölt teljesen”. A csendnek nem is csupán hangja van, nem csupán jelenlétel képes elárasztani a teret, de színe is lesz, a festmény domináns színe ily módon hangfestő szerepet kap: „a csend is barna természetesen, / és ebbe a csendbe valaki halkán / belesuttogja: Edgar Degas”. Ezek a sutogott szavak és az utánuk következő, hátravetett jelzős szerkezetek retorikailag, a ritmika és az alliterációk pedig zeneileg telítik a mondatszerkezetet: „de alig lehet hallani, olyan halkán, / és alig lehet érteni, olyan barnán”. És míg az első túlzás a hallásra utal mindkét szóalakban, a második már a kép színhatását teszi hozzá, két szókapcsolat összeillesztésével újratertve az értés és látás összefüggéseit. Ez egyúttal világossá teszi, hogy a megértés ismét az *itt és most* megvalósuló látványból érkezik. Ezen a ponton ér a költemény retorikai tetőpontjára, mely a mozdulatlanság („meg se rezzen”), az állókép („nem történik semmi”) a jelenlét dologi végessége („nincs is más semmi”) és az élet belső összefüggéseit vonja össze: „ez az élet”. A ritmika, az alliteráció, a szerkezeti ismétlődés keltette eufónia megemeli a feszültség szintet, miközben legalább olyan jelentős a hangfestő szavak jelenléte, mely ezt az eufóniát kiemeli. A kép konkrét fizikai helyzetének részletezésével veszi kezdetét a képleírás, amely jellegzetes atmoszférateremtő erejét mozgósítva a csend megszólaltatására, a halk szavak hallhatóvá tételére vállalkozik, hogy végre keretbe foglalva a költeményt megismételje a címet, egyben az első sort, szárazon, mintegy a zenei szenvedély elragadtatásából, a pátosz magnetikus vonzásából kijózanítón önmaga nyugvópontjára juttatva: „Egy nő ül az ablaknál”.

Szintén atmoszférateremtő erő bontakozik ki a Van Gogh-festmény életre keltett képleírásában, a *Boldog emberben*, mely a kötet költeményeinek azon csoportjához tartozik, mely nem monológokat keres vagy belső gondolati megszólalásokat épít újra, nem sejtéseket formál kijelentéseké, hanem a láthatatlan megszólaltatására tesz kísérletet, hasonlatosan Rilke *Archaikus Apolló-torzójának* Tóth Árpád fordításában ismert soraihoz: „Nem ismerhettük hallatlan fejét, / melyben szem almái értek. Ám a / csonka test mégis izzik, mint a lámpa, / melybe mintegy visszacsavarva ég / nézése.” Hisz hiányzik ugyan az ember a

képről, ám minden pontja, a kép minden vonása rámutat: a mindenkori boldog-boldogtalan emberre. A költemény két alappillére a látvány és a festő fiktív vagy valóságos bejegyzését idéző sora, mely érzelmmel tölti meg az ábrázolt tér- és végtelenbe nyúló időviszonyokat, egyetlen mondatban felidézve, amit lát, amit gondol, amihez hasonlónak tartja. „»[H]a visszánézek majd, sóvárgó szerelemek«”, idézi a vers a festőt, s a megelőző sorok látványelemeivel a kép időtlen tér idejébe állítva részletezi a látottakat.

Az emlékek a jelen aprólékosan megfigyelt részletein keresztül lépnek működésbe, s a nyelvben keresnek feloldódási lehetőséget, egy kioldó pontot. A visszaemlékezés folyamatát tárják elének, ahol átláthatókká lehetnek, értő befogadásra találhatnak: „egyszer csak, mintha tegnap lett volna, / olyan tökéletesen tisztán láttam / azt a kórházi termet az üvegfallal” (*Az üvegfal előtt*). Ez a poétika rétegenként bontja le a személyes élményanyagot alkotó mondatot a határáig, melyen — mint a gyermekkori élmény kórházi üvegfalán — túl már a közös élmény szólhat ki egyetlen ember aktuális életeseményéből. A versek erre figyelnek, írniak minden találkozást a nyelvbe rejtett belátás megvallott reményében. „Pedig van néhány probléma” — szól a *Van néhány probléma* címet is viselő versből, s Pilinszky *Napló* című költeményének gyorsbejegyzéseit („M. megéri a pénzt, azt hiszem. / N. elviselhetetlen. / O. fajánk.”) és Arany János ismert versét a téma hétköznapi egyszerűségével szatirikusan parafrázáló sorokban, a talált szöveg és a meglelt sorok játékaival ismét a beszéd új jelentésrétegeket adományozó eseményére helyezi a figyelem fókuszát, melyet a beszélő végül mégiscsak felold, s meghagyja az esetlegesség beszédszervező logikáját, hangsúlyosan lezáratlanul:

*Pedig van még néhány probléma,
meg mernék esküdni rá.*

De most hagyjuk a többi.

A megidézett szövegek jelentését ugyanúgy hétköznapi beszédhelyzetekbe ágyazza a vers, ahogy máskor a hétköznapi fordulatokat forgatja meg jelentéseiben. Ugyanez a lezárást elhagyó, nyitott szövegszervező eljárás merült fel Kántor Péter legutóbbi, 2016-os megjelenésű prózakötetében, az *Egy költőháncos feljegyzéseiben*, mikor a végtelenül hullámzó, emlékek sokaságából álló, számtalan kiágazást magában foglaló történeten hajtja végre a nyitott lezárást: „— Jó — mondta —, tartsunk egy kis szünetet. Vagy — ő azt se bánja — maradjon ez most így, befejezetlenül” (*Egy befejezetlen történet*). A lezáratlan és befejezetlen mű a feszültséget nem készül feloldani, legfeljebb továbbgördíti. Eledézni a szavakkal feloldhatót, ebben a mindent kimondó, világosságra törő versnyelvben csak a kis

lépések elvét jelentheti ismételten, melynek költői ajánlata, hogy vele a költészetet a maga megoldásra váró kérdéseivel lépésenként térképezzük fel, mindvégig a konkrétumok szigorúan szabott nyomvonalain haladva.

A konkrét érzéki és az elvont metaforikus jelentés keresés közti dilemmát nyitja meg a fül-szövegre nyomtatott *Párbeszéd* című dialógus:

— *Na és sikerült neki?*

— *Mire gondol?*

— *Megtanulni élni.*

— *Ja persze, persze.*

— *Sokat vacakolt vele.*

— *Köztünk maradjon...*

Minden szöveg és cím, a kötet cím is felfogható egy dialógus részletként, ám olvasóként ennek csupán egyik oldalát észlelhetjük a versekben. Így, habár némelyik közülük párbeszédkísérlésként mutatkozik meg, valójában monológokban lép színpadra Kántor Péter költészete. A kötet számos pontján bonyolódik egyoldalú dialógusba (vagyis végső soron ismét csak monológba) kortársakkal, közelmúltban elhunyt költőtársakkal, például Orbán Ottóval („Ki ez? De hisz ez Te vagy, Ottó!” *Találkozás egy régi nagy harcossal*), Petri Györggyel („Hol is ültünk épp? A Tulipánban! / Dohányfüstben és nagykabátban.” *Petri 70*), s a versszövegek a személyes emléket mindannyiszor a saját poétika monológjaiban jelenetezik. Akárcsak a *Párbeszéd*ben, eltalált egyszerű kijelentő mondatok fűzik egymás szavába ékelve egy már megírt életmű darabkáit, melyekkel a párbeszéd résztvevői félszavakból is megértik egymást. Emblematicussá ez az eljárás teszi a verseket, hisz a közelség, vele a közös létezés mindenki számára elérhetővé tehető alapulvát az egyszerű kijelentések viszik előre — egészen az irodalmi beszélgetőtársak megidézéséig vagy a képleírő versek néma mintázatait kihangsúlyozó monológjaikig.

Az alanyi költőt megszólaltató beszédmódok ennek következtében továbbra is a közelség monológjaiban kapnak erőre, a költemények belső terét uraló *itt és most*ban. A verseket a kötet egészében is érdemes együtt látni, s ekkor a cím jelentéshálózatát, a *Valahol itt* jelentésmezőjét orientálhatja az *Egy nő az ablaknál* című képleírás negyedik sora: „de itt is hajszára ugyanúgy, mint ott”, a hely, a tér vonatkozásait fölülíró jelenlétre irányítva a figyelmet, mely a variációs formában megismétlődik: „a látvány ismerős neki régtől fogva, / a kinti épp úgy, mint a belső, / a párizsi épp úgy, mint a londoni” — kint és bent, „vagyis ugyanaz mindig. Ez volt az egyedüli témám” (*L. Freud utólag nyilatkozik a modellekről és a témáról*). E figyelem ugyanakkor a távolság dimenzióit felnagyítani is képes: „Itt a Földön, vagy ott a Holdban” (*Harlekin lépeget*). A keresés eltökéltségét jelző, bi-

zonytalan nyomvonalú, ám egzisztenciális tétellel bíró *Elmentem érte* című vers pedig ugyancsak fozkozhatatlanul kutatja — nem tudni mit, de annál eltökéltebben, csak a keresés céljának közelét érzékelve: „valahol itt”.

A versek költői világában a metaforikus építkezés látványosan az érzéki, konkrét jelentésből ered. Ebből fakadóan a ritmika ironikus áttételeken át ismételten megjelenik ott, ahol az egyszerűt, közvetlent is jelenetezi. Ezt a kötet nyíltan vállalja: „megyek az óváros felé, megyek, / s jobbra-balra tekintetek”. Ahol a ritmus, a ze-neiség közköltészeti jelleggel felüti a fejét, oda valami, leggyakrabban az írónia, távolságot iktat szinte észrevétlenül, jelöletlenül a szöveg szemantikai terébe. Lehet ennek kiindulópontja a játékos jelentés keresés ürügye, mint a már idézett *Az óváros felé menet* versben, mely szintén ebből az ironikus hangvételtől jut el a gyermekkori emlékek megidézésének játékosan mitikus meglátásokat felidéző terébe, ahol a felnőttnél már értelmező meglátásaival kombinálja a gyermeki hangvilágmagyarázó elképzeléseit: „nézd, egy kinyújtott kéz — egy bója / valakinek kapaszkodója”. A felnőttnél és gyermeki emlékezet ki-be jár a szövegen keresztül, az újra bejárt út vagy az újragondolt távolság és a felidézett emlék nem válik el élesen egymástól, egészen a lázalom végpontjáig: „megy le a nap, megy fel a lázad, / szorítja a cipő a lábát, // valahol énekelnek — halod? / ismerős a hang — a te hangod”. A vers itt kapcsolódik a kötet alaphangját képező emlékezéshez, melynek rituáléja a keresés, az útközben gyűjtött meglátások szenvedélyes gyűjtése. *Az üvegfal előtt* című vers tehát szintén a gyermekkori emléket vonja ki a pillanatnyiság konkrétumaiból, metaforikus falat emel az elmúlás történeti távlatai elé, ismételten szóhoz juttatva az egykori némaságot: „álltam az üvegfal előtt szó nélkül, / és néztem, ahogy mentek, mentek el, / mi pedig maradunk, sok beteg gyerek”. Ami a múltban kimondhatatlan volt, azt az emlékezés a jelen állapotaital való összevetésben képes lehet megszólaltatni.

Ehhez a monologizáló, beszélgetést indítóványozó karakterhez kapcsolódnak a *Boldog ember* ciklus képleirő költeményei is. A képleirő versek is a beszélgetés szituációjába illeszkednek, a képeket monológokká alakítják, beszéltetik, miközben minden belátást megidéző esemény egy korábbi emlékhez kapcsolódhat („Ez is volt már, az is volt már” *Világvéig*), másfelől pedig a mindennapi beszédhelyzeteket lebontó és újraépítő mondatfűzés keresi az egymásba érő szavakat:

„Mert talán egyetlen szó is elég, / Nem, egy szó nem elég, annál több kell. / De ha már van egy szó, / könnyebb találni hozzá egy másikat” (*Találni szavakat*). A beszélő mindig közel lép, de sosem túl közel, hogy látószöge egybeolvadjon a tanulmányozott jelenséggel, képpel, tárggyal. Úgy veszi át a festő nézőpontját vagy az ábrázolt jelenség perspektíváját, hogy közben létrehoz egy bensőséges közeget, melyen keresztül a kép némasága megszólaltathatóvá válhat, s a kép feloldódhat a szavakban, átléphet a biztonságos és megértő, ezáltal pedig felszabadító nyelvi közegebe. A képek aktuális megszólaltathósága pedig más és más témákat hoz felszínre.

Pontosan eltalált mondatokon át elérhetővé válni, készen állni nyelvhasználatunk aktuális hétköznapi és ünnepi pillanataira, észrevenni a mindenkori mást, a másikat, aki vagy ami mindig más, tehát „Egész más” (*A fehér ló*): a kötet célkitűzéseit egyszerűség, monologikusság, világosságra törekvés teljesíti be annak érdekében, hogy tisztán és érthetően kivédje a félreértéseket, s hogy az egyirányú közléseknek semmi ne állhasson útjába. Helyenként a határig bontja le ez a fegyelem a vers építkezését, de mindent és mindenkit felsorakoztat, ami és aki jelen van:

*csak Vincent meg a szél meg én,
egy fasor, egy nagy sárga parasztház Arles közelében
valahol,
elszórva pár piros pipacs, pár részeg fehér virág dalol,
az ég kék és a magas fenyőfák törzse rozsdabarna...
(Boldog ember)*

A kötet a nézés eseményén keresztül a közös létezés síkjára engedi a költészet megszólaltathóságát. Rituális tudása az ismétlődés, az újrafelismerés szakaszain keresztül járja be a hétköznapi valósággelemekkel átszótt ráismeréshez vezető utat. Lépésről lépésre halad előre a konkrét látványelemektől aprólékos gonddal a valósághoz közelítő megfigyelő ritusa, rituális tudása, mely a kis dolgokkal kezdi eltökélten a vizsgálódást, míg kimondhatóvá nem válik, hogy „elmondtam mindent, amit a Gohliser Straßéről tudok” (*Köd a Gohliser Strassén*), s végül e fokozatokon keresztül elérkezzék az emlékezéshez. Kántor Péter az áttetsző nyelvi szövegszervezés, az egyértelmű, érthető, jól érvelő metaforikusság nyomvonalán tételezi az érvényes megszólalási lehetőségeket. Azokat a versszólamokat juttatja szóhoz ezáltal, melyek szem előtt vannak, a rejtett ugyanis — e részletező poétika szerint — legbiztosabban a nyilvánvalóban lelhető fel. (*Magvető*, Budapest, 2017)

SZALAGYI CSILLA

KÖNYVEK KÖZÖTT

KIHÍVÁSOK

Pomogáts Béla irodalmi tanulmányait tartalmazó kötetének címét kölcsönöztem beszámolómhöz. Az irodalomról szólni eddig is kihívásnak bizonyult, hiszen elmélyült filológiai munkával igazolta a tanulmány vagy a bírálat írója véleményét. Újabb azonban egyre határozottabban hatol be az irodalomról való véleményünk kialakításába a pártpolitika. Nagyon kevesen szabadultak régen is világnézeti begyökéreseiktől, de mára ez az egyik uralkodó szempont. Egy évszázada senki sem rótta volna meg Krúdy Gyulát, Móricz Zsigmondot vagy Kosztolányit, hogy a liberális *Nyugat* mellett az *Életben* is megjelentették azokat az írásait, amelyeket Andor József lapjába illőnek gondoltak. Ez a nyitottság is hozzájárult egy-egy életmű sokszínűségéhez, eszmei változatosságához. A párt-szempontokat követő szerkesztők viszont nem feltétlenül ízlésüket követik, hanem azéhez alkalmazkodnak, akitől a pénz kapják. Pomogáts Béla szerint ez a jelenség a művészeteket, főként az irodalmat fenyegető legnagyobb veszély. (Ha a szoborállítás gyakorlatára tekintünk, ide sorolhatjuk a képzőművészet bizonyos területét is.)

A kötet két részben tárgyalja a kihívásokat. Az elsőben a szerző a rá jellemző hozzáértéssel és alaposággal elemzi az erdélyi magyar irodalomra főként Trianon után váró kihívásokat, amelyek közül a legegésztőbb a megmaradás és a színvonal őrzésének mikéntje volt. „Az erdélyi irodalom (...) Janus arcot mutat felénk — olvassuk az *Erdélyi irodalom* című tanulmányban —: egyfelől a maga nemzeti (nemzetiségi) felelősség- és szerepvállalásában, másfelől abban az irodalmiságban, amelynek mértéke mindig az esztétikai érték, és sokak véleménye szerint sohasem (...) nemzeti szolgálatvállalás.” Egyetértéssel szembesülhetünk Pomogáts Béla vélekedésével: „Ez a szolgálatvállalás mindazonáltal elválaszthatatlan az erdélyi magyarság irodalmától (s általában minden kisebbségi magyar irodalomtól — R. L.), minthogy voltak korszakok (az utolsó és leginkább brutális alig néhány esztendője ért véget, ha egyáltalán véget ért), amidőn az irodalomnak kellett vállalnia azt, hogy minden áttételezés nélkül a nemzeti élet egyetlen otthona, műhelye és megnyilvánulása legyen.” E küldetéses feladat ellátása során számtalan termékeny és természetlen eszmecsere bénította a kibontakozást, amelynek vágya és reménye Pomogáts Béla írásainak legjellemzőbb eleme és mozgatója. Ezekre a termékeny ösztönzésekre ma különösen nagy szükség van, hiszen érezhetően csökkenőben van,

vagy hamis jelszavak mögé húzódik a nemzetért érzett felelősség, amely Illyés Gyulának mozgatója volt. (*Hungarovox Kiadó*, 2017)

A korszerű művészi magatartás és cselekvés egyik ösztönzője erkölcs és esztétika szimbiózisa. A múlt században Babits Mihály életművében egyesült harmóniában mindkettő. Ezért is lehet Babits a mai művészeknek is útjelző ösztönzője. Még a halálba hanyatló Babits példája is! Magatartását épp a halál közelsége tette követésre érdemessé. Ezeket a „halálos” éveket tárgyalja a Babits-kutatás egyik élharcosa, Téglás János *Néma interjúk Babits Mihálllyal* című könyvében (*Hungarovox Kiadó*, 2017). Azokban az években, midőn Babitsot nem óriási jelentősége szerint, hanem világnézeti szempontok alapján szorították a második sorba, Téglás János a nyomdaipari szakközépiskola diákjával könyvművészeti remeklésekben mutatta meg az író életművének csomópontjait, s ezzel általános megbecsülést vívott ki magának.

A költő halállal vívott küzdelmének egyik legmeggrázóbb leírásaként tartom számon édesapám versét a betegágyán fekvő költőről, aki magányosan várta a közeledő véget, felesége ugyanis, hogy kipihenje az ápolás fáradalmait, a Vaskapuhoz utazott. (Sokan nem bocsájtják meg neki.) Az öt élete utolsó hónapjaiban felkereső újságírók kérdéseire a költő csak írásban tudott válaszolni, innen Téglás János kötetének címe. (Szinte ellenpontja az ugyancsak Téglás János szerkesztésében megjelent *Autobiográfiák* című kötet, Babits jövőbe is tekintő életrajzainak gyűjteménye, kiváló jegyzetekkel.) (*Hungarovox Kiadó*, 2017)

Miközben a néma interjúkat olvastam, azon gondolkodtam, mekkora kihívás halálra ítéltlen megőrizni egy szerep emelkedettségét, híven a *Jónás imájában* leírtakhoz. Micsoda lelkerő kellett ahhoz, hogy testi szenvedéseit — kínjait! — leküzdve az emberi lét legnagyobb emlékeinek őre maradjon! Egyik utolsó ilyen jellegű írása önvallomássá formálódik.

A kórház és Esztergom-Előhegy között ingázott költő idegesen szembesült azzal a ténnyel, hogy nincsen ereje saját művei írására. Állapota csak azt tette lehetővé, hogy egy tragédiát, Szophoklész *Oedipuszának* kefelevonatóját javíttassa. Anyagi helyzetük is megrendül: sokba kerülnek a gyógyszeres, s a hatalmasra duzzadt orvosi személyzet dotálása. Felesége Basch Lóránthoz fordul segítségért, amit a mai olvasó pironkodva nyugtáz. A kor legnagyobb költője — létbizonytalanságban, miközben a nála sokkal tehetségtelebnek viszonylagos jólétben éltek. A történelem olykor ismétli magát: megéri feladni az elveket. Az értel-

miség kiválóságai aggódva figyelték állapotának romlását. Ortutay Gyula remek naplórészletét idézi ennek igazolásául Téglás János: „(...) ezekben a nehéz, barbár időkben pusztán jelenlétére is szükségünk van, hátha még ez a pusztaság is visszatart embereket, megakadályoz jóvátehető dolgokat.” (1940. június 7.) Abszolút naivitás, de jól mutatja, mekkora tekintélyre volt a beteg írónak, akire természetesen akkor sem, később sem hallgattak az ordások. Hogy hallgattak volna rá, ha már beszélni nem tudott? Egymást követték a látogatók baljós, fájdalmas beszámolóiban Babits állapotának fokozatos hanyatlásáról. Hat héttel halála előtt Szabó Zoltán Illyés Gyula és Gellért Oszkár társaságában kereste föl. Látogatásáról az *Ünnepekben* számolt be. Szorongató, ahogy a beteggel szembesül: „Mikor arról beszélünk, hogy jobb színben van, mint nemrég, mosolytalan arccal legyint, fáradtan a kezével. Ez a lemondó legyint a sírig hatol. Jobban ijeszt, mint bármi diagnózis.”

Külön érdekessége volt Radnóti Miklós látogatásának, hiszen *Lábadózó szél* című kötetéről Babits elég lekezelően nyilatkozott. A fiatal költő azonban túlemelkedett sérelmein, Vas István és Ortutay Gyula társaságában kapaszkodott fel az előhegyi házba. Naplójában megrendítő sorokat írt látogatásukról, melyet *Csak csont és bőr és fájdalom* című költeményében is megörökített. A kevésbé ismert *Naplóból* idézem:

„Esztergom. Babitséknál. Gyulával és Pistával. Társaskocsin megyünk, délben indul, megérkezünk, rögtön nekivágunk a hegyeknek. Fenn a ház elhagyottnak látszik, a verandáról kinyílik a táj. Szétnézünk és kilihegjük magunkat. Aztán Gyula benyit a hallgató házba. Kis idő múlva kijön, bevisz. Mihály az oldalsó szobában fekszik, fájdalmasan sovány és barna. Két kézzel fogja meg a kezünket. Leülünk az ágy körül, én Ildikó kis székére. Szájáról olvassuk a szót, néha nem sikerül, ilyenkor ír. Egymás között beszélgetünk. Ilonka jön be, nem vártak, Gellért elfelejtett bejelenteni. Sört hoz, cigarettát tölt. Könnyebben megy a beszélgetés, Ilonka jobban érti Mihályt, tolmácsol. Irodalomról (a Csizma az asztalon-t olvassa) és a háborúról beszélgetünk. Mihály néha fájdalmas, gyötrődő szájpattintgatással mozdul az ágyban. Gyomrán táplálják, beszélni nem tud és még új fájdalomai is vannak, a veseköve megmozdult, vesemedence gyulladás, zsába, irtózatos. Hamar elfárad, búcsúznak. Jövünk, gyakran kijövünk... gyógyulj meg Mihály!... Gyula új angol detektívregényeket ígér. Ilonka kikísér. Nincs kedve már élni — panasolja elgyötörtén. Még megnézzük Tündért, a kutyát, (köhög, aszpirint kapott) és a két kölykét, gyönyörű komondor-farkas keverék. Felírom a nevem a falra, Ilonka virágzó olajágát vág nekünk búcsúzóul, a »béke olajágát«, s lemegyünk.”

Téglás János eddig is sokszor bizonyította, hogy legkiválóbb filológusaink és irodalomnépszerűsítőink egyike. Ez a két gyűjteménye tovább erő-

síti meggyőződésünket, s hozzájárul Babitsról való ismereteink gazdagításához.

A jeles pécsi irodalomtudós, Nagy Imre számára komoly kihívást jelenthetett Várkonyi Nándor irodalomtörténész monográfiájának elkészítése. Műve (*Várkonyi Nándor. Portré és tabló*) a Pannónia Könyvek sorozatában jelent meg (*Pro Pannónia Kiadó Alapítvány*, 2017). Várkonyiról köztudott volt, hogy Pécs irodalmi életének egyik mozgatójaként meghatározó szerepe volt a *Sorsunk* című folyóirat működtetésében, emellett kitűnő érzékkel figyelt föl a fiatal tehetségekre, például Weöres Sándorra. Továbbá hasznos irodalomtörténeteket írt, amelyeket egyetemistákén gyakran fogtattam, hiszen *Az újabb magyar irodalom* című összefoglalásban mindenkit szerepeltetett, aki 1880 és 1940 között írónak minősült (sokukat mára elfeledtük, hogy okkal, vagy ok nélkül, abban a kérdésben nem mernek állást foglalni: mindenkit sajnálók, aki elenyészik, kiesik irodalmi tudatunkból).

Várkonyi Nándort betegsége arra kényszerítette, hogy ne csak ismereteire, hanem képzeletére is hagyatkozzon. Részben ezzel a módszerrel írta műveinek egy részét. A *Sziriat* tetralógia képszerűségével egyik sem vetekszik — kitűnő elemzése olvasható a monográfiában —, ám mindegyik telve van olyan adalékokkal, amelyek megismerése jelentékenyen tájítja ismereteinket és a különféle korokról kialakított képünket. Ebből a szempontból *Pergő évek* című önéletrajzára külön felhívnam a figyelmet. A 20. századi egyetemes magyar irodalom egyik izgalmas kísérletében, a már említett pécsi *Sorsunk* folyóiratban is fontos volt Várkonyi közreműködése. Nagyon fontos adalékokkal gazdagítja Nagy Imre a lap történetét, hiszen korábban meglehetősen elfogultan értékelték; ez a részfejezete igazságtéves is, hiszen nemcsak Várkonyi szerepéről ír, hanem a folyóirat történetét is áttekinti. Hasonló méltánylással szólhatunk a Janus Pannonius Társaságról írt elemzéseiről is. A monográfus néhány méltatlanul elfelejtett irodalomtörténészre, így Rajnai Lászlóra is ráirányítja a figyelmet, bizonyítva, hogy felfedezésre váró értékeink rejtőznek a sárguló papírlapokon. Fontos megfigyelése a monográfusnak néhány értékálló konzervatív regény „felfedezése”. Utolsó pillanat, hogy jelentőségük szerint értékeljük egyiket-másikat. (Kitűnőek a Lovász Pál költészetéről írtak is.) Várkonyi ízlését olykor vitatták munkatársai, de ezek az összeütközések nem világnézeti különbségekből, hanem ízlésük különbségéből adódtak, például Kodolányi János kapcsán. Elmondhatjuk, hogy a műve körülüli viták máig sem jutottak nyugvópontra. Jelentőségét senki sem vitatja, de kevés az elkötelezett olvasója.

Nagy Imre igen alapos könyve jelentős hozzájárulás irodalmunk 20. századi történetének megismeréséhez. Egyben felhívja a figyelmet mulasz-

tásainkra, hiszen méltatlanul keveset foglalkoztunk a vidéki városok irodalmával, pedig a teljes képhez ezek is hozzátartoznak.

Végezetül, de nem utolsósorban egy érdekes interjúkötetről, Farkas Judit *Helytállókjáról* szólnék néhány szót. A kérdező nevét lapunkból is ismerhették olvasóink: mély érzésről valló novellái igazi tehetségre utalnak. Az interjúkról is elmondható ugyanez: bevezetőjében Kaiser László foglalkozik is a műnem legfontosabb elemeivel, a felkészültséggel, készítője érzékenységgel és a kérdezett iránt tanúsított alázatával.

Farkas Judit a kaposvári *Búvópatak* című folyóirat főszerkesztője. A főszerkesztő Csernák Árpád ösztönzésére kezdett novellákat és interjúkat készíteni. Ezek a beszélgetések jórészt a Balaton vonzásában tevékenykedő írókról és művészekről adnak képet, olyan körről tehát, mely a pécsihez hasonlóan értékőrző és -teremtő, a nagyközönség azonban kevés tagját ismeri és becsüli. Művészek és olvasók kapcsolatának elmélyítésében fontos a könyv ösztönzése — gratulálunk a szerzőnek. (*Hungarvox Kiadó, 2017*)

RÓNAY LÁSZLÓ

VÖRÖS ISTVÁN: THOMAS MANN KABÁTJA

Vörös István új regénye — rögtön az elején érdemes leszögezni — nem könnyű olvasmány. Kimondottan nagy odafigyelést igényel, ha az olvasó pontosan követni szeretné a meglehetősen szerteágazó gondolatfolyamot, mely könnyen elsodorhat. A *Thomas Mann kabátja* című regény mélyvíz lehet a filozofikus olvasmányokhoz kévéssé szokott befogadók számára. Ugyanakkor a szerző érezhetően lubickol ebben a mélyvízben: igen gazdag kulturális és filozófiai ismeretanyagot mozgat, ám helyenként felmerül a gyanú, hogy ebben a közegben a szerzőnek mintha nem is lenne szüksége az olvasóra, aki könnyen érezheti úgy, hogy — a címből vett képpel élve — túl nagy a ránehezedő kabát. „Kis kabátka? Nevetett föl a szabó. Nem látja, milyen óriási? Beterítheti vele a világot (...).” (17.)

Vörös művének majdhogynem azok az erényei, amelyeket hátrányaiként is említeni lehet. Rendkívül sűrű szövéstől szövegről van szó, s nem mindig könnyű követni a szerző által vont párhuzamokat, elindított asszociációs láncokat és filozófiai eszmefuttatásokat. Az imént idézett részletben szereplő szabó a kötet címében megidézett Thomas Mann-nak készíti kabátot. Ez a regény *egyik* központi szituációja és világa. A regényidőt is leginkább meghatározó szál, ahogy azt rövidege ellenére már az idézett részlet is sugallta, Thomas Mann alakja kapcsán a (próza)írás lehetőségét, mi-

kéntjét járja körbe. A német klasszikus író figuráján keresztül Vörös játékba hozza a tehetség és a történelmi kor összefüggését, a *zseni* fogalmát és eleve az *íróság* megvalósíthatóságát. Noha több, szintén híres szerzőt említ a regény (Kafkát és Rilket például), a cím alapján mégis az a közhelyszerűvé vált megfogalmazás juthat az olvasó eszébe, miszerint a prózairodalom (egy bizonyos hagyományvonala mindenképp) Thomas Mann *közpönye*ge alól bújt volna ki. Az ilyen módon felépített regény nagyban számít az olvasói asszociációkra is. „[L]etesz-e valaki egy könyvet, amit váratlanul mégis érdekesnek kezd találni? Mert rögtön érdekes lesz, ha a saját gondolatunk: egy ötlet, egy félreolvasás, egy hirtelen megvilágosodás belejátszik a szövegbe.” (26.) Azért tűnhet elsőre nehéz olvasmánynak Vörös műve, mert a megszokottnál talán nagyobb mértékben kényszeríti kreatív befogadásra az olvasót. A benne leírtak könnyen gúzsba köthetnek, ha szó szerint igyekszünk értelmezni mindent, amit a szerző elénk tár. Ám ha belemegyünk a játékba, és kicsit szabadjára engedjük a gondolatainkat, izgalmas, intellektuális játéktérre válhat Vörös szövege, és alighanem ez is lehet a szerző célja.

A regényben nem csak Thomas Mann kabátja köré szerveződik sűrűbb gondolat- és nagyvonalakban kidolgozott eseménysor. A szöveg másik meghatározója egy Bakonyméren élő házaspár Tamás Márton nevű kisfiának kabátja. A gyermek neve némileg túlzott (erőltetett) mértékben is rimel Thomas Mannéra, talán a kabát is elég lett volna összekötni a regény két világát. Főleg, hogy a kisfiú kabátja révén kapcsolódik a teljes szövegvilághoz a harmadik meghatározó szál. Tudniillik az apa által a fiúnak vett ruhanemű korábban egy törpéé volt, akire rálepett egy cirkuszi elefánt. A *Thomas Mann kabátja* című regény szürreális vonásait leginkább a harmadik szolam erősíti fel, amely egy elefánté. „Képzeld el, hogy Hannibál egyik elefántja eltéved a nagy hadművelet során, és nem kanyarodik Itáliába, hanem följön Germánia felé (...).” (10.) Vörös István alternatív történelmeket konstruál és vet össze, az emberek és az elefántok történelemszemléletét ütköztetve az egyéni és általános szabadság kérdése, az istenhit lehetősége és megvalósításának módjai kerülnek elő. Az elszökött elefánt egy ponton azt álmodja, ő Ganésza, a hindu elefántfejű isten, Párvati és Siva fia. Ezekkel a képtelen fordulatokkal lendíti előre a szöveget Vörös újra és újra, vagyis bár helyenként önkényesnek tűnik az adott asszociáció vagy esemény, a legtöbb esetben ezek nem funkciótlanak. Nemcsak a valóság és álom keveredik össze a regényben (nem véletlen Kafka szerepeltetése sem), de az isteni, az emberi és az állati jegyek is. A *zseni* és a *nagy író* fogalmához az isteni teremtés is hozzá-

kapcsolódik, a világ felépítettsége: menny és pokol létének, s így az isteni és öröki paktumok valóságosságának kérdése is. Nem is lehet meglepő, hogy a regény végére Faust is az egyik központtá alakká lesz, akinek történetét Thomas Mann is feldolgozta nagyregényében. Bármennyire is szerteágazónak tűnik tehát a *Thomas Mann kabátja* szövegyszervezése, egy határozottan végigvitte szerzői koncepciót takar a látszólagos kuszaság. „Nincs értelme a világ létének és nincs értelme a túlvilágnak, nincs értelme az élet létrejöttének, nincs értelme az elmúlásnak, és nincs értelme az egyes életeknek sem. De vigyázz! Ez nem azt jelenti, hogy a világ léte, az élet létrejötte vagy az egyes életetek értelmetlenek lennének.” (65.)

Vörös István regénye nem adja könnyen magát, befogadásához elsősorban nyitottság szükséges. Ez egyszerű receptnek tűnik, ám manapság ritka az olyan mű, amely erre apellál, így talán némileg el is szoktunk az olyan gazdag és kreatív művektől, mint amilyen az éppen ezért nehéznek tűnő *Thomas Mann kabátja*. (Noran Libro, Budapest, 2017)

SZARVAS MELINDA

TOMAJI ATTILA: SAJÁT SORS

A *Saját sorsban* a beszéd jellemzője a dallam és ritmusösszötön, a megszólalás rítus jellege, a rítus ünnepélyessége. Mivel a költő hangzás-émlékeiben, szöveg-émlékeiben erősen benne él Babits, Kosztolányi, József Attila, Radnóti, Nemes Nagy Ágnes, Weöres Sándor, Pilinszky, továbbá T. S. Eliot és mások szöveg-corpora, a „különleges pillanat”-ban felbukkant-felmerült szó, szószerkezet, ötlet bekerül egy olyan dialógusrendszerbe, mely — Julia Kristeva fogalomrendszerével szólva — szántalan dialógus vonatkozásrendszerét sűríti magába, mégpedig úgy, hogy a szó e kommunikáció része, ugyanakkor szubjektív, így ambivalens elemek dialógusa lesz.

Jól mutatja ezt a formálódást, miként van jelen Weöres Sándor *Bolero* című versének emlékformája Tomaji Attila *bolero* című költeményében. A két azonos cím alapjelentése, a régi spanyol tánc megidézhetheti az 1920-as évek végének Weöres Sándorát, aki költeményben próbálta megalkotni a fuga, szimfónia, toccata és más zenei műfajok nyelvi megfelelőjét. A *Bolero* azonban a táncforma intonálásánál erőteljesebben az elmúlás feletti meditáció is. Az utolsó sorában, a tizenkettedikben ekképpen: „ahányan végre így együtt vagyunk, mind elmegyünk”. Tomaji Attila a záró sort és a költő nevének kezdőbetűit írta a maga verscímé alá, s három ponttal indította alkotását, lényegében a Weöres-szöveg „ellenvers”-ét. Az első, az ötödik és az utolsó sorban (meg a kilencedikben és a ti-

zenharmadikban) leírt „maradunk”-kal e világi örökké lét reményét foglalta szavakba. Más alkotásokban másként játszott rá sorokra, szavakra, ritmusra. A *Csendesen akartál élni* című szöveg „nyögő lombok alatt” szerkezete Adyt, az ugyanitt olvasható „fű, fa, virág” Weöres Sándort hívja elő az alkotó és az olvasó emlékezetéből. A *Cinkosok*, a *Plain air* és a *Három bagatell* harmadik darabja Kosztolányi *Számadás*-kötetének ritmus-émlékeit, szövegfordulatait sejteti. A *Négysoros* „szép mostoha” szószerkezete, rájátszva az *Óda* „édes mostoha” szintagmájára, József Attilát, az *Élet, élet a Levél a hitveshez* Radnótiát, az *Elég* és az *Itt* Nemes Nagy Ágnest idézik fel.

A vers-megszólalás rítus jellegét, a rítus ünnepélyességét reprezentálja a versnyelv és a szövegforma. Van tradicionális ütemhangsúlyos vers, rímek játékával született szöveg. Van rímet csendítő időmértékes alkotás, jambikus és trochaikus sorokat vegyítő írás, mondatgázló és szövegzáró jel nélküli alkotás, és van szabad vers is. Olvasható a kötetben egy cím alá rendelt versfüzér, melynek darabjai között grammatikai-szókészleti és gondolkodástörténeti kapcsolatokon túl felismerhető a lírai és önazonosság. Van 5–7–5 szótagos haiku-sorozat.

A versnyelvet és a szövegformát karrakteresé teszi a rímrendszer. A rím az 1970-es, 1980-as évektől nemcsak a magyar lírában, de az európai nyelvek költészetében is háttérbe került, gyanússá vált. Pedig a rím asszociációs hálójának az alkotás összműködésében kifejező és információs szerepe is lehet.

Sok vers példázhatja Tomaji Attila rímteremtő gazdagságát és a rím funkció-lehetőségét. A majdnem találmorra választott *Darabka örökkévalóság* jól jelezheti, mit jelent a vers első organizmus volta, miként vesz részt a rím a teljesség létrejöttében.

Az olvasónak az utolsó, a negyedik szakasz öt-soros terjedelme azonnal szembeűnik. A strófa akusztikai karakterét az első, a harmadik és az ötödik sor alapozza meg. A három sorzáró szótag tiszta asszonánc. Ez a színezett egyezés az asszonánc gyengéd, árnyalatos variánsa. A második és negyedik sor spanyol asszonánc. Tiszta asszonánc van a második szakasz első és harmadik, a harmadik szakasz második és negyedik sorában, spanyol asszonánc az előbb lévő második és negyedik sora végén, valamint a harmadik strófa első és harmadik sorában. Szótagos alliteráció fordul elő az első, a második, egymástól távol kerülve a harmadik strófában. A negyedik szakaszban nagyobb bőséggel jönnek. Az első sorban „mézes mesekertben”, a másodikban „világoló világ”, a negyedikben „hithálóban (...) hullva” formában. A második-harmadik-negyedik strófában a sorvégek szintagmákat vágnak ketté. A „sötét / Föld felé” és „a színpad-

ra / Termett csillagok” estében erőteljesen összetartozó szavak hely-közösségét szünteti meg a sorhatár. Az „örökkévalóság / Darabkája” olyan áthajlás, amely a címbe megjelent közlés két elemét szakítja szét. Ezzel a költő szétrántja a szöveget. Az olvasó szeme esetleg átsiklik ezen. A szöveget elmondó vagy eltünteti a sorhatárt, vagy érzékelte. Ez utóbbi esetben azonban megbicsaklik, eltűnik a közlés lényege. Az „örökkévalóság” teológiai értelme Isten vég nélküli létezése. Az „örökkévalóság darabkája” lehet emberi ambíció is. Annak a kívánása és reménye, hogy az egyén elmúlását élje túl a híre, esetleg emlékezzenek rá későbbi korokban is. Az elvonuló évektől induló, itt „iramló”-ként leírt „idő”, a „világoló világ hasadéka”-nak és a mindent elárasztó „vadvizek”-nek és „hitháló”-nak egymás mellettisége azt erősíti: ebben a szakaszban koncentrációdik a hit és a kétely megléte és kimondhatósága.

Szövegformáló funkciója van a *Saját sors* kötetben a versekben megjelenő lírai én pozíciójának. Van hagyományosabb, vallomást tevő változat, „én-te” párbeszédet kezdeményező forma, és van szerepvers is. A lírai én megszólal kijelentő-, leíró-, elbeszélő-, kérdező státusban, miközben legfőbb attribútuma minden szövegváltozatban melankolikus, a létezés legátfogóbb kérdésére kérdező, a teremtő Isten és az arasznyi létben létező, élete értelmére kíváncsi ember remélt dialógusa. Ez az állapot nem nyelvi történesekben, emlék-mozzanatokban, hanem az ént meghatározó érzelmekben jelenik meg. A „fordítsd énfelem az arcod” felszólításban, a „nyom se marad itt utánad, / Más lép a helyedbe. De ugyanaz a bánat” kijelentésben, az „idővé pusztulnak az emlékek” szó szerkezetben, a halál közeledténél kinyilvánításában, az „utolsó szavak” elgondolásában, a „percnyi öröklét” megjelenítésében, a kötet utolsó versében, a *Már aligha segít* zárlatában: „porrá lesz az összes emlék poridővé / és elporzik a puha sár is” kifejezésben. (*L'Harmattan*, Budapest, 2017)

SIPOS LAJOS

ÓRIGENÉSZ: KOMMENTÁR JÁNOS EVANGÉLIUMÁHOZ

A Pécsi Tudományegyetem Patrisztika Központja és a Kairosz Kiadó *Catena* című közös sorozatának legújabb kötete, Órigenész János evangéliumához írt kommentárja szervesen kapcsolódik a fordító, Somos Róbert korábbi fordításaihoz (*Kel-szosz ellen*, 2008) és az ókeresztény alexandriai teológia világáról írt könyveihez.

Ismeretes, hogy a Valentinoszt követő gnosztikus közösségben korábban már született János-kommentár, mégpedig Hérakleón tollából, s a mű minden bizonnyal terjedelmesebb munka lehetett,

mert saját magyarázatainak kifejtése közben Órigenész folyamatosan szem előtt tartja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az órigenészi evangélium-magyarázat csupán Hérakleón cáfolata lenne. Órigenész szelíd határozottsággal támadja a gnosztikus tanokat, anélkül, hogy a művén túlságosan nagy erőt venne a polémia hevülete, így a kommentár előterében mégiscsak az evangéliumi szöveg marad, és nem a teológiai vélemények csatározása. Végül is Órigenész többszöri neki-rugaszkodás dacára sem jutott a negyedik evangélium kommentálásának végére, sőt a nagy terjedelmű, 32 könyvből álló mű jelentős része is elveszett a következő évtizedek, évszázadok vitái során. A szellemi mesteréhez hűséges egyháztörténész és teológus, Euszebiosz már csak 22 könyvet olvashatott. A 13. században egy János nevű szerzetes szerencsés módon lemásolta a János-kommentárt (*Codex Monacensis graecus* 191), s a kéziratot a következő században a nagy humanista teológus, Besszarion magával vitte Nyugatra. Sőt, úgy tűnik, a mű olyannyira felkelte a bíboros figyelmét, hogy egy 11. századi kéziratot is beszerzett (*Codex Venetus* 43). E két kódex szövegétől függnék a János evangéliumához írt órigenészi kommentár további kézirata. A magyarázatok 1668-ban jelentek meg először nyomtatásban.

A János evangéliumához írt kommentár magyar nyelvű kiadásához írt bevezetésében a fordító felhasználja immár több évtizedes kutatásainak eredményeit, amelyekre természetesen a fordítás elkészítése során is támaszkodni tudott. Már a *Logika és érvelés Órigenész műveiben* című kötetében (2011) is azt az Órigenészt mutatja be, akinek szentírási interpretációs módszere szigorú logikai elvekre támaszkodik, aminek köszönhetően a kereszténységben a teológia módszeresen következetes tudománnyá alakult át (a kötet 2015-ben angolul is megjelent a münsteri Aschenndorff kiadónál). Nyilván nem véletlen, hogy ebben a kötetben közel másfélszáz alkalommal esik szó a János-kommentárról.

Órigenész magyarázatait leginkább úti beszámolóhoz lehetne hasonlítani: útikönyv, de nem szimbolikus értelemben, hanem belső értelmét tekintve. Nem fénykép vagy dokumentum-film, hanem szavakkal festett teológiai látkép: halatlan türelemmel és részletességgel fejt ki az egyes evangéliumi versek belső, szellemi tartalmát és összefüggésrendszerét. Az órigenészi kommentár azért foglal el jelentős helyet a keresztény gondolkodás történetében, mert a későbbi századok folyamán óriási hatást gyakorló elgondolásokat fejt ki mind szűkebb értelemben vett teológiai kérdésekről (például a Szentháromságról és kitüntetetten a Logosz személyéről), mind a keresztény spiritualitás és misztika problémáiról: a Krisztus által lehetővé tett „misztikus, kimondhatatlan szemlé-

lésről” és az átistenülésről. Éppen ezért a terjedelmes kötet a széles olvasóközönség érdeklődésére is joggal tart igényt. (Ford., előszó és jegyz. Somos Róbert; Catena, Fordítások 13, *Kairosz Kiadó*, Budapest, 2017)

GYURKOVICS MIKLÓS

JEAN-PIERRE TORRELL OP: A KATOLIKUS TEOLÓGIA

Lehet-e egyetlen rövid kötetben a széles olvasóközönségnek a katolikus teológiáról írni? Erre a szokatlan és nehéz feladatra vállalkozott a svájci Fribourg-ban élő Jean-Pierre Torrell francia domonkos teológus. A szerző, aki Magyarországon is kezd ismertté válni, főként a Szent Tamás életéről és műveiről írt könyvei alapján, nagyon precíz és ugyanakkor rendkívül tömör elemzéssel lepi meg az olvasót. Az eredetileg a párizsi Presses Universitaires de France *Que sais-je? (Mit tudok?)* sorozatában 1994-ben megjelent könyvecskéje hűen tükrözi vissza azt a tájékozottságot, amely egy ilyen jellegű összegzés elengedhetetlen feltétele. Ezúttal tehát nem Szent Tamás teológiáját és lelkeségét mutatja be Jean-Pierre Torrell, mint több más nálunk is megjelent könyvében, hanem az egész katolikus teológiára vonatkozó meglátásait osztja meg olvasóival. Szent Tamás teológiai megközelítése természetesen megkapja a neki kijáró helyet e könyv keretei között is (beleértve a tozimusis fejlődésének bemutatását napjainkig), de a szerző számára még fontosabb áttekinthetően és tömören összegezni a teológiai keresés különféle szempontjait.

Jean-Pierre Torrell e könyvében pontosan kimutatja, hogyan fogja egybe a teológiai gondolkodásmód a hitet és az értelmet, oly módon, hogy a kettő egymást folytonosan segíti és kiegészíti, állandó párbeszédet folytat: mindkettő elengedhetetlen a teológia műveléséhez és Isten megismeréséhez egyaránt. A források (Biblia, egyházatyák, középkori teológia, zsinati dokumentumok, pápai enciklikák) gondos tanulmányozása alapozza meg a teológia spekulatív jellegű továbbgondolását: a két szempont nem keverendő össze, de nem is áll egymással ellentétben. A szerző szerint figyelembe kell venni a teológia történetét, a teológiai reflexió fejlődését és a jelenkori kihívásokat is. A hit-tételek helyes értelmezése és világos magyarázata lényeges, hiszen nem kívülről ránk kényszerített törvényekről, hanem szerethető igazságokról van szó, melyek életünket ma is alakítják. Az isteni misztériumnak kijáró tiszteletet meg kell adni, és így nem lehet mindenre rögtön magyarázatot találni; kérdések és hipotézisek mindig maradnak. Isten keresése közben az értelem sokféle módon eltévelyedhet, ezért napjainkban is törekedni kell az egyház tanításának helyes befogadására, értelmezésére

és továbbadására: ez a feladat ma aktuálisabb, mint valaha. A teológusnak személyes kutatását és irányultságát összhangba kell hoznia a Tanítóhivatal iránti tisztelettel és engedelmességgel.

Jean-Pierre Torrell könyve sokak keresését megvilágíthatja és elősegítheti. Jelenleg sokan keresik öntudatlanul is Istent. Akár a teológiában eddig tökéletesen tájékozatlan olvasó is sok haszonnal tudja forgatni ezt a könyvet, más részről pedig a szakavatott teológus is tanulhat belőle. Az eddig ismert elemek megfelelő felhasználása és rendszerezése, bölcs és mértéktartó álláspont kialakítása, a szélsőséges és egyoldalú nézetek elkerülése, „arany középut” keresése a hipotézisek sokaságában: ezek a módszerek vihetik előbbre ma is az igazságra nyitott embert. Az érdeklődésnek tehát igen széles skáláján mozog a szerző, és ezúttal is a tőle megszokott virtuóz módszeresség és igényesség jellemzi. Megközelítésében mindvégig kiegyensúlyozottságra törekedik, és így gondosan elkerüli azt, amit „a katolikus ideológia”, vagy pedig esetleg merev konzervativizmus kísértésének tarthatnánk. A szerző higgadtan és tárgyilagosan tárja elénk a teológia évszázados kincseit és mai problémáit is. Mindig meghatározó marad a rácsodálkozás a titokra és az igazság alázatos keresése.

A teológia az igazi tudomány, hiszen a lehető legközelebb áll a minden emberi tudást összegző bölcsességhez és a világot átfogó isteni értelemhez. Manapság sokan próbálják megkérdőjelezni a rohamosan fejlődő természettudomány és technika nevében a teológiai tudomány létjogosultságát. Nem veszik figyelembe azt, hogy milyen sok kérdést hagynak nyitva jelenleg is a tudományok. E kérdések megválaszolatlansága jókora lehetőség a kereszténység számára. A tudomány keresztény felfogásban több, mint pusztán emberi tudás és erőfeszítés, mivel a Szentlélek ajándéka, amely a hit és bölcsesség többi ajándéka által éri el teljességét. Jean-Pierre Torrell meggyőző módon tárja elénk „az Istenről való beszéd” kialakulását és különböző dimenzióit. Nem azonosítja a teológiát a teológia történetével, és Szent Tamás iránti hűsége nem tartja vissza attól, hogy a teológia mostani útkeresését és nehézségeit is elénk tárja. A szerző gondosságát mutatja, hogy könyvét több mint húsz évvel a megjelenése után a teológiai reflexió azóta megtett fejlődésével számolva kiegészítette és utószóval látta el a Cerf kiadónál 2008-ban napvilágot látott új kiadás számára.

A teológiai igazságok ilyen megközelítésben egyáltalán nem maradnak meg pusztán csak tudományos elveknek, hanem egy valóban megélt keresztény bölcsesség és lelki élet alapelemeivé válnak. A hitigazságok szemlélése, megszeretése és hirdetése mindig szorosan kapcsolódik a keresztény értelembe vett teológiai kutatáshoz. Természetesen nem a katolikus tanítás egészét tárja elénk a szer-

zó, hiszen egy ilyen rövid kötet nem biztosíthat ke-
retekhez hozzá. Ellenben nagyon szép bevezetést ad
arról, hogyan kell a teológiához közeledni, és mit
lehet tanulni azoktól a szentéletű teológusoktól, akik
előttünk jártak az isteni igazságok elmélyítésében,
és a teológiát személyes keresésükkel és tapasztal-
atukkal gazdagították. A hit és az értelem egymásba
fonódásáról több más forrásból is tudunk, a szer-
ző megfogalmazásai mégis újszerűen hatnak, és jól
mutatják a katolikus teológia múltbeli és jelenko-
ri gazdagságát, sokszínűségét, és az előttünk álló
kihívásokat is. Ezt a megközelítést mindig érdemes
lesz a mai magyar teológiában is ismertetni és el-
mélyíteni, kifelé és befelé egyaránt. Jean-Pierre
Torrell körültekintő elemzése újabb bizonyíték
arra, hogyan kapcsolódik össze Isten megismeré-
sének élménye és az emberi gondolkodás öröme.
(Ford. Szabó Ráhel; *Kairosz*, Budapest, 2017)

SZABÓ SÁNDOR BERTALAN

FORGÓ ANDRÁS: EGYHÁZ — RENDISÉG — POLITIKAI KULTÚRA Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein

Forgó András tavaly megjelent könyvében a 18. szá-
zadi magyar politikai élet és az egyháztörténet kö-
zös szálait szövö egybe, elsősorban az országgyű-
léseken keresztül. A címben szerepeltetett fogalmak
a kötet három alappilléreént jelentik. A szerző azt a
folyamatot mutatja be, amelynek során a hazai poli-
tikum a konfesszionális rendiség állapotából az
alkotmányos rendiségébe jut el. A század elején az
egyházi rend a vallási küzdelmek élére állva komoly
befolyást gyakorolt az országgyűléseken, az alsó-
táblán elsősorban a káptalani követek, míg a fel-
sőtáblán az egyházmegyei vezetők és rendfőnökök
révén. A század közepén a magyar rendek már fe-
lekezeti különbség nélkül védelmezték előjogaikat
az udvar reformtörekvéseivel szemben, és a klérus
tagjai is felsorakoztak a rendi ellenállás mögé. A szá-
zad végére, a II. József uralkodását követő diétán
azonban ismét előtérbe kerültek a vallási ügyek, s
megbomlott az egyházi és a világi rendiség lát-
szólagos összhangja. A klérus kisebbségbe szorult,
ám éppen ebben az elszigetelt helyzetben tudtak
dominánsná válni a katolikus felvilágosodás egy-
házi gondolkodói, akik reformtörekvéseikkel ké-
pesek voltak kiutat és alternatívát mutatni.

Forgó András ezt az igen jelentős, ugyanakkor
érdekes és tanulságos egyház- és politikatörténeti
tendenciát vizsgálja a 18. századi diéták anali-
zálásával és a politikai kultúra szempontrend-
szerén, módszerén keresztül. A politikum kul-
túrtörténeti megközelítése révén a szerző azt a
kódrendszert igyekszik megfejtetni, amely a 18.

századi hazai rendi politika sajátossága volt.
Ezáltal a már jól ismert történelmi eseményso-
rozatok mélyebb rétegeit ismerhetjük meg. Az or-
szággyűlések megfelelő színteret jelentenek e je-
lenség megértéséhez, az itt lecsapódó konfliktusok
pedig alkalmas terepet nyújtanak a konfesszioná-
lizáció jelenségének bemutatására. A felekezeti és
vallási kérdéseket, vitákat, a törvények létrejöt-
tét befolyásoló tárgyalásokat, egyeztetéseket lo-
gikus elbeszélésben jeleníti meg Forgó, az ezek-
ben résztvevő személyeket pedig elevenen,
plastikusan ábrázolja. A kötetben nagyobb sze-
repet kapó egyéniségek (Esterházy Imre, Batthyány
József, Koppi Károly, Bacscinszky András) pályá-
ja kiválóan tipizálja és illusztrálja az egyházpoli-
tikai trendeket. A diéták egyházi szereplői közül
nem csupán a felső klérus szerepét emeli ki, ha-
nem igen gazdag képet kapunk a szerzetesrendek
képviselőiről is. A szerzetesrendek 18. századi tér-
nyerését, a katolikus egyházon belüli helyzetét,
az előljárók politikai pozícióit precízen és újsze-
rűen tárgyalja Forgó.

A kötet érdeme, hogy klasszikus, nagybetűs szín-
tézissé állt össze. Bár valójában az országgyűlések-
hez kapcsolódva három nagyobb csomópontra
(1710–1720-as évek, 1760-as évek közepe, 1790-es
évek első fele) fókuszál, az argumentáció az évszá-
zad egészét lefedi. A három említett korszak ország-
gyűléseit egyfajta cölöpként használja a szerző, azo-
kat igyekszik minél több szállal összekapcsolni, a
közöttük lévő árkokat feltölteni. Ezt az egysége-
séget annak ellenére is meg tudta oldani, hogy a kö-
tet szövege Forgó korábbi, résztémákat érintő ta-
nulmányaira épül. Ez a siker több tényezőnek is
köszönhető. Minden, a tárgyalásba bevont történeti
eseményt, személyt, módszert tágabb kontextus-
ban ismertet, és bemutatja azok historiográfiai elő-
zményeit. Az említett csomópontok köré olyan
széleskörű narratívát teremt, amely révén a cso-
mópontok összeérnek, s így megszűnnek a hiátu-
sok. Forgó igen aprólékosan és szisztematikusan tár-
ta fel a levéltári forrásokat és a korábbi időszak
hazai, valamint nemzetközi történeti irodalmát. Az
így szerzett adatok gazdagítják, teljessé teszik a viz-
sgálatot, és azokat megfelelően integrálja az érve-
lésébe. A kiemelt fordulópontok segítségével a vál-
tozásokat (a változások résztvevőit, okozóit)
prezentálja, míg módszerével azok kereteit.

A kötet értékét nagyban növeli a stílusa is. Di-
daktikus, az ok-okozati viszonyokat finoman és kö-
vetkezetesen kifejti, az ellentétes értelmezéseket
ütköztető szövegszerkesztés koherenssé gyűrja a
szöveget, ezáltal történeti monográfiaként, kézi-
könyvként, valamint egyetemi jegyzetként egya-
ránt kiválóan használható. (*Szent István Társulat*,
Budapest, 2017)

GÓZSY ZOLTÁN

AZ ÉLETÉVEL BESZÉLŐ EMBER Ivó testvér emlékezete

Ősz haj, szelíd tekintet, bot a kézben, muskátli a háttérben: kép Ivó testvérről a róla szóló könyv borítóján. Fejér Lajos, Gyergyókilyénfalva plébánosa szerkesztett kötetet az egykor ott született ferencesről. A rövid, százhetven oldalas könyv egy csöndben és alázatban élt ferences testvért tesz ismerősünkké.

Ez az élet „adatszerűen” elfér néhány sorban. Balázs Antal 1918 szeptemberében, Mária neve napján született, és tizenöt évesen öltözött be ferencesnek Mikházán. Konyhai kisegítő, szakács, kertész volt, majd a katonai szolgálata letöltése és 1946-ban letett örökfogadalma után később is évtizedekig főként kántor, sekrestyés. Nyolcvankét évesen, 2000. november 2-án halt meg Csíksomlyón. Nem lett lelkipásztor, szónok, tanár, vezető, nem írt műveket; mindig a háttérben volt, senki nem tartozott neki engedelmességgel. Befelé élt, ott volt gazdag. Akik lelki ajándékokat kaptak tőle, mind máásra emlékeznek, mert más-más korában ismerték, máshol, másképpen találkoztak vele — mégis ugyanarra emlékeznek, mert ugyanaz a tekintet nézett rájuk.

A kilyénfalvi emlékezők között van Balázs Antal bátyjának 1930-ban született lánya, akit a tizenéves „Antika” még pesztrált; a fiatalabb családtagok, falubeliek a haza-hazalátogató, az otthoniakkal szerető kapcsolatot tartó rokonra emlékeztek, aki mindig adott valami apró ajándékot, mindig megragadta az alkalmat az imádságra, és kedvessége, mosolya feledhetetlen maradt. 1948-ban a ferences káptalan az akkor harminc éves és voltaképp „képzetlen” Ivó testvérré bízta a jelöltek vezetését. A kommunista hatalomátvétel, az iskolák államosítása és a ferencesek internálása közötti években vagyunk, amikor a rend úgy igyekezett gondoskodni az utánpótlás neveléséről, hogy ne keltsen nagyobb feltűnést, hiszen egy ismert, tanult vezető hamarabb célkeresztbe került volna. Az 1931-ben született Nagy Vilmos, aki fiatalon ferencesnek készült, és három évig a megyesi kolostorban volt tanítvány, ezt az időt idézi fel.

A ferencesek és egyházmegyes papok rövidebb írásokban nyilatkoztak meg. Az emlékezők egy bő negyedszázadot átívelő papi nemzedék tagjai, akik között a legfiatalabbak már egy jó fél századdal Ivó testvér után születtek e világra. Közülük Tamás József segédpüspök, Darvas-Kozma József főesperes, Orbán Szabolcs provinciális és Jitianu Liviu teológiai tanár az ismertebbek. A négy ferences és kilenc pap írása más-más változatokban ugyanazt világítják meg: egy egyszerű ferences testvért, aki Isten szerető jelenlétének tiszta örömeiben élte az életét, és ezt az örömet sugározta szerteszét. Többen ministránsként is-

merkedtek meg Ivó testvérrrel, mások kispapként vagy papként, és mind azt tanúsítják, hogy „ami a világ szerint gyöngé, azt választotta ki Isten” (1Kor 1,27). Ivó testvér nem a tudományával tanított, hanem az élő Istennel tartott élő kapcsolatával. Eszköztelenül: kérdezett, mosolygott, szentképeket és azokon keresztül szenteket mutatott. Közben figyelt, fiatal fiúk, tanácstalan felnőttek valódi kérdéseire valódi válaszokat adott, amiket azok mindmostanáig eltehettek maguknak. És a lehető legnagyobb természetességgel imádkozott értük és velük, ahogy hazamegy az ember, és már messziről beköszön az udvarra.

Ivó testvér mindig lehajtott fejjel járt, de belső tekintetével az eget látta, és ha valakire ráemelte lesütött szemét, abban az ég tisztasága tükröződött. A hite „tűzben próbált hit” volt (1Pét 1,7), szeretete pedig feltétlen szeretet. Hogy ezeket honnan, kitől kapta, azt emberileg nézve nem tudhatjuk. Hetedik gyermek volt, akkor született, amikor éppen omladozott Európa és Magyarország addigi rendje. Édesanyját (akinek férje régóta kint volt a fronton) néhány hetes korában vesztette el: soha nem volt része anyai-családi szeretetben, ölelésben, dédelgetésben. Hat nagyobb testvérével lényegében soha nem élt együtt, mert nevelőszülőknél nőtt fel. Ők is kitétek, továbbadták, nehogy a birtokuk az árvára szálljon. Csak elképzelni tudjuk azt a témérdek szenvedést, amit gyermekkorában túl kellett élnie. Valahogy rátalált Szűz Máriára, az imádságra, ahogy annyian mások is, akik Égi Anyjukban találtak kapaszkodót. Szinte gyerekefejjel került a ferencesek mikházi kolostorába, azt sem egészen tudni, a maga akaratából-e vagy máséból. Ott szeretettel fogadták, megnyugodhatott, testvérekre talált, testvérré lehetett.

A könyvet László Dávid Anaklét írása vezeti be az erdélyi ferencesek lelkeségéről és szolgálatairól. A végére Chinda Péter írt Ivó testvér egész életében vezetett naplójáról, a függelékben pedig ebből olvashatunk szemelvényeket.

Amikor nyolcvan éves korában Csíksomlyón megismerhettem, Ivó testvér derűs ember volt és már nagyon szeretett volna a mennyországba jutni. A közös imák után utolsóként hagyta el a kápolnát, és arról beszélt, hogy amikor sok tevékenysége után az ember visszatér a szobájába, Istennel van kettesben. A kérdés az, mit kezd vele, mit kezdnek egymással... (Szerk. Fejér Lajos; *Verbum*, Kolozsvár, 2016)

MOHAY TAMÁS

VINCENZO PAGLIA: NŐVÉRÜNK, A HALÁL Az élet és a halál méltósága

A könyv szerzője római katolikus érsek, a Pápai Életvédő Akadémia elnöke, a Szent Egyed közös-

ség spirituális felelőse. Könyvében tényként állapítja meg, hogy korunkban a halál kiszorult a közösségi élet tereiből, a társadalom a haldokló embert is magára hagyta, aki meghal, egyedül hal meg, gyakran senki sincs mellette. Napjaink egyik legsúlyosabb problémája, hogy képtelenek vagyunk megadni a halálra készülőknek azt a segítséget és figyelmet, amelyre szükségük van.

Részletesen foglalkozik a szerző az öngyilkosság és az eutanázia kérdésével, rámutatva, hogy egyre nagyobb az úgynevezett „kegyes halál” elfogadottsága a fejlett társadalmakban. Paglia érsek elismeri, hogy a történelem során időről időre adódtak olyan esetek, amikor a halált előidézték. Ez azonban nem változtat azon, hogy a kereszténység mindig fellépett az öngyilkosságnak, illetve az abban való segédkezésnek bármilyen formájával szemben, annak ellenére, hogy tisztában volt azzal, milyen drámát ének át a gyógyíthatatlan betegek. A vértanúságot illetően pedig leszögezi: annak természete teljességgel különbözik az eutanáziától és az öngyilkosságtól. „A vértanú soha nem dobja el magától az életét, hanem azért adja oda, hogy hűséges maradjon Istenhez, és megmutassa a felebarát iránti szeretetét, elmenve egészen a legvégsőikig, vagyis a halálig.” (12.) A szerző példaként említi Óscar Romerót, San Salvador egykori érsekét, akit azért öltek meg, mert egészen a halálig elmenve védelmezte a szegényeket.

Vincenzo Paglia leszögezi: a kereszténység nem hirdeti a halál szeretetét, sem a halállal szembeni közönyösséget. Bátorít azonban arra, hogy találkozzunk vele, „minden oldalról szeretettel vonva körül azt, hogy így gátoljuk meg az élet reménye fölötti diadalát. Nem azért öleljük át, mert szeretjük, hanem mert szeretnénk megakadályozni, hogy ártsen.” (67.) A keresztény hit egyrészt azt tanítja nekünk, hogy a halál ellenséges tapasztalat, amely megalázza az Istentől a legfőbb teremtményre bízott életet. Másrészt azonban meghív arra, hogy úgy ismerjük el a halált, mint az élet sebezhetőségének legnyilvánvalóbb jelét, amely mégis beteljesülés után kiált. Ezzel összefüggésben a könyv írója emlékeztet rá: Assisi Szent Ferenc, közeledve a halálához, körülvéve a könnyező testvérektől, így szólt: „Halál nővérem, Isten hozott!” Paglia érsek szerint lehet, hogy a „halál” furcsa nővér, de mégiscsak nővér. „A halál közel vitte Ferencet a keresztben függő Krisztushoz, valamint minden teremtményhez, amelyek törekények ugyan, Isten mégis szereti őket.” (69.)

A szerző elengedhetetlennek tartja, hogy a keresztény hívők küzdjenek a halál kultúrája ellen, amely egyre inkább behatol a közvélemény réseibe, és egy hamis humánus nevében az életből kiiktatandónak ítéli a betegeket, szenvedőket. Sokkal több szeretetre, együttérzésre, cselekvésre van szükség. Ma azonban egy újfajta zsarnokság tö-

reszkiz egyeduralomra, „az individuumok önkényuralma”. (127.) A modernitás „Isten teológiai központiségától eljutott az Én hatalmáig” (130.), az Én immár mindenhol uralkodik rajtunk, az egyén pedig a társadalmon. Egy individualista társadalomban mindenki a saját megvalósítását részesíti előnyben, ebbe pedig nem fér bele a betegekkel, haldoklókkal való türelmes, szeretetteljes törődés. A szükségét szenvedő ember közelében is könnyen döntünk úgy, hogy inkább önmagunkra összpontosítunk. A halál közelében lévő ember pedig érzi ezt, és lelkiismeret-furdalása van, hogy csak terhet jelent környezetének.

Ahhoz azonban, hogy megértsük a haldoklót, szeretetre van szükség. Aláztatra, a másik ember befogadására. Ha ott vagyunk mellette haldoklása perciben, „és ki tudja olvasni az iránta érzett szeretetünket a szemünkből, a kezünk érintéséből, a gesztusainkból, akkor meg fogja érteni, milyen hatalmas méltósága van, s mennyire fontos számunkra: ez nemcsak őt vigasztalja majd meg, hanem mindannyiunk számára egy korábban elképzelhetetlen vigaszt fog nyújtani. A haldokló is ad valamit a körülötte lévőknek.” (251.) Ebben az esetben is igaznak bizonyulnak Jézus szavai: „Nagyobb öröm adni, mint kapni” (ApCsel 20,35). Az egymásra utaltság kölcsönös. Aki meghal, annak az őt kísérők szeretetére van szüksége, aki pedig egészséges, annak a meghaló emberre, hogy még mélyebben megértse az élet értelmét. A keresztény tanítás szerint a leggyengébbek, a szenvedők, a haldoklók Krisztus szenvedő testét, vagyis valódi szentségét jelentik. Ferenc pápa folyamatosan emlékeztet rá: aki megérinti a szenvedőket, betegeket, szegényeket, az Krisztus testét érinti meg.

Vincenzo Paglia tényként állapítja meg: egyre ritkábbá válik a halottak kísérése, a nekik nyújtott társaság; napjainkban ez az egyik oka annak, hogy hanyatlásnak indult az élet emberi oldala. Együttal figyelmeztet: „Úgy gondolkodhatunk el újra a létezésnek erről a dimenziójáról, ha elkezdjük megszöni annak az új humanizmusnak a szövetét, amelyre mindannyiunknak szüksége van ahhoz, hogy jobban éljünk, és méltó módon haljunk meg.” (25.) (Ford. Török Csaba; *Magyar Kurír* – Új Ember, Budapest, 2017)

BODNÁR DÁNIEL

Lapunk februári számában jelent meg Pákozdi István recenziója a Piarista Evangéliumos Könyvről, amelyet úttörő és követni való kezdeményezésnek nevez. A napi evangéliumokhoz fűzött elmélkedések némelyikével kapcsolatban azonban több olvasónk — a recenzenssel ellentétben — komoly kritikát fogalmazott meg, és aggodalmát fejezte ki, vajon jó-e ilyen kommentárokat a fiatalok kezébe adni. A kérdésre következő számunkban igyekszünk visszatérni. (A szerk.)

SOMMAIRE*L'art de la lecture*

- L. BALÁZS MARTOS: La relecture des traditions dans la Bible
 TIBOR FABINY: La tradition luthérienne de la lecture de la Bible
 ZSOLT SZEILER: Hugues de Saint-Victor sur la lecture
 ■ Poèmes de László Bertók, Tamás Halmi, Éva Petrőczy et Tibor Zalán
 LÁSZLÓ RÓNAY: Notes sur Kuno Klebelsberg (1875–1932), homme politique
 MÁRTA KOVALOVSKY: Sur l'artiste Dóra Maurer
 ■ Entretien avec Ildikó Enyedi

INHALT*Die Kunst des Lesens*

- L. BALÁZS MARTOS: Die Relecture der Traditionen in der Bibel
 TIBOR FABINY: Die evangelisch-lutherische Tradition der Schriftlesung
 ZSOLT SZEILER: Hugo von Saint-Victor über das Lesen
 ■ Gedichte von László Bertók, Tamás Halmi, Éva Petrőczy und Tibor Zalán
 LÁSZLÓ RÓNAY: Notizen über den Politiker Kuno Klebelsberg (1875–1932)
 MÁRTA KOVALOVSKY: Über die bildende Künstlerin Dóra Maurer
 ■ Gespräch mit Ildikó Enyedi

CONTENTS*The Art of Reading*

- L. BALÁZS MARTOS: The Relecture of Traditions in the Bible
 TIBOR FABINY: The Evangelical-Lutheran Tradition of Scripture Reading
 ZSOLT SZEILER: Hugh of Saint-Victor about Reading
 ■ Poems by László Bertók, Tamás Halmi, Éva Petrőczy and Tibor Zalán
 LÁSZLÓ RÓNAY: Notes about the Politician Kuno Klebelsberg (1875–1932)
 MÁRTA KOVALOVSKY: About Dóra Maurer, Visual Artist
 ■ Interview with Ildikó Enyedi

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Felelős szerkesztő: PUSKÁS ATTILA Főszerkesztő-helyettes: GÖRFÖL TIBOR

Szerkesztők: BENDE JÓZSEF, DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG, LÁZÁR KOVÁCS ÁKOS, VÖRÖS ISTVÁN

Szerkesztőbizottság: HAFNER ZOLTÁN, HORKAY HÖRCHER FERENC, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN,

KISS SZEMÁN RÓBERT, POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Szerkesztőségi titkár és tördelő: NÉMETH ILONA Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024;

Nyomdai munkák: Séd Könyvkiadói Kereskedelmi és Nyomdaipari Kft., Ügyvezető igazgató: Dránovits István

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Piarista köz. 1. IV. em. 420. Telefon: 317-7246; 486-4443; Fax: 486-4444. Postacím: 1364

Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://www.vigilia.hu>; E-mail cím: vigilia@vigilia.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadó-

hivatala. Terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág, a Magyar Lapterjesztő Zrt. és alternatív terjesztők.

A Magyar Posta Zrt. postacíme: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármelyik postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt. fenti elérhetőségein.

A Vigilia csekk számla száma: OTP V. ker. 11707024–20373432. Előfizetési díj: egy évre 6.000,- Ft, fél évre 3.000,- Ft, negyed évre 1.500,- Ft.

Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.). Ára: EU országok: 6.000,- Ft/év + postaköltség, tengerentúli országok: 100,-

USD, illetve ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10–14 ÓRA

KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA

Alapítvány
a Közjóért

Nemzeti
Együttműködési
Alap

Ára: 600 Ft

VIGILIA

SZEMLE

- VÖRÖS ISTVÁN
TOMAJI ATTILA
ÓRIGENÉSZ
JEAN-PIERRE TORRELL OP
FORGÓ ANDRÁS
- Könyvek között. Kihívások
Thomas Mann kabátja
Saját sors
Kommentár János evangéliumához
A katolikus teológia
Egyház – rendiség – politikai kultúra
Az életével beszélő ember.
Ivó testvér emlékezete
Nővérünk, a halál.
Az élet és a halál méltósága

A SZEMLÉKET ÍRTÁK

Bodnár Dániel, Gózszy Zoltán, Gyurkovics Miklós,
Mohay Tamás, Rónay László, Sipos Lajos,
Szabó Sándor Bertalan és Szarvas Melinda

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- Mándy Iván emlékezete
- In memoriam Vasadi Péter
- Bacsó Béla, Fodor Péter,
Gloviczki Zoltán, Györfly Miklós,
Kálmán Peregrin és Papp Miklós tanulmánya
- Egressy Zoltán, Filip Tamás,
Markó Béla, Patak Márta,
Turczy István és Vörös István írása

nka

Nemzeti Kulturális Alap

9 770042 602005